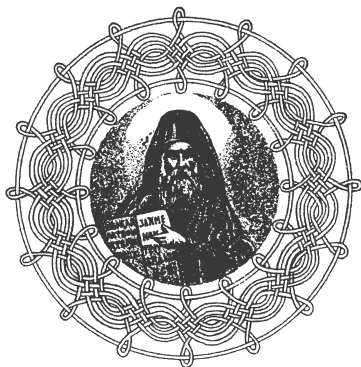

ОРУШТВО „СВЕТИ САВА”

ОРУШТВО „СВЕТИ САВА”

БРАТСТВО XXI

Београд, 2017.

БРАТСТВО

Часопис Друштва „Свети Сава”

Уређивачки одбор
Бојовић др Злата
Вишкјевич др Регина (Гдањск)
Ђуба др Јоланта (Гдањск)
Зупан Душан
Мркаљ др Зона
Мршевић-Радовић др Драгана
Неделку др Октавија (Букурешт)
Петровић Душко М.
Ристић др Љубодраг

Главни и одговорни уредник
Злата Бојовић

Технички уредник
Љиљана Дукић

Секретар
Тања Ракић

Коректор
Љиљана Дукић

Издавач
Друштво „Свети Сава”
Web site: www.sveti-sava.org.rs
E-mail: info@sveti-sava.org.rs

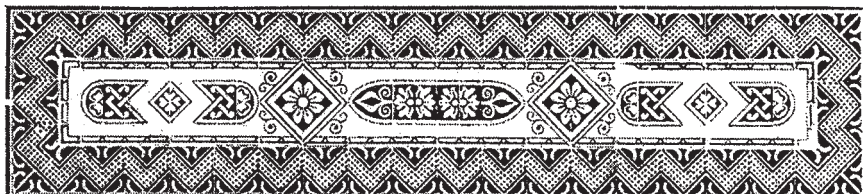
Овај број „Братства” штампан је уз помоћ
Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама
Министарства правде Републике Србије

Copyright 2017. by Društvo „Sveti Sava”

Штампа

Ш Т А М П А

Тираж
300

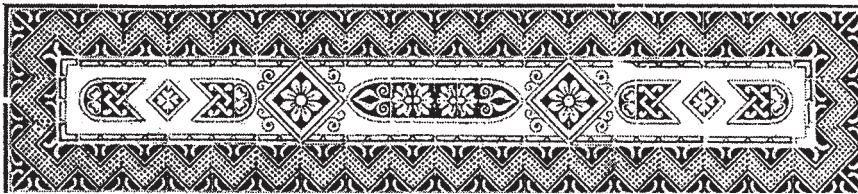
САДРЖАЈ

Милорад Павић: ХИЛАНДАР	11
Томислав Јовановић: ДЕЛА СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ КОЈА СЕ ОДНОСЕ НА ПУТОВАЊА У СВЕТУ ЗЕМЉУ	13
Зона Мркаљ: ИВО АНДРИЋ У ЧИТАНКАМА ПРОШЛОГ И ОВОГ ВЕКА	25
Јелица Јокановић-Михајлов: АКЦЕНАТСКИ СИСТЕМ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И НАШ ДАНАШЊИ ГОВОР	39
Александра Секулић: (НЕ)ПРИЈАТЕЉИ У ТРАВНИКУ	53
Љиљана Чолић: СРПСКЕ ДИНАСТИЈЕ У „ЦАРИГРАДСКОМ ГЛАСНИКУ”	65
Един Велетовац, Горан Поповић, Амре Шачић: НОВООТКРИВЕНА РАНОХРИШЋАНСКА БАЗИЛИКА НА ПРОСТОРУ СЕВЕРОИСТОЧНЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ	93
Ђорђе Перић: РАЗМАТРАЊЕ О СТАРИНИ РИСАНСКИХ „ПЈЕСАМА СВАТОВСКИХ” НА ОСНОВУ ЈЕДНОГ БАРОКНОГ ЗАПИСА	117
Станиша Војиновић: ЂОРЂЕ ПОПОВИЋ ДАНИЧАР И СТАРА СРБИЈА.....	127
Миле Станић: ПРВИ СТАТУТ ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ	145

Небојша Берез: СТОПАМА СТАНИСЛАВА КРАКОВА.....	163
Александар Наумов: ПРЕВОДИ БИБЛИЈЕ НА СРПСКИ ЈЕЗИК (XIX–XXI ВЕК)	205
Злата Бојовић: ДУБРОВАЧКИ ЗЕМЉОТРЕС ИЗ 1667. ГОДИНЕ У КЊИЖЕВНОСТИ	211
Маријана Матовић: ЛЕГАТ МИЛИВОЈА И БОЖИДАРКЕ ФИЛИПОВИЋ (СА ФРАГМЕНТИМА ИЗ РАТНИХ БЕЛЕЖНИЦА МИЛИВОЈА ФИЛИПОВИЋА)	221
Стеван Јешевић: ПРОСЛАВА ДАНА СВЕТОГ САВЕ У БЕОГРАДУ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ (1942–1944).....	237
Димитрије М. Калезић: ШТИЉАНОВИНА.....	247
Јелена Видовић: ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ БИБЛИОТЕКАРСТВА У РИСНУ	249
Маја Ђорђевић: <i>ЈЕЛЕНА ВЕЛИКА КРАЉИЦА</i> – ИЗЛОЖБА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У КРАЉЕВУ	253
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ	
Душко М. Петровић: ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ: ЗМИЈАЊЕМ И ОКО ЗМИЈАЊА	259
СРБИ У СВЕТУ	
Софија Божић: СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ ОД УЈЕДИЊЕЊА ДО СЛОМА ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918–1941)	275
СРПСКЕ СУДБИНЕ	
Данко Перић: „ТАМО ДАЛЕКО”	293
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”	303

ПОМЕНИК

Драгана Динић: МИЛОШ НЕМАЊИЋ 1932–2016.	311
Љубодраг Ристић: ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ 1923–2017.	315
Злата Бојовић: РАДМИЛА МАРИНКОВИЋ, 22. III 1922 – 22. VI 2017.	321
Душан Зупан: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” У 2016. ГОДИНИ.....	325
БЕСЕДА ДОМАЋИНА СЛАВЕ ДР ЉУБОДРАГА РИСТИЋА, ПРЕДСЕДНИКА ИЗВРШНОГ ОДБОРА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” 2017, Народна библиотека Србије.....	339
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”	345

УДК 008”2017” Братство

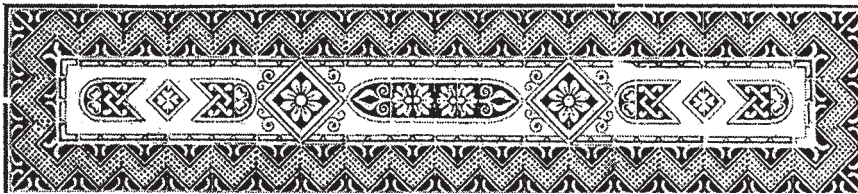
Овим бројем „Братства” часопис Друштва „Свети Сава” улази у трећу деценију.

Када је после обнављања Друштва обновљено и „Братство”, циљ Уређивачког одбора је био да годишњак одржи у новом периоду концепцију која се налазила у основи покренутог часописа крајем XIX века а да, пратећи своје време, прилагоди садржај савременом добу. Садржај претходних двадесет годишита верујемо да је показао да је тај циљ у највећој мери остварен.

У духу тога споја јесте и садржај новог броја. На уводном месту у овом броју објављују се стихови о Хиландару Милорада Павића. Следе прилози из области српског језика (о акцетима) и књижевности, међу којима је посебно место дато прилозима о Иви Андрићу и на тај начин се обележава 125. годишњица његовог рођења, као и написи о старој (средњовековна) и новој српској књижевности, о народној књижевности, из области историје, културне историје и археологије. Културноисторијски прилози (нацрт програма за оснивање Друштва Светог Саве из 1878. године; прославе Дана Светог Саве за време окупације током Другог светског рата) из различитих углова осветљавају светосавску тематику. Прилог томе је и Светосавска беседа Љубодрага Ристића.

Рубрика Из путне бележнице представља Змијање и опис знаменитости Кочићевог завичаја; рубрика Срби у свету, спајајући историјско и савремено виђење, представља Србе у Далмацији.

Уређивачки одбор

УДК 821.163.41-1

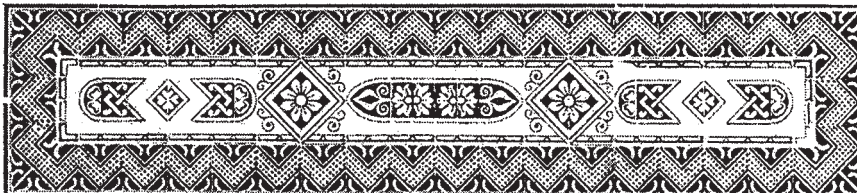
ХИЛАНЦАР

Храм је откривен превелик и чудан
Подигоше се пред њим острва и горе
Летеће свечаности слуха
Стадоше на слободну ногу
И трорука девица метохе му засеја.
Спалисмо вино и очешљасмо сенке
И када преста рика на мору
Мало далеке тишине с пучине дође у ветру
И дрвеће стаде под њом пресвлагити кору
А звона одбрајати нам сате.
Но ја не познах која је ноћ у мени
Од ноћи мојих
Ни индиктион који ни сат који је.

А храм би откривен превелик и чудан
Једнога васељенства и пупак и кључ
Наследни вепар коме на леђима ничу траве
И царско време у маглама стоји.
Но земља себе у њему отврзла јест
И рибе по улицама његовим извргла и жуч
А ја сребрну тишину оставих у диму кандила и свећа
Отоке морске протрцах пун страве
И престадох мотрити на снове туђе у својим
Од кругова небесних ноћи вихорни примајућ ветар.
Но не познах која је ноћ у мени
Од ноћи мојих
Ни индиктион ни час који је.

Храм је откривен превелик и чудан
И давно удов и прислужен под звезде
Књигама светим нахрањени су хрти
А хрисовуље разгнуте под каменим даждом
И под мирисима што капљу ко сузе
Разбаштинише нас хоругвоносце
Што у преизобилној тишини
Празновасмо на коњима госпу нам огњених скута
И госпу пресељених смрти
Њенога расутог храма носимо имена у здели
И градимо им храмове дуж пута.
А ја познах која је ноћ у мени
Од ноћи мојих
И индиктион који и час који је.

Милорад Павић

УДК 821.163.41.09-97

27-29

<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.1>

ПЕЛА СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ КОЈА СЕ ОДНОСЕ НА ПУТОВАЊА У СВЕТУ ЗЕМЉУ

Путовања Срба у Свету земљу потврђена су из времена Светог Саве и трајала су кроз све потоње векове. Траг о поклоњењу Христовом гробу остао је сачуван у различитим жанровима као што су записи, писма, водичи, путописи и целине у појединим житијима. Највећа пуноћа ових састава достигнута је у путописима и у два житија – Доментијановом и Теодосијевом. Дела са темом путовања у Свету земљу представљају посебну књижевну област у којој се преламају лична запажања и утисци о доживљеном. Често се путописци угледају на писане водиче по Светој земљи, такозване проскинитарионе, у којима се набрајају растојања, димензије храмова и унутрашња садржина цркава и који су понекад били илустровани.

Јерусалим као средишњи град Свете земље добио је нарочит значај са појавом Исуса Христа и ширењем хришћанске вере. Посебно обележје том граду дао је јеврејски народ богатом културом, вером и судбоносним иступањем према Христу и његовој осуди на распеће. Библијска збивања тичу се у великој мери Јерусалима, као и простора око њега. У њему се, између осталог, налази Христов гроб, који је са својим храмом постао временом средишње место окупљања хришћана из целог света. Временом се у Свету земљу стизало организовано

са жељом да се код Христовог гроба присуствује средишњем празнику Васкрсу. Тај пут, који је некада био изузетно дуг и напоран, имао је смисао греховног очишћења. Поклоници Христовог гроба били су посебно почаствовани тиме што су на крају боравка у Јерусалиму на свечан начин постајали хаџије. То им је доносило посебан углед и поштовање. У српском народу и до данас одржали су се трагови презимена везаних за поклоништво из ранијих времена. Извесни топоними и хидроними указују такође на поклонике по чијим именима су остали запамћени.

Излагање неизвесностима на путу ка Светој земљи пратило је поклонике било на мору, где су вребали гусари, или на копну где су наилазили на пљачкаше. Ходочасници су морали носити новац са собом који им је био потребан за трошак на дуготрајном путу и за даривања бројних храмова у Светој земљи, али и за куповину извесних поклона које би понели на повратку. Понекад би то били предмети од нарочите вредности. Већина поклоника скоро да је увек носила са собом и новац оних који су га по њима слали у Свету земљу за даривање не могавши сами тамо да отпутују. Сведочења путника који су описивали своје путовање у Јерусалим нису лишена повремених незгода, које су понекад биле и веома кобне.

За поклоничка путовања код Срба зна се углавном од времена Светога Саве. Својим путовањима у Свету земљу у два наврата он је Српству приближио древна хришћанска средишта. Кроз све будуће векове из српских крајева постојано се одлазило на поклоњење Христовом гробу и у појединим случајевима о томе понешто и записивало. Поред повремених долазака у Свету земљу на ходочашће, Срби су у тим просторима имали и своје манастире. Управо је Свети Сава приликом својих поклониčkih путовања постао весник српског монаштва и у Светој земљи. Најпознатији манастир у самом Јерусалиму подигао је краљ Милутин. Та његова задужбина била је посвећена светим арханђелима Михаилу и Гаврилу.

У српској књижевности очували су се углавном остаци дела која говоре о путовањима у Свету земљу. Ретки су састави који су остали до данас у свом целовитом облику. Ипак, и оно што је преостало до данас довољно указује на једно сасвим посебно литерарно поље у коме се у облику записа, писама, водича, путописа и целина у оквиру појединих житија преламају лична запажања кроз теме везане за боравак у Светој земљи. Међу словенским народима ова врста књижевности највише је негована код Руса. У славистици се за ову врсту састава усталио руски израз „паломническа литература”, то јест „ходочасничка”, или

„поклоничка”. Под тим појмом подразумевају се углавном путописи и писани водичи по Светој земљи (проскинитариони).

Као што су очигледне међусобне поетичке блискости осталих жанрова старе руске, бугарске и српске књижевности, засноване на византијским узорима, тако се и у неговању ових литерарних облика осећају слична струјања и сродности. У делима ове врсте сусрет са новим крајевима и просторима исказивао се углавном на једноставан литераран начин, без већих стилских развијања. Понекад се спонтаност израза спутавала обузетошћу количином утисака и доживљаја који су се брзо смењивали на простору испуњеном бројним светињама. Путописна знатижеља сводила се често на набрајање конака, храмова, њихових димензија, међусобних раздаљина или мерећи од Христовог гроба, као и навођења броја степеника, кандила, свећа и нојевих јаја на свећњацима. Упркос томе, непосредни сусрет са Светом земљом тематски је обогатио српску књижевност и у њу унео неке нове мотиве. У њима је приметна опчињеност приближавања Господу посетом места у којима је он проживео свој земаљски део живота, достизање неслућеног прочишћења, као и спознаја о широј припадности породици хришћанских народа.

Сусрет Светог Саве са Светом земљом представљао је не само његово лично, него и књижевно приближавање једном древном простору који Србима није био непосредно довољно познат, већ више преко *Библије* и појединих житија. Савином везом са Светом земљом српска књижевност добила је ново, непресахло извориште. Из манастира свог патрона Светог Саве Освећеног Свети Сава преузео је типик и одредио да се по њему живи у Карејској ћелији. Строгим правилима овог типика тако се најодабранији део српског светогорског монаштва приближио узорима по којима су живели древни хришћански испосници. Са једног од своја два путовања у Свету земљу, вероватније са другог, Свети Сава је послао два писма студеничком игуману Спиридону, која су се сачувала у каснијем препису спојена као једна целина. Лирски интонирана, ова писма откривају Савина заштитничка и очинска осећања према игуману Спиридону. Предмети као што су крстић, појасић, убрусић и каменчић, које је Сава послао уз једно писмо, имају амајлијско значење, јер су полагани на Христов гроб.

О другим могућим књижевним везама Светог Саве са Светом земљом не може се знати нешто ближе. Може се претпоставити да је он у настојању да подстакне Србе на одлазак на хришћанска врела Истока донео са својих поклоничких путовања водич по Светој земљи и дао да се преведе са грчког језика. Оваква претпоставка оправданија

је када се зна за неке сачуване рукописе које је Свети Сава могао до-
нети из Свете земље.

За потребе што бољег и тачнијег сналажења по Светој земљи и
широј обавештености о храмовима и подсећање на библијска зби-
вања која су се одвијала у тим просторима, састављала се нека вр-
ста водича за поклонике. То су били такозвани проскинитарии
(προσκυνήτριον), који су настали на грчком језику и чији писани
трагови су познати још из VII века, а затим су превођени на друге
језике, између осталих и на словенски. Као разрађен модел вођења по
светим местима, ови водичи оставили су трага и на путописе, писане
на основу ходочасничких путовања. Проскинитарии су били често
илустровани представама храмова о којима се говорило.

Савин млађи савременик и свакако његов најдаровитији ученик,
јеромонах Доментијан, пратио је свога учитеља у Свету земљу како се
верује на једном од два путовања. Стога је доста живо и поуздано про-
говорио о Савином поклоничком путовању у *Житију светог Саве*,
које је саставио по свој прилици 1253–54. године у Карејској ћелији.
Делови *Житија* у којима се прате оба Савина путовања фактографски
су утемељена на сличан начин како се то чини у путописима, али без
детаља о раздаљинама храмова какве имају водичи по Светој земљи.
На њих у Доментијановом казивању подсећају успутне епизоде о биб-
лијским догађајима, којима иначе обилују и водичи и путописи. Ипак
је у Доментијановом случају све то подигнутије на вишу књижевну
раван, са сталним задржавањем пажње на Савиној активности и њего-
вом односу према ономе шта је обилазио и са ким се сретао. Опис буре
у путописима увек доноси додатну драматичност читавом излагању.
Код Доментијана тај део излагања такође је обојен узбудљивошћу.

Ослањајући се на Доментијаново *Житије светог Саве*, Теодо-
сије Хиландарац вероватно негде у другој половини XIII века пише
истоимено дело дајући му свој стилски печат. У његовом делу такође
су присутне епизоде које се тичу првог и другог Савиног путовања
у Свету земљу. Познат као изразити приповедач у својим прозним
саставима, Теодосије овде сажима Доментијаново излагање и то за
читаву половину. Поред изостављања извесних места из Доментија-
новог праћења Савиног путовања, Теодосије сасвим другачије решава
поједине тематске целине, каква је, рецимо, и она о Савиној болести
на мору при другом повратку. Уз све међусобне блискости, али и раз-
лике, делови оба житија у којима се говори о Савиним поклоничким
путовањима представљају узорне зачетке путописне књижевности
код Срба.

После Светог Саве у XIII веку као ходочасници појављују се још три српска архиепископа: Сава други, Јоаникије и Јевстатије. Постојала је пракса која је подразумевала да поглавар Српске цркве буде из редова оних угледних монаха који су претходно ишли на поклоњење Христовом гробу. На Светој гори овај предуслов важио је од XIII века и за долазак на игумански престо.

Више српских летописа бележи да је кнез Лазар путовао у Јерусалим и Свету гору 1371/72. године. Овај мало вероватан податак везао се за кнеза Лазара свакако у каснијем времену и као такав преносио се из једног у други летопис. Прилично је неуверљиво да је Лазар за време великих превирања у тадашњој Србији био спреман да одвоји годину дана за свој пут у Јерусалим.

Најједноставнија књижевна форма којом се казивало о светом граду Јерусалиму били су записи. Мада се у њима углавном саопштава име поклоника, време доласка у Јерусалим и место из кога се дошло, они понекад пружају и језгровите утиске о боравку, обележене личним доживљајем. У једном од најстаријих сачуваних записа који говоре о писарској делатности српског монаштва у Синају спомињу се јеромонах Јаков и грешни Јанићије. Они, додуше, не казују о Јерусалиму на начин како би то учинили ходочасници усхићени Светим градом, него спомињу невоље које су се тицале њиховог преписивања. Обојица су припадали братству српског манастира Светог архистратига у Јерусалиму и тамо током 1373/74. године исписали *Триод*, при чему су наишли на приличне препреке. Пошто је извод био на бугарском језику, они се жале на пропратне невоље рекавши: „Бог зна да нам је било веома усилно преносити га на српски језик”.

Као духовник српског манастира Светих арханђела у Јерусалиму, Никон Јерусалимац је стекао велики монашки углед и постао духовник Јелене Балшић. Са њом је водио преписку и писма која су се том приликом окупила смештена су 1441/42. године у такозвани Горички зборник, који је требало да се чува у Јелениној загробној цркви на острву Горици на Скадарском језеру. У зборнику је до данас делимично сачувана њихова преписка, која се састојала од три Јеленине и три Никонове посланице. Уз остале преписе, у њему је остало и једно Никоново изворно дело под називом *Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима*.

У оквиру свог преводилачког рада са грчког језика Константин Философ је превео један проскинитариион, који је данас познат у деловима. У науци није довољно познато да ли те сачуване целине припадају једном спису, или потичу из два одвојена састава. Константин је путовао

у Јерусалим између 1415. и 1420. године, те је као ходочасник највероватније превео овај спис за време тамошњег боравка. Нека лична запажања, нарочито у *Опису Јерусалима*, говоре о подешавању превода. Тако се у изгледу брда и долина у ближој и даљој околини Јерусалима налази паралела са бугарским планинама: „Јордан од истока тече и мало је сличан Струми. Као на Пирин гори престави се Мојсеј, а Петрич је Јерихон, а Беласица је као Света гора, на којој је Јерусалим.” Такође, и када се говори о томе како је свети Илија, бежећи из Јерусалима, отпочинуо под смреком, прави се сликовито поређење: „Смрека је слична вишњи, а већа од плода дрењина.” Константинова надахнутост Јерусалимом показала се посебно у *Житију Стефана Лазаревића*. Београд и Стефанова задужбина Манасија упоређени су са Јерусалимом.

Из XVII и XVIII века остало је више трагова о путовању Срба у Јерусалим него у ранијим временима, што никако не значи да их и тада није било у већем броју. Сачувани записи из тог периода говоре о нешто чешћем доласку монаха из фрушкогорског манастира Хопова у Јерусалим. Свакако је било далеко више ходочасника из овог манастира него што се о томе данас може говорити само на основу делимично сачуваних података, што, уосталом, важи и за друга места из којих се одлазило на поклоњење Христовом гробу.

Путопис Лаврентија Хиландарца потиче највероватније из треће деценије XVII века. Лаврентије је био хиландарски игуман од 1627. до 1629. године. За собом је оставио путопис у коме говори о свом путу од Хиландара до Светих места. У Јерусалим је путовао по свој прилици пре него што је постао игуман, како се то најчешће чинило. Остаци његовог путописа, који припада више типу проскинитариона, јер је са ретким личним утисцима, сачували су се у препису Јеротеја Рачанина из 1698. године.

Један штури натпис у припрати манастира Грачанице говори о ходочасничком путовању пећког патријарха Пајсеја током 1645–46. године. У њему се каже да се у Јерусалим упутио првог октобра, а вратио се једанаестог јуна. Било је то пред сам крај његовог дуговеког живота, што би било врло необично да се неко одлучи на тако далек и напоран пут.

Кратовски митрополит Михаило био је једно време у служби код патријарха Пајсеја и о томе оставио запис пун захвалности. Изгледа да је његов живот био испуњен приличним невољама. У Јерусалиму се обрео 1657. године дошавши из Москве и Свете горе. Његово казивање испуњено је личним утисцима током читавог путовања. Посебно га је занимало да сазна нешто више о јављању светог пламена од кога

се пале свеће свих окупљених, али није му било допуштено да уђе у храм Христовог гроба иако је подмитио Турчина који је чувао улаз.

Из Сарајева је стигла у Јерусалим група поклоника шестог маја 1661. године и о свом доласку оставила запис у једном рукопису. Уз своја имена Вуковој, Гаврило, Сава, Јован и Секула они су навели одакле су дошли. На нешто шири начин саопштили су да су „из македонских предела, из земље Босне, из места Сарајева, отачаство наше Захумље, звано Херцеговина”. Док за четворицу из ове дружине не знамо ближе ко су били, о Гаврилу се зна нешто више. Реч је о Гаврилу Тадићу који потиче из угледне сарајевске породице Хумковић. Боравећи у Јерусалиму, Гаврило је 20. јануара 1662. године довршио исписивање поклоника по светим местима. Његов препис илустрован је представама важнијих храмова и данас је само делимично сачуван.

Следи низ имена поклоника у Свету земљу: проигуман Христофор из светогорског манастира Светог Павла, „велике лавре српске”, из манастира Грабовца ишао је на поклоњење монах Јов, током 1664/65. године у Јерусалиму су боравили монах Атанасије и старац Михаил из манастира Мораче, хиландарски јеромонах Јевгеније био је на Христовом гробу 1666. године, јеромонах Григорије стигао је из Хопова у Јерусалим шестог октобра 1668. године, на Апостола Тому, јеромонах Симеон и проигуман Филип из манастира Требиња у Захумљу били су на поклоњењу 1671/72. године, из фрушкогорског манастира Крушедола стигао је на поклоњење у Јерусалим 1674/75. године јеромонах Спиридон, јеромонах Иларион Хоповац нашао се у Јерусалиму 1675/76. године и записао како „те године би велика смутња између православних и Латина у Великој цркви, код Светог Гроба – бој до смрти, из манастира Раванице светог кнеза Лазара био је на поклоњењу јеромонах Ћирион током 1677/78. године, хиландарски јеромонах даскал Јеремија боравио је у Светој земљи током 1678/79. године, Симеон Хоповац дошао је у свети град 1679/80. године.

Патријарх Арсеније III Црнојевић путовао је у Јерусалим током 1682–1683. године и о томе оставио путопис, који није сачуван до краја. О том путовању проговорио је и у једном запису, забележеном у Јерусалиму 22. марта 1683. године. Арсенијев путопис бележи низ места којима се кретао почев од Пећи па до крајева надомак Цариграда. Ово дело сачувало се у једном непотпуном препису.

У натпису у припрати манастира Грачанице саопштава се да су Макарије и Висарион дошли из Јерусалима 29. јуна 1685. године. Остaje непознато из ког светогорског манастира је стигао Рувим у Јерусалим 1688. године. Из манастира Грабовца био је током 1690/91.

године на поклоњењу јеромонах поп Исаија. Највероватније крајем XVII века светогорски монах Јохов, „родом из Црне Горе, из земље Захумља”, стигао је на поклоњење Христовом гробу и светим местима. Непознати писар XVII века оставио је попис конака од Јерусалима до Синајске горе.

У старој, изгорелој, збирци Народне библиотеке Србије налазио се један илустровани водич по светим местима. Састав је по типу скоро истоветан путопису Гаврила Тадића. Преписала га је нама непозната особа. Оба проскинитарiona су илустрована и највероватније су потицала од истог предлошка који је тада био у Јерусалиму по казивању Гаврила Тадића. У оба су недостајали поједини листови.

За разлику од XVII века, релативно богатог поклоничким записима, из XVIII века сачувало се тек неколико њих. Познати јеромонах Јеротеј Рачанин стигао је у Јерусалим „из Српске земље, из манастира Раковице”, 1705. године заједно са архимандритом Григоријем и попом Висарионом. Јеротеј је о овом свом путовању оставио и опширан путопис. Као један од калуђера манастира Раче на Дрини, Јеротеј је у Великој сеоби отишао у угарске крајеве. Живео је у другој половини XVII века и првим деценијама XVIII века. Умро је негде после 1727. године. Своја сећања на путовање у Света места током 1704. и 1705. године написао је тек 1727. године у фрушкогорском манастиру Ремети. На пут је кренуо са још шесторо ходочасника, од којих су двојица калуђери манастира Раковице крај Београда, а остали световна лица из Београда и Ирига. Необично је што је са њима путовала и једна жена, супруга Јована Параносића из Ирига. Јеротејево путовање од Београда долином Мораве и Вардара све до Солуна обележено је навођењем редоследа конака. Слично је учинио и са дочаравањем боравка у Египту, Синају, Јерусалиму и његовој ближој и даљој околини. Лични тон присутан је кроз цео путопис. За разлику од оскудног и типизираниог помињања природе у проскинитарionима, Јеротеј наводи врло живе слике појединих предела и личног искуства, рецимо, попут сусрета са нојем: „И ту видех птицу ноја. Големо. Једва дохватим руком по хрпту. И милових га. Ходају по чаршији и поред лађа, по буњишту. Купе штогод те се хране.” Његово казивање на тренутке добија узбудљиве токове. Тако, два описа буре на Егејском мору достижу високу драматичност. Не мањом стрепњом испуњено је путовање лађом на повратку из Свете земље, када су путнике напали гусари и купили им одећу и драгоцености. Своје право посматрачко умеће писац је испољио описујући ускршње богослужење у Великој цркви на Христовом гробу. Његов спис садржи један слој у коме се бележе

различите легенде које су казивали успутни људи при сусретима. Једноставност његовог казивања умногоме проистиче из природе самог жанра. Може се рећи да је то први прави српски путопис, али он стилски ипак стоји веома близу уз српске проскинитарионе.

Егзарх Јосиф, који је био у служби код патријарха Мојсија Рајовића, оставио је запис 1724. године о свом путовању у Свету земљу. Живоносном Гробу поклонио се током 1729. године Јован Дамјановић из Будима и о томе оставио запис, као и препис једног водича по Светој земљи из 1766. године. Јованов проскинитарион има композицију сличну *Опису Јерусалима* Христофора Жефаровића и постоји могућност да је тај спис користио преписујући га у великој мери. Није познато да ли је Јован осим 1729. године путовао још који пут у Свету земљу, али очигледно је да је Жефаровићев *Опис* могао користити по његовом штампању 1748.

Андреј Петковић отишао је 1734. године на поклоњење Гробу Господњем. О том путовању оставио је веома сведени опис. О њему се не зна ништа осим да је „малог иметка”, те је за тако далек и захтеван пут нашао решење да му помогне имућни човек по имену Ћира, који га је примио „као отац сина”. За узврат, Андреј му је обећао да ће му на путу служити „у свакој потреби”. Андреј није навео одакле је био, него само да су од свог места до Београда имали шест конака. Толика удаљеност односила би се на крајеве северно од Арада, на Чонград са околином, Сексард, у чијој близини је манастир Грабовац, потом Печуј, места западно од Осијека и правац ка Славонском броду. У путопису је присутан снажнији продор народног језика са локализмима који обележавају војвођанске говоре. Неретко јављају се српскословенизми, са турцизмима и грецизмима. Дело није сачувано у целини. Недостају делови који говоре о периоду после искрцавања у Јафи и описи појединих светих места око Јерусалима, као и о повратку. Оно што Андрејев путопис чини посебним јесу илустрације које прате важнија места у Светој земљи. Сачувана је 21 минијатура у боји, а вероватно их је било више у целовитом путопису.

Јеромонах и „молер” фрушкогорског манастира Раковца Силвестар Поповић боравио је у Јерусалиму током 1745/46. године. Његово путовање, заједно са намесником манастира Раковца Јоаникијем и ђаконом Јоасафом, а од Београда и са зографом Христофором Жефаровићем, трајало је од 15. јула 1745. до 3. априла 1746. године. У виду дневника записивао је утиске са свог поклоничког путовања. Његове асоцијације и запажања поводом успутних збивања испуњена су ведрином какву не познају друга дела овог жанра. Тако, када

је присуствовао богослужењу у великој цркви у Солуну, запазио је неуједначеност у опхођењу свештеника. Неке од њих окарактерисао је локалном изреком: „Господин архиепископ доста обично и уредно служи, а други се мету по цркви као Милашин по воденици.” Завичајну боју унео је у излагање и када је стигао под град Сидон, испод кога турски војници „цео дан протркују коње прудом покрај мора, од града до логора и од логора до града, као пијани Цигани с футошког вашара.” Сличних места у његовом путопису има још и управо она откривају сву свежину приступа виђеном.

Међу просквинтарионима који су имали значајнију улогу код српских читалаца посебно место заузима *Описаније Јерусалима*, које је Христофор Жефаровић уобличио у књигу 1748. године. Својим укупним типографским изгледом, са бројним илустрацијама које је Жефаровић резао у бакарним плочама, *Описаније* је у свом времену, по оцени познавалаца тог периода српске прошлости, представљало прави издавачки подухват. Та књига настала је пре свега из потребе да се српским читаоцима приближе света места и подстакну будући ходочасници на свој поклонички пут. Она се појавила залагањем јерусалимског архимандрита Симеона Симеоновича, који је Христофору Жефаровићу предао за штампу рукопис са илустрацијама. Уз све шире духовне побуде за настанак ове књиге, архимандрит Симеон наводи и посебан мотив који има и своју практичну страну. Обраћајући се православним читаоцима, он их позива да посете Јерусалим и поклоне се светим местима како би својим прилогом помогли овај град, који је у то време био притискан турском тиранијом. Овај позив за помоћ светом граду носи саосећање са онима које су Турци потчинили. Језик којим је писана Жефаровићева књига јесте рускословенски са извесним елементима српскословенског и српског народног.

Међу записима који говоре о путовању Срба у Свету земљу наилази се на један који је оставио егзарх лички Мелентије Зорић. Он је дошао у Лавру Светог Саве Освећеног 29. јануара 1753. године. Из новобечејског места Врањева отишао је нама непознати поклоник у Јерусалим 28. јуна 1764. године, а вратио се 29. септембра наредне године. Јеромонах Михаило из манастира Гомионице путовао је у Јерусалим 1765. године. Угледни грађанин Пирота Неша Филиповић саставио је путопис о свом путовању од Солуна до Јерусалима 1776. године. Рукопис је нађен у рушевинама куће тадашње породице Нешић, која је очигледно носила презиме свог славног претка, који је био значајна личност и у доба кнеза Милоша Обреновића. Данас се више не зна за судбину овог рукописа.

Из банатског места Баваништа отишао је 1781. године у Јерусалим Павле Стојановић. Зна се да је његов пут водио преко Трста, Јадранског и Средоземног мора. У његовом друштву била су још два сапутника „из Немачке”, како је сам посведочио. Вероватно су то била два Србина, такође из Баната, са којима је по договору отишао на далеки пут. У Јерусалим је стигао 27. септембра и у њему остао отприлике до 10. маја наредне године. Из Јерусалима је упутио два писма. Једно је послао брату Петру 10. октобра 1781. године, а друго својој родбини пред полазак из Јерусалима 6. маја 1782. На повратку је свратио у Хиландар и у њему био засигурно 31. маја, а можда и који дан пре или после тога. Поред ова два писма Павле Стојановић је у посебној белешници исписивао путописна запажања са свог путовања. Сва три дела писана су народним језиком у коме се снажно осећа банатска говорна боја. Тек понека реч потиче из књижевног језика са руском фонетском примесом. О угледу ове баваништанске породице сведочи и податак да је цар Јосиф II приликом своје посете турске границе дошао са целом дворском пратњом код поменутога Павла хаџи Стојановића у квартир. У то време родио му се син Васа, ког је цар са 12 царских дуката обдарио.

Из манастира Ћелије, близу Ваљева, био је на поклоњењу током 1784–85. године. познати јеромонах Рувим. О том путовању говори приличан број његових записа, забележених својеручно на више места. Упркос толиком броју записа, у њима нема ближих утисака о самом боравку у Светој земљи. Од значаја је то што је он са свог путовања донео извесне књиге, а међу њима и два водича по Светој земљи.

Путовање у Јерусалим, без сваке сумње, појављује се као преовлађујући мотив путописне прозе кроз средњи век већине европских књижевности. У пуној мери потврдило се то и у српској књижевности, у којој је негована традиција писаног, али и усменог, преношења искустава са путовања у Свету земљу. У томе су посебну улогу одиграли писани водичи по светим местима. Они су се показали као незаобилазан подсетник и литерарно прихваћен образац оних који су настојали да опишу сопствено путовање. Блискост и делимична подударност ретких српских путописа са проскинитарионима исказала се посебно у предочавању простора Свете земље, њених бројних храмова, међусобних раздаљина, као и у освртима на библијска збивања.

Иако делимично сачувани, састави везани за путовање у Свету земљу, писани на српскословенском, рускоцрквенословенском и српском народном језику, допринели су на посебан начин мотивској разнородности и укупном обогаћењу српске књижевности. Својом

поетском заснованошћу ова дела дубоко су окренута обрасцима старе књижевности. Њихово настајање током низа векова говори о сталности путовања Срба у Свету земљу, као и о изузетној постојаности овакве теме на којој су се, почевши од Светог Саве, опробали бројни писци.

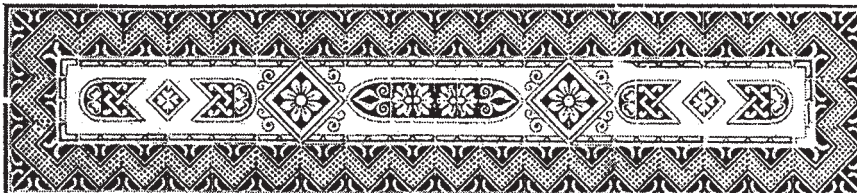
Томислав Јовановић

Кључне речи: Света земља, путописна дела, стара српска књижевност.

Tomislav Jovanović

WORKS OF OLD SERBIAN LITERATURE RELATED TO TRAVELS TO THE HOLY LAND

The travels of the Serbs to the Holy Land were confirmed as early as St Sava's time and extend throughout all the subsequent centuries. The trace of pilgrimages to the tomb of Christ was preserved in genres as diverse as records, letters, guides, travel writings and chapters in particular hagiographies. These compositions achieve their greatest fullness in travelogues and in two hagiographies – those by Domentianus and Theodosius. Works with the topic of travel to the Holy Land form a special literary field where personal remarks overlap with the impressions of the experienced events. The travel authors often look up to the written guides to the Holy Land, the so-called proskinitarions, which list the distances, dimensions of the temples and the items of the interior in the churches, and which were sometimes illustrated.

УДК 37.016:821.163.41.09 Андрић, Иво
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.2>

ИВО АНДРИЋ У ЧИТАНКАМА ПРОШЛОГ И ОВОГ ВЕКА

Овај рад настао је у част јубилеја нашег нобеловца, Иве Андрића, поводом 125-годишњице његовог рођења. У њему се прегледно показује који су одломци из Андрићевог дела бирани као репрезентативни за младу читалачку публику и објављивани у читанкама прошлог и овога века, почев од 1924. године.

Дело Иве Андрића у најважнијим школским уџбеницима, које су користили сви школовани људи, пружало је различите поруке ученицима, у зависности од циљева школских програма, кроз различите реформе нашег образовног система.

Оно што представља заједничку црту одломака из Андрићевих дела објављиваних у читанкама некад и сад јесте њихова засењујућа естетска снага, чистота језика и врхунски стил.

На Андрићевим делима одрасле су и школовале се генерације ђака, а дела овог писца данас су заступљена у свим старијим разредима основне школе, као и у средњим стручним школама и гимназијама.

Дела знаменитих писаца, које смо склони да називамо и школским писцима јер су незаобилазни у корпусу наставних и програмских садржаја из српског језика и књижевности, представљају текстове канонске вредности и доминантни су у читанкама. На њима су одрасле генерације ученика, културно се обликовале и развијале своју националну свест.

Читаначки текстови – они обавезни и такозвани факултативни, које аутор овакве хрестоматије намењене школској употреби уводи на културну сцену, одувек су обликовали читалачки укус младих људи. У зависности од владајуће догме, друштвеног поретка, политичких уплива и тенденције времена, књижевна дела намењена наставној обради поседовала су, више или мање, истакнуту естетску компоненту, али су била и остала незаобилазна сведочанства различитих периода кроз које су се кретали српски народ и његова литература.

Листајући старе читанке, заинтересовани појединац може, и без увида у архивирана документа (овде се мисли на некадашње наставне планове и програме за предмет Српски језик) да уочи неколико методичких занимљивости, међу којима се истичу следеће:

- од изабраног одломка, истргнутог из контекста и најчешће другачије насловљеног, добијан је текст који се пригодно уклапа у одређену читаначку тематску целину;
- делимично или потпуно одсуство радне апаратуре у читанци (све до 60-их година прошлога века) омогућује да се одломак издвоји као битан или интересантан по одговарајућем сижејном детаљу, да заблиста својом естетском снагом, док је потом на наставнику српског језика и књижевности да осмисли и усмери ток интерпретације у школи;
- непостојање мотивисања, локализовања, тумачења непознатих и мање познатих речи и израза (као доминантних методичких радњи) оставља могућност и наставнику и ученику да текст читају, доживљавају и тумаче зависно од датости тренутка у коме се то чини, најчешће пригодно.

Да се претходна запажања могу односити и на нашег нобеловца, Иву Андрића, потврђује чињеница Андрићевог првог (и потоњих првих) појављивања у читанкама. Године 1924. изашла је *Читанка српског или хрватског језика и књижевности за први разред средње школе*¹, коју је приредио Драгутин Костић, тадашњи професор Војне академије. У тој се читанци, у оквиру избора текстова којима се васпитава књижевни укус ученика, појављује део из Андрићевог *Ex Ponta* (1918) свега шест година после првог објављивања овог дела. Имајући дара да препозна литерарни таленат тада још недовољно афирмиса-

¹ Dragutin Kostić, *Čitanka srpskog ili hrvatskog jezika i književnosti za prvi razred srednjih škola*, Vreme, Beograd, 1924. (Овде напомињемо да је некадашњи први разред средње школе данашњи пети разред основне школе, те да је реч о ученицима узраста 11 година.)

ног писца, Костић је искористио Андрићеве реминисценције о рату, страдању, тамновању и глади да употпуни слику читаначког одељка под називом *За Великог рата*. Интимни, лирски Андрићев глас којим се потцртавају ратни ужас и бесмисленост трагичних страдања, стапа се са гласовима Бранислава Нушића, Милутина Бојића, а доцније и са поетским визијама велике групе међуратних писаца.²

Четири године касније, 1928. у *Читанци за четврти разред средњих школа*³ (данас би та читанка била намењена осмом разреду основне школе), ауторке Зоре Вуловић, Иво Андрић поново бива уврштен међу школске писце. Овог пута представљен је одломцима из приповетке *Рзавски брегови*, од којих је један насловљен као *Суша*, а други носи оригинални назив приповетке. Иако је овакав приступ насловљавању најчешће неодговарајући, не само у смислу запамћивања назива дела и његовог аутора, већ и по ученичко читање с разумевањем и наставну интерпретацију, приређивач ове читанке, Зора Вуловић, препознала је квалитет дела великог писца и пред ђаке узраста од 14 до 15 година изнела одломке из Андрићеве збирке с једноставним називом *Приповетке*, објављене свега четири године раније (1924).

Исте године, 1928. Јаша М. Продановић у *Читанку за IV разред средњих школа*⁴ уводи одломке из Андрићеве приповетке *Љубав у касаб*, које насловљава *Жега и суша*. Врхунски опис поставља се у први план, а основна прича, као и њени јунаци, остају по страни. И у овој, као и у многим читанкама до данашњих дана приређивачи не наводе изворе дела датих у целости или одломцима, те се може закључити да је поменути уџбенички манир у складу са цитатом из *Предговора Читанци* Драгутина Костића: „средњошколској читанци народног језика задатак је, пре свега, да ученицима омили народну књигу, да им васпита књижевни укус, отвори вољу и даде упутства за стварање својих књижица”⁵.

² Један део овог истраживања поклапа се са пригодним истраживањем Медисе А. Колаковић, у оквиру рада на докторској дисертацији *Антологије и избори народне књижевности за школску употребу у Србији од 1914. до 1945. године: књижевно-културолошки аспект*, одбрањене на Филолошком факултету крајем 2015. године.

³ Зора Вуловић, *Читанка за четврти разред средњих школа*, Рајковић и Ћуковић, Београд, 1928.

⁴ Јаша М. Продановић, *Читанка за IV разред средњих школа*, Издавачка књижарница Гече Кона, Београд, 1928.

⁵ Dragutin Kostić, „Predgovor”. У: *Čitanka srpskog ili hrvatskog jezika i književnosti za prvi razred srednjih škola*, Vreme, Београд, 1924, стр. III.

Одломак из Андрићеве приповетке *Рзавски брегови* појављује се и у *Читанци за четврти разред средњих школа у Краљевини Југославији*⁶, године 1934, овог пута под насловом *Рат*. Мада је одабрани сегмент поменуте приповетке уклопљен у тематски блок *Из наше прошлости*, његова привлачност и лепота, која је овде требало да послужи успостављању равнотеже међу другим заступљеним писцима (у складу с идејом јединства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца), издвајају се у односу на текст Фери Пизанија (*На Крфу*) и песму Симона Грегорича (*Братско коло*), у склопу поменутог поглавља ове читанке.

О важности појављивања дела одабраног писца у школској читанци и о утицају који читаначки избор има на младе људе говори нам и познати сусрет сликара Душана Мишковића са Ивом Андрићем у Сокобањи.⁷ Једног дана, док је сликао у дворишту куће своје изабранице Руже Михајловић, где се као скојевац крио од полиције, а из које је излазио тек кад Сокобања опусте, Мишковић је угледао Андрића како се шета. Препознавши га, упитао је: „Ви сте књижевник из моје гимназијске читанке?“, чиме је почело њихово дугогодишње пријатељство. Иво Андрић је боравио у Сокобањи 1942. за време окупације, а касније долазећи на одмор и лечење. По казивању самог писца, у Сокобањи је започео писање романа *На Дрини ћуприја*, написао роман *Госпођица* и приповетке *Јелена, жена које нема* и *Змија*. Сликара Мишковић начинио је десет Андрићевих портрета.

Међу приређивачима читанки у међуратном периоду посебно се издваја Миливој Павловић⁸. Поред иновативног приступа обради градива из српског језика и књижевности (аутор диференцира текстове у читанци на естетски вредна штива и она погодна за граматичка вежбања), Павловић у *Читанку* уводи одломак из Андрићеве приповетке *Пут Алије Ђерзелеза, Ђерзелез у хану*. Занимљиво је што и код овог приређивача одабрани одломак добија другачији наслов од оригиналног наслова дела: *Шумови и сенке*, што потврђује да један од циљева

⁶ Милош С. Матовић, *Читанка за четврти разред средњих школа у Краљевини Југославији*, Ј. Целебџић, Београд, 1934.

⁷ Више о овоме видети на: <http://www.soko-banja.org>

⁸ Миливој Павловић, *Читанка са граматиком српскохрватског језика: за други разред средњих школа: са уметничким репродукцијама*, 6. прерађено изд., Г. Кон, Београд, 1938, стр. 119. Овде истичемо да је Миливој Павловић значајан за методiku наставе српског језика и књижевности по књизи *Основи методике наставе српско-хрватског језика и књижевности*, објављене 1961. године, дакле, скоро тридесет година после објављивања његове прве читанке.

тадашње наставе књижевности није био запамћивање имена аутора и наслова дела у оригиналу, већ задовољавање такозване „унутрашње чулности” младих читалаца, помоћу које ће се градити њихов смисао за лепо и вредно.

Овде се још једном истиче способност аутора читанки да препознају уметнички квалитет у делима наших нових писаца, те да одломке из њихових дела представе младој читалачкој публици, кроз вишегодишња читаначка издања. На том трагу били су и Крешимир Георгијевић, Младен Лесковац и Бранко Матијашевић у *Српскохрватској читанци за четврти разред средњих и њима сличних школа*⁹. Прича о немирима, градитељу, везиру, мосту и односу према уметности представљена је значајним одломком из *Моста на Жепи*. Придодата дидактичко-методичка апаратура помаже ученицима у разумевању дела и представља значајан допринос развоју методике наставе и побољшању квалитета српских читанки.

Све познатије и признатије дело Иве Андрића бива у периоду 1945. до 1959. (кад је завршена велика реформа српског школског система¹⁰), доступно млађој читалачкој публици преко препорука које су многе едиције стварале правећи избор текстова овог писца за децу и младе: Просветина „Мала библиотека”, Школска библиотека „Ново поколење”, Мала ђачка библиотека „Веселин Маслеша” итд. Књиге изабраних дела Иве Андрића намењене младима, обавезно су биле пропраћене речником турцизама, провинцијализама и неких мање познатих страних речи; садржале су биографију писца (најчешће са сликом), а у појединим издањима заступљена су и питања за разговор с ученицима о Андрићевом стваралаштву. О овоме се више можемо обавестити из *Библиографије Иве Андрића*¹¹, коју су, као капитални

⁹ Крешимир Георгијевић, Младен Лесковац и Бранко Матијашевић, *Српскохрватска читанка за IV разред средњих и њима сличних школа*, Кредитна и припомоћна задруга професорског друштва, Београд, 1938.

¹⁰ Овде се мисли на реформу основношколског система у Србији и Југославији у периоду од завршетка Другог светског рата до доношења *Општег закона о школству* (прихваћен је 1958. год., а ступио на снагу 1959.), којим је на територији наше земље успостављен јединствен осморазредни систем основне школе, какав у Србији постоји и данас. Значајан је и податак да су аутори *Стратегије образовања Републике Србије до 2020. године* апострофирали доношење *Општег закона о школству из 1958.* којим је у Југославији уведено бесплатно основно образовање, као полазну основу за сва даља размишљања о будућности образовног система у целини, у Србији.

¹¹ Задужбина Иве Андрића је финансијски омогућила израду *Библиографије Иве Андрића* коју је реализовала у сарадњи са Библиотеком Матице српске. Библиографију која обухвата период од Андрићеве прве објављене песме 1911. па све до 2011. године,

подухват, извели Задужбина Иве Андрића, Српска академија наука и уметности и Библиотека Матице српске. Мада изузетна по свом садржају и националној вредности, ова опсежна библиографија Андрићевих дела не обухвата дела нашег нобеловца која се појављују у читанкама у последњих деведесет година. Иако се зна да су читанке у прошлом веку представљале најдоступније, а понекад и једине литерарне хрестоматије које су породице поседовале, те да су биле и остале доступније младој читалачкој публици од стручних часописа, као и да су трајније од дневних новина, досад се није нашло довољно заинтересованих истраживача да детаљно испитају и анализирају заступљеност дела наших знаменитих писаца у ђачким читанкама. Постојећи пропуст ваљало би, свакако, исправити, нарочито кад је реч о нашем једином нобеловцу.

Оваква анализа могла би показати више значајних појединости:

- која дела одређеног писца су сматрана значајнијим од других за младу читалачку публику;
- какав је био однос књижевне критике у различитим периодима према писцу чије се дело анализира;
- како су бирани одломци уношени у хрестоматије књижевних текстова намењених ђацима;
- колико је текстова неког писца укључено у читанке према обавезном школском програму, а колико у оквиру факултативног избора аутора;
- да ли текстови уношени у читанке одговарају оригиналу или су адаптирани; како су насловљени; има ли у њима језичких, стилских и правописних измена и адаптација;
- какав утицај се желео извршити одабраним књижевним текстовима, у различитим периодима развоја наше земље, на младе људе.

У периоду од 1951. па све до краја седамдесетих година XX века, користе се читанке различитих аутора, од којих су најпознатији Ди-

израдили су библиографи Библиотеке Матице српске, Љиљана Клевернић, Ката Мирић, Меланија Блашковић, Весна Укропина, Даниела Кермеци, Слађана Субашић и Марија Ваш. Библиографија је доступна и у електронском облику на адреси електронског каталога Библиотеке Матице српске <http://www.bms.ns.ac.rs/bms107.htm#11> и у PDF формату на веб страници Задужбине Иве Андрића на адреси <http://www.ivoandric.org.rs>. Андрићева библиографија, са око 16.000 библиографских јединица доступна је у штампаном облику (издавачи Задужбина Иве Андрића, Библиотека Матице српске и САНУ, 2011).

митрије Вученов и Радмило Димитријевић¹², а у периоду од 1954. на даље дело Иве Андрића појављује се у различитим издањима школске и домаће лектире.¹³

Реформа основношколског система у периоду од краја Другог светског рата до 1959. године представљала је део борбе за културну трансформацију друштва, коју је револуционарна, комунистичка власт у Југославији отпочела са формирањем првих органа власти. Културни, па и просветни живот као значајан сегмент „општег народног напретка” виђен је као саставни део социјалистичког преображаја друштва. Оваква настојања одразила су се и на садржаје у школским читанкама, те је нова политика образовања у први план поставила школу као перјаника културне револуције и изградње социјализма.

Но, без обзира на то што су генерације и генерације ученика стасале на идеји братства и јединства свих југословенских народа и што су васпитаване у пионирском духу, уз уважавање вредности које је изнедрила народноослободилачка борба, дело Иве Андрића је налазило своје трајно место у читанкама за основну и средњу школу. И онда кад програм за одређени разред није обавезивао ауторе-приређиваче да у своје изборе уносе дела нашег нобеловца, они су налазили начин како то да учине. Радмило Димитријевић и Димитрије Вученов у *Читанку за II разред гимназија*¹⁴ уводе текст *О мајстору приповедачу*, преузет из „Књижевних новина” од 14. септембра 1952. поводом стогодишњице рођења Симе Матавуља. У *Читанци са теоријом књижевности за III разред усмереног образовања – заједничко васпитно-образовно*

¹² На пример: *Читанка за 5. разред гимназије*, Предузеће за уџбенике Народне Републике Србије, Београд, 1951.; *Читанка за VIII разред гимназије*, 1956. итд.

¹³ Иво Андрић, *Мост на Жепи: приповетке*. Просвета, Београд, 1947. (Мала библиотека). Садржај: *Мост на Жепи*, *Велетовци*, *У зиндану*, *Напомене о писцу*, *Речник*; *Нове приповетке Иве Андрића*, Београд, Култура, 1948. Садржај: *Прича о кмету Симану*, *Змија*, *Књига*, *Суседи*, *Злостављање*, *Дедин дневник...*; *Избор дела Иве Андрића*, приредио Петар Џацић, Школска библиотека, Свјетлост, Сарајево, 1959. (одломци из *Травничке хронике*, са питањима за наставно тумачење); *Прича о кмету Симану*, приредио Воја Царић, Свјетлост, Сарајево, 1960.; *Прича о кмету Симану Иве Андрића*, у: Мала ђачка библиотека, Школска лектира за VIII разред основне школе, Веселин Маслеша, Сарајево, 1960; Велибор Глигорић, избор Андрићевих приповедака, *Прича о везировом слону*, 1961; *Пролеће Грегора Федуне* : одломак из романа *На Дрини ћуприја*, Школска књига /лектира за VII разред са белешкама уз текст, 1961.

¹⁴ Радмило Димитријевић и Димитрије Вученов, *Читанка за II разред гимназија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1976.

подручје¹⁵ истих аутора налазе се одломци из приповедака *Пут Алије Ђерзелеза*, *Аникина времена* и *Човекова прича*, са опсежном биографијом писца, а уносе се и одломци из секундарне литературе: *Андрићев „Пут Алије Ђерзелеза“* Милослава Шутића и *Андрићева приповетка* Мухарема Первића.

Усмерено образовање довело је до извесних промена кад је реч о наставним програмима. Одсуство класичних гимназија одразило се и на планирање списка писаца чија ће се дела наћи у читанкама као обавезна лектира. Тако се у *Читанци са теоријом књижевности за I разред усмереног образовања*¹⁶ није нашао ни један одломак из дела нашег нобеловца.

Док се у *Читанци за ученике средњих школа за први разред*¹⁷, Тода Чолака и Милорада Ђурића, 1975. дело Иве Андрића користи у виду одломака из секундарне литературе (у оквиру поглавља *Романтизам* наводе се Андрићев текст *О Вуку као писцу* и *Вук реформатор*), а примат даје одломку из дела Карла Маркса и Фридриха Енгелса, *Порекло и развитак уметности*, дотле се у *Читанци са књижевнотеоријским појмовима за I разред усмереног образовања*¹⁸, ауторки Љиљане Николић и Босилке Милић, у поглављу *О смислу уметничког казивања* наводи одломак из Андрићеве *Беседе* поводом примања Нобелове награде 1961. године, који су ауторке насловиле: *Прича тече даље и причању краја нема*. Овај одломак, касније назван *О причи и причању*, задржао се у програмима за први разред средњих стручних школа и гимназија до данашњих дана. *Читанка за други разред усмјереног средњег васпитања и образовања*¹⁹ Јована Чађеновића и Слободана Калезића садржи одломке из *Моста на Жепи* и *Пута Алије*

¹⁵ Радмило Димитријевић и Димитрије Вученов, *Читанка са теоријом књижевности за III разред усмереног образовања – заједничко васпитно-образовно подручје*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1979.

¹⁶ Радмило Димитријевић и Димитрије Вученов, *Читанка за I разред средњег усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1977.

¹⁷ Тоде Чолак и Милорад Ђурић, *Читанка за ученике средњих школа, I разред*, Институт за стручно усавршавање и специјализацију здравствених радника, Београд, 1975.

¹⁸ Љиљана Николић и Босилка Милић, *Читанка са књижевнотеоријским појмовима за I разред усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Завод за издавање уџбеника, Београд/Нови Сад, 1989.

¹⁹ Јован Чађеновић и Слободан Калезић, *Читанка за други разред усмјереног средњег васпитања и образовања*, Републички завод за унапређивање васпитања и образовања, Титоград, 1990.

Берзелеза, као и књижевно-критички текст Милана Богдановића, *Андрићево ремек-дело*.

Читанке које су у српским основним школама биле међу најомиљенијим јесу читанке Петра Гудеља. У Гудељевој читанци за пети разред *Руке и јабуке*²⁰, Иво Андрић је био заступљен одломком из есеја *Мостови* и текстом *Фра Лука и мишеви* (у питању је одломак из *Травничке хронике*). Гудељева читанка *Ведар дан*²¹, за шести разред, садржи одломак из Андрићеве приповетке *Књига*, под називом *Први кораци на путу у свет књиге и књижевности* и део из приповетке *Аска и вук*. У избор текстова за читанку *Градилиште*²², за седми разред, исти приређивач је увео одломке из Андрићеве приповетке *Велетовци* и одломак из романа *На Дрини ћуприја*, под називом *Данак у крви*. У осмом разреду, у Гудељевој читанци *На звезданим друмовима*²³, налазио се још један одломак из поменутог романа, под читаначким насловом *Гуслар*, као и пасаж из *Моста на Жепи*. Године 1986. Павле Илић и Милутин Петровић²⁴ у *Читанку за VI разред* уводе приповетку *Аска и вук*, која потом остаје у школском програму за овај разред све до данас.

У данашње време, ученици основне школе проучавају српски језик и књижевност према програмима који су реформисани од 2003. године (почев од првог разреда ОШ, па надаље), док средњошколци уче према програмима донетим још 1991. (у међувремену су, само минималним допунама и изменама ови програми били ревидирани). Тако се у петом разреду сада чита одломак из Андрићевог есеја *Мостови*, преко којег се ученици упознају са једним од главних мотива Андрићевог приповедалаштва. У шестом разреду чита се и тумачи приповетка *Аска и вук* (најчешће на три школска часа, од којих је последњи посвећен анализи језичкостилских карактеристика овог дела). У седмом разреду обрађује се одломак из *Приче о кмету Симану*, уз

²⁰ Петар Гудељ, *Руке и јабуке, читанка за пети разред основне школе у САП Војводини*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1973.

²¹ Петар Гудељ, *Ведар дан, читанка за шести разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1978.

²² Петар Гудељ, *Градилиште, читанка за седми разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1979.

²³ Петар Гудељ, *На звезданим друмовима, читанка за осми разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1983.

²⁴ Павле Илић, Милутин Петровић и Жарко Бабић, *Читанка за VI разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Завод за издавање уџбеника, Београд/Нови Сад, 1986.

увођење књижевнотеоријског појма „карактеризација”, који се објашњава увидом у начине грађења лика главног јунака. У осмом разреду ученици се први пут срећу са одломком из *Моста на Жени* и читају избор приповедака о деци као лектиру. У тај избор најчешће спадају следеће приповетке: *Књига, Панорама, Деца, Кула, Прозор*, итд.

Према програмима за средње стручне школе и гимназије дело Иве Андрића проучава се следећом динамиком: одломак из Андрићеве беседе поводом примања Нобелове награде за књижевност, *О причи и причању*, у првом разреду; *Мост на Жени* и *Пут Алије Ђерзелеза* у другом разреду; *На Дрини ћуприја* и *Ex Ponto* у трећем разреду и *Проклета авлија* и одломци из есеја *О Гоји* у четвртном разреду. Као факултативни текст, наставници често у рад са ђацима укључују и Андрићеве *Знакове поред пута*, а ученици филолошких гимназија подстичу се да прочитају и *Травничку хронику*.

Читање Андрићевих прозних остварења доноси ученицима средњих школа значајно и обимно читалачко искуство. Током година у којима су се на истраживачки начин бавили Андрићевим стваралаштвом, ученици су у прилици да уоче водећа тематска и мотивска пишчева интересовања, али и да упознају естетику његовог дела и кључне поетске ставове. Гледано са временске дистанце актуелног доба, Андрићева *Проклета авлија* имала је значајну и развијену стваралачку фазу, а када се појавила први пут пред читаоцима, представила је скуп Андрићевих стваралачких и филозофских гледишта. Посматрана у таквом контексту, *Проклета авлија* функционише и као поетска визија коју је Андрић оставио читаоцима, као збир идејних и естетских начела у којима су истакнути ставови и водећа пишчева интересовања према кључним егзистенцијалним и стваралачким питањима. Оваква ситуациона условљеност обраде омогућава наставницима да приступ књижевноуметничком тексту формирају у пресеку свих пређашњих читалачких доживљаја и сазнања о водећим Андрићевим остварењима међу којима су бројне приповетке, роман *На Дрини ћуприја*, говор приликом пријема Нобелове награде за књижевност итд. Приликом планирања обраде Андрићевих дела у школи, ученицима се може омогућити да се упознају са Андрићевом приповетком *Труп* која садржи мотивску окосницу *Проклете авлије* и сусрет са ликом фра Петра и његовим причањима које је донео из стамболског заточеништва.

Приликом најаве тумачења романа и представљања пројекта за његово истраживачко читање, довољно пре часа на коме ће дело бити обрађено, наставник са ученицима може повести разговор следеће садржине:

– Којих се Андрићевих текстова обрађених у школи највише сећа-те? – Због чега управо њих? – Издвојте елементе који су нарочито привлачили вашу читалачку пажњу и представите их пред одељењем. – На који начин су вама Андрићеве мисли које сте запамтили помогле у схватању и разумевању живота и људи? – Издвојте водеће Андрићеве ставове о животу и људској судбини. – Каква је животна сазнања пред вас изнео роман *На Дрини ћуприја*? – Издвојте оне делове романа који су на вас оставили најснажнији утисак. – Протумачите широки спектар значења које је феномену приче и приповедања Андрић приписао у говору приликом пријема Нобелове награде за књижевност. – Која пишчева схватања приче и приповедања се подударају са онима које сте запазили читајући приповетку *Труп*? – Своја излагања илуструјте конкретним примерима из навођених дела.

Многе Андрићеве ставове, описе и ликове ученици радо памте, они се појављују као неизоставни део њихове стваралачке истраживачке пажње и задржавају им се у трајном сећању. Ученици о овим садржајима радо и говоре, као што радо и цитирају Андрићеве поетске исказе о животу, људима и судбини. Позвани да их представе и укратко прокоментаришу, ученици ће истицати водеће пишчеве поетске идеје и стваралачке преокупације. Између осталог, наводиће се Андрићево уверење о трајности људских дела која се опирају смрти, уништењу и разарању. Живот оличен у повести многобројних ликова из романа *На Дрини ћуприја* мотивисаће ученике да и ова читалачка сазнања изнесу у одређеној наставној ситуацији: живот је племенит онолико колико је човек способан да у њега унесе; живети за друге често даје посебан смисао људском животу; човек својом физичком снагом, али и умом успева да савлада природу, да укроти њену ћуд и да је побеђује; лепота оплеменеује и појединца и друштво...

Поводом Андрићевог текста *О причи и причању*, односно говора приликом пријема Нобелове награде за књижевност, ученици ће се сетити не само ауторових ставова о историјском роману, већ и о феномену приче и приповедања. Ови ће се ставови сустећи и са имплицитно присутним ставовима према причи и причању који су саопштени у приповеци *Труп*. У причању човек говори о другима али и о себи, бори се са животним искушењима, савладава и најчешће успева да победи егзистенцијалне страхове. Но, много је важније гледиште у коме Андрић недвосмислено у причи и причању види оличење свеколике људске судбине. Причање о људима и њиховим животима је у Андрићевом делу увек и доследно представљано као духовна ризница која и храбри и оплеменеује човека, као што га снабдева искуством

које је незаменљиво. Зато се у Андрићевој визији причање доводи у везу са постојањем. Односно, човек управо у причи постаје трајан и вечан, јер другом човеку постаје инспирација, утеха, као и сведочанство о искуству које је равно оним искуствима која можемо назвати универзалним.

Књижевно дело Иве Андрића вишеструко је присутно у школским програмима намењеним настави српског језика и књижевности, како у старијим разредима основне школе, тако и у средњој школи. Стога не чуди да се наставним приступом Андрићевом делу током година бавио значајан број аутора, па су тако објављене и целовите методичке студије посвећене могућностима тумачења Андрићевих књижевних текстова у настави, почев од текстова професора Милије Николића²⁵, преко књиге Павла Илића *У свету Андрићеве уметности*²⁶, Милке Андрић *Методички прилази књижевноуметничком делу*²⁷ и Вука Милатовића *Књижевно дело Иве Андрића у настави*²⁸.

Богатство и разноврсност, те нарочито значај Андрићевог опуса у контексту српске књижевности, условили су бројне научне приступе, којима су обухваћени готово сви сегменти пишчевог књижевног стваралаштва. Но, без обзира на многу квалитетну литературу насталу поводом дела нашег нобеловца, његово оригинално стваралаштво и даље је управо путем читанаčkih избора постало и остало доступно свима.

Зона Мркаљ

Кључне речи: Иво Андрић, читанке, српска књижевност, настава, школски програми, образовни систем

²⁵ Милија Николић, Тумачење Андрићевог романа На Дрини ћуприја, у: *Методика наставе српског језика и књижевности*, Завод за уџбенике, Београд, 2005, стр. 428–458.

²⁶ Павле Илић, *У свету Андрићеве уметности: наставно тумачење Андрићеве прозе*, Завод за уџбенике и Форум, Београд/Нови Сад, 1992.

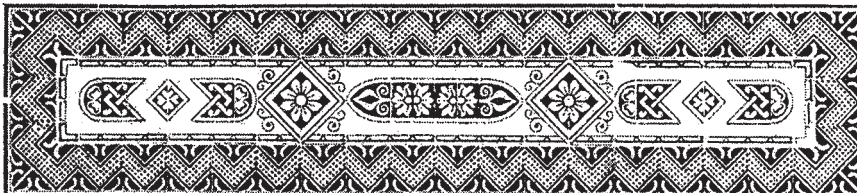
²⁷ Милка Андрић, *Методички прилази књижевноуметничком делу*, књига друга, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд,

²⁸ Вук Милатовић, *Књижевно дело Иве Андрића у настави*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.

Zona Mrkalj

IVO ANDRIC IN THE READING BOOKS OF THE PAST AND THIS CENTURY

This work was created in honor of the jubilee of our Nobel Prize winner Ivo Andric, on the occasion of 125th anniversary of his birth. It clearly shows which passages from Andrić's work were chosen as representative for the young readers' audience and published in the reading books of the last century, beginning with 1924. The work of Ivo Andric in the most important school textbooks, used by all educated people, provided different messages to students, depending on the goals of school programs, through various reforms of our educational system. What constitutes a common line of excerpts from Andric's works published in the reading books then and now is – their enchanting aesthetic power, the purity of language and the ultimate style. Generations of students grew with and were educated by Andric's literary work, and the work of this writer is still being taught today in older classes of elementary schools, as well as in secondary vocational schools and gymnasiums.

УДК 811.163.41'34
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.3>

АКЦЕНАТСКИ СИСТЕМ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И НАШ СТАНАШЊИ ГОВОР

У раду се анализирају најчешће и најзначајније промене у савременом акценатском систему српског језика и утврђује се њихова природа и утицај на стабилност акцентуације. Посматрају се промене које долазе из самог језика, као и оне које настају под утицајем дијалеката и страних језика. Један део промена је настао услед недовољне друштвене бриге о језику и говору, као и услед слабог познавања ортоепске норме од стране говорника.

Док говоре језиком који им је матерњи, говорници не размишљају о његовом устројству и о томе како у сваком тренутку истовремено и складно функционишу сви његови подсистеми: морфолошки, фонетски, акценатски, синтаксички, лексички... Тако и треба да буде и тако јесте у свим језицима, па и у српском. Језик је сложени систем који нам омогућава комуникацију, преноси значења и идеје, чинећи то тако да нас не замара ни начином на који функционише, ни звуком који ствара, ни облицима које бира да њима оствари споразумевање. Зато се и људи чије су делатности далеке од језичке сфере споразумевају успешно на свом језику, а неки од њих постану и одлични приповедачи или познати говорници. Ипак, није међу њима мали број оних који обраћају пажњу на језик, размишљају о речима које ће употребити, бирају облике и изразе којима се служе. Овакви говорници пажљиво прате и говор својих сабеседника, осећају задовољство када им он

доноси склад и лепоту, брину се или љуте кад процене да је језички израз немаран и сиромашан, груб или неодговарајући. Разуме се да сви који су у школи учили о српском језику имају и знања о њему, иако она не морају увек бити дубока и темељна, а код многих које језичка материја тада није заинтересовала, у каснијим годинама она често бледе и заборављају се.

Без обзира на то колико језик занима оне који се њиме служе, он има свој унутрашњи развој и своје мене, има облике који одолевају времену и вековима се не мењају, али и облике који бивају замењени новим, када се осети да су они бољи од постојећих. Неки од основних језичких подсистема, као што су фонетика, акцентуација или синтакса, обично се врло споро мењају и највећи број иновација у њима долази изнутра, из самог језика, када се за њима појави потреба. Периферни подсистеми, као на пример лексика, мењају се знатно брже и у њима се нови елементи појављују скоро непрекидно. За појмове који настају у новом времену појављују се и нове речи које их именују, некад створене у језику примаоцу, некад позајмљене из језика у коме су настале. Српски спада у језике који су увек настојали да новопреузете речи адаптирају, и облички и акценатски, и да их што више ускладе са постојећим домаћим лексичким фондом.

Напореда са овима, одвијају се и промене другог типа. Оне зависе од спољашњих фактора, ванјезичких по својој природи и у великој мери од тога колико се друштво брине или не брине за неговање језика и језичке културе. Овамо спадају разни утицаји који долазе из наших дијалеката далеких од књижевног језика, затим језичке промене настале мешањем становништва после значајнијих миграционих кретања, као и претерани утицаји страних језика, којима нове елементе добијамо не само онде где они попуњавају лексичке празнине, већ и тамо где без потребе истискују сасвим прикладне домаће облике. Није ретко да овим буду захваћени и основни подсистеми језика, као што су акцентуација или синтакса.

Однос говорника према променама у језику је различит. Једни о овим питањима мало размишљају, а други имају активне ставове, у којима понекад иду и у крајности, као што су отпор свакој промени или, супротно, апсолутна попустљивост пред свим што у језик уђе. Има и усредсређености на само једну област, најчешће је то лексика, код које се говорници обично залажу за одбацивање свих речи преузетих из других језика, уколико српски језик има своје облике, макар и не увек синонимне. Сличне законитости се уочавају у свим језичким системима, па и у акценатском, који је предмет нашег интересовања

овде. Неки облици отпора променама нису на први поглед везани за језик, они више личе на случајно понашање појединаца, а у ствари представљају реакцију друштвене групе на појаву новог језичког елемента. Сетимо се реакције коју код говорника изазива њима неуобичајен изговор неких речи код придошлица из друге средине, рецимо изговор речи *зовемо*, *желимо*, *седимо*, са акцентом на другом слогу, уместо изговора ових речи са акцентом на првом слогу. Исто је и са изговором придева *републички*, *филозофски* и сличних, са акцентом на првом слогу, уместо облика са акцентом на другом слогу. И у једном и у другом случају реакција ће бити смех или гласно коментаришање изговора, једнако неодобравајућа, и у случају групе коју чине одрасли говорници, и у случају сасвим младих говорника, рецимо код ученика нижих разреда основне школе. У оба случаја то је спонтана реакција друштвене групе, којом она настоји да заштити постојеће стање у језику и спречава случајне иновације да у језик уђу. Занимљиво је то што је реакција иста и у првом случају, где су и један и други облик једнако исправни (*зовемо* и *зовемо*), и у другом, где је исправан само облик који је група већ имала у свом изговору (*републички*). Довољно је, дакле, да је нови облик групи непознат, па да реакција буде једнозначно негативна, чак и у случају када се пружи стручно објашњење (настава у школи, речнички или ортоепски приручник и сл.). Отуда код сваког говорника први сусрет са новим изговором изазива сумњу или отпор, с тим, разуме се, што образовани говорник одмах прихвата сазнање, које дотле није имао, да је њему необични изговор равноправан или чак бољи од оног који је дотле употребљавао. Добро језичко образовање и развој свести о општем и заједничком, као и сазнање да је књижевни језик наддијалекатски и да само такав може обезбедити савршену комуникацију, доприносе складном развоју језика и очувању његовог квалитета. Скоро сви морамо одбацити понешто из свог изговора и усвојити оно што смо упочетку осећали као туђе, како бисмо овладали вишим степеном говорне компетенције и допринели очувању вредности које је достигао књижевни језик.

На језичким стручњацима је да одреде шта треба одбацити, шта усвојити, који од два активна облика је функционално бољи, шта треба оставити као дублете од којих ће језик касније сам одабрати један и дати му предност. Сама књижевнојезичка норма је по својој природи конзервативна и то је њена врлина. Ми као говорници природно смо нестрпљиви, примећујемо да се неки облици све мање употребљавају, неки готово ишчежавају и хтели бисмо брзу реакцију норме: да се нови облици прихвате као исправни, да се од старих одустане. Нор-

ма, међутим, има међу својим кључним правилима једно, према коме се неки облик не може из употребе искључити све док постоје, било где на територији где се говори српски језик, они који овај књижевни облик и даље употребљавају. Веома је добро што се норма држи оваквог принципа, јер није искључено да дати облик поново уђе у широку употребу, како нам на више примера показује историја језика, а његовим превременим искључивањем ометали бисмо природни развој језика. Још нешто, колико год ми примећивали да се неки облици више не употребљавају, лако је могуће да се они употребљавају на територији коју ми не познајемо, где не боравимо и где нисмо у прилици да чујемо до које мере су дати облици присутни. Ако би се нормативни статус језичких елемената мењао брзо, чим у језик уђу неки нови облици, или у њему изгубе изразиту продуктивност неки који су је до тада имали, књижевнојезичка норма би се непрекидно мењала и изгубила би неопходну стабилност, коју она обавезно мора поседовати. Природна је зато и наша тежња да се нормативна решења доносе брже, и нормативна мудрост да се са променама сачека док се тачно не утврди који карактер и развојну перспективу нови облици имају.

Постоји још једна занимљива појава у језичким иновацијама, о којој немамо сви исто мишљење. То је својеврсна говорна мода. Природно је да у свом свакодневном говору тежимо новом, свежем и дотле некоришћеном. Облици који се лако преузму из неког другог језика, или из нечијег индивидуалног језичког израза, брзо постају модерни, радо коришћени и где имају и где немају смисла, а њихова трајност се не може увек лако прогнозировать. Некад остају дуго у језику, некад се ограниче на једну социјалну групу или уску професионалну средину, а некад врло брзо и неочекивано нестану. Најчешће овакве иновације настају у говору младих, а најдуже и опстају у омладинском жаргону, посебно код следбеника и обожавалаца оних медијских и естрадних звезда из чијег говора је иновација преузета. Ове иновације су честе на акценатском, а врло ретке на фонетском плану, мада их и ту повремено има. Тако се раних шездесетих у појединим београдским круговима могла чути намерна замена африкате *ћ* африкатом *ч* (не и обрнуто!), типа „*идем кучи*”, иако у београдској средини разликовање африкатских парова никада није постојало као фонетски проблем. Ова појава ишчезла је изузетно брзо и за две-три године више се није могла чути. С друге стране, средином деведесетих се веома брзо проширио и то са са енглеским фонетским ликом, тј. са иницијалним билабијалним *w*, узвик *wau* (*wow*) и он ни до данас није ишчезао из говора, мада се све чешће чује са српском фонетизацијом.

Пре навођења акцентованих примера подсетићемо на називе и стандардне графичке ознаке за акценте који се употребљавају у тексту:

дугосилазни $\hat{\text{~}}$, дугоуздазни $\acute{\text{~}}$, краткосилазни ~ , краткоуздазни ~ , неакцентована дужина $\bar{\text{~}}$ (као у речима: мѝ, дѧн, зѧбава; рѧка, зѧма, напѧсати; кѧћа, слѧва, глѧдати; вѧда, дѧца, вѧлети; вѧјнѧк, рѧдѧст, пѧвѧње).

Акценатски примери говорне моде су много присутнији од фонетских, а њихово ширење много веће и брже. Навешћемо једну тенденцију која се одржава више од деценије, упркос чињеници да је потпуно супротна основним начелима дистрибуције акцената у књижевном језику и у свим народним говорима на којима се он заснива. Реч је о настојању да се акценти преносе на први слог речи, иако се овим често нарушавају неки од основних модела ритмичке организације говора. На овај начин добијамо облике са акцентом на првом слогу: кѧридор, трѧтоар, Пѧкистан, уместо исправних облика коридѧр, трѧтѧр, Пакистѧн. У српском језику модел са краткоуздазним акцентом у основном облику (номинативу једине) после кога у првом наредном слогу постоји неакцентована дужина, у осталим падежним облицима има увек дугоуздазни акценат на месту где је била неакцентована дужина. Овај модел је врло стабилан и постоји у језику још од краја 14. века. Лако се могу навести стотине домаћих речи, као и страних које су се преко њега адаптирале. Навешћемо неколико примера оваквих парова облика (номинатив и генитив једине): јѧнѧк – јѧнѧка, мѧдѧйћ – мѧдѧйћа, дѧчѧк – дѧчѧка, секрѧтѧр – секрѧтѧра, фѧкултѧт – фѧкултѧта, пѧлѧт – пѧлѧта, рефѧрѧт – рефѧрѧта, офѧцѧр – офѧцѧра, Пѧрѧз – Парѧза, Брѧзил – Бразѧла. Тако би морало бити и у речима којима говорници неоправдано премештају акценат на први слог: Пакистѧн – Пакистѧна, Шѧнгѧј – Шангѧја, Дагѧстѧн – Дагестѧна, Вѧтѧкѧн – Ватѧкѧна, коридѧр – коридѧра, трѧтѧр – трѧтоѧра. Многи говорници који су у Београд дошли са исправним акцентом описаног модела, замењују га оним погрешним и изговарајући акценат на првом слогу, имају утисак да су тиме усвојили нешто од престоничког говора. Модел није београдски, иако се у Београду веома раширио не само међу обичним говорницима, већ и у новинарским и спикерским круговима; он потиче из јужних и источних говора и одраз је несналажења у врло сложеној акценатској дистрибуцији коју имају сви четвороакценатски народни говори који су ушли у основицу нашег књижевног језика. Врло велика акценатска променљивост у речима наводи ове говорни-

ке да створе неки једноставан и сигуран модел, који би им био ослонац у говору. Они су га једним делом нашли у везивању акцената за први слог речи. Тако ће се код њих, осим наведених, чути и примери као што су: дѡкумент, кўпатило, прѣтрчати, пѡлетање и многи слични њима, а који на срећу, још нису ушли у моду.

Поменута акценатска променљивост, која ствара велике проблеме при усвајању наше ортоепске норме и домаћим говорницима са дијалекатским пореклом и странцима који студирају српски језик, односи се на две појаве. С једне стране, то је чињеница да у неким речима акценат остаје исти и на истом месту у свим њиховим облицима, а с друге, у многим речима постојаће промене места или промене типа акцената, или и једне и друге истовремено. Као пример наводимо именице *пѣкѣр* и *свѣдок*. Код прве ћемо увек имати исти акценат у различитим падежним облицима једнине и множине: пѣкѣр, пѣкѣра, пѣкѣру..., а код друге ће већ први следећи облик променити место акцената: свѣдок, свѣдока. Занимљив је пример именице *рука*, у чијим падежним облицима једнине и множине налазимо сва четири наша акцената: рўка, рўку (једнина), рўкѣ, рўкама (множина). Чак и онда када у једној парадигми имамо именице истог типа и истог акцената, са задржавањем истог акцената и у зависним падежима, десиће се у делу примера да се у само једном падежном облику акценат ипак промени. Мислимо ту на именице типа *град*, *мрак* или *стан*, које ће са именицама *кнез*, *јеж*, и *зец* имати исти дугосилазни акценат и у номинативу и у зависним падежима једнине (грѣд – грѣда, мрѣк – мрѣка, стѣн – стѣна, кнѣз – кнѣза, јѣж – јѣжа, зѣц – зѣца), али ће се ипак у локативу разликовати. Прве три ће имати дугоузлазни акценат, а друге три ће задржати дугосилазни: у грѣду, у мрѣку, у стѣну : о кнѣзу, о јѣжу, о зѣцу. Овом малом променом акцената направљена је разлика на семантичком плану – локатив са дугосилазним акцентом имају именице које означавају живо, а локатив са дугоузлазним оне које означавају неживо.

Специфичну променљивост акцената показују парови вишесложних именица и придева насталих од њих, као што је пар технолѡгија, технолѡшкѣ. Већ смо поменули да говорници из јужних и источних дијалеката тешко усвајају овакве комбинације. Они ће настојати да помере акценат на први слог речи: демокрѣтија, дѣмократскѣ, бирокрѣ, тија, бѣрократскѣ, филолѡгија, фѣлолошкѣ, уместо да га са трећег слога помере на други и добију облике: демѡкратскѣ, бирѡкратскѣ, филѡлошкѣ. Посебно је упадљива грешка настала задржавањем акцената именице: артикулѣција – артикулѣциони, коалиѣција – коалиѣцио-

ни, интеграција – интеграциони и сл. Правилан акценат је: артикулацио́нй, кѡалицио́нй, йнтеграцио́нй.

Последњи наведени примери показују да међу погрешним и исправним облицима постоји још једна разлика. То је одсуство или присуство неакцентованих дужина у облицима придева. Неакцентоване дужине су саставни и неодвојиви део акценатског система српског језика. Особина су четвороакценатских говора, а немају их говори дијалекатских типова, који имају и мањи број акцената, као што су косовско-ресавски и призренско-тимочки. Када се говорници из ових области потруде да овладају књижевним изговором, обично се њихов труд зауставља на кориговању места акцента и учењу тонских карактеристика акцената, док им за овладавање квантитетом, тј. за разликовање дугих и кратких постакценатских слогова понестане енергије, па и интересовања. Отуда оно реско, кратко изговарање слогова, које други говорници спонтано описују као „сецкање”. Изговор парова облика, какви су номинатив једнине и генитив множине именица женског рода на -а, који се међусобно разликују управо по постакценатском квантитету, код њих је сведен на само један облик – оба звуче као номинатив једнине. Уместо парова облика, као што су јабука – јабу́ка, ўлица – ўли́ца, библиотéка – библиотéка̄, чује се јабука – јабука, ўлица – ўлица, библиотéка – библиотéка. Они који су пореклом из косовско-ресавских говора имају добар осећај за квантитет акцентованих слогова, јер се и у њиховим говорима разликују дуги и кратки акцентовани слогови. Постакценатске слогове је, међутим, одавно захватио процес губљења дужина, па су они у овом погледу изједначени са призренско-тимочким говорима, који су изгубили разлике у квантитету и у акцентованим и у неакцентованим слоговима. Зато би, можда, ближе истини било да изговор пара библиотéка – библиотéка̄, у случају призренско-тимочких говора, означимо као библиотèка – библиотèка, јер се у њима и дуги акценти изговарају као кратки.

Када је реч о неакцентованим дужинама, скоро да нема ниједног питања о актуелном стању нашег прозодијског система које изазива више пажње и дискусије од њих. На једној страни имамо оне који се залажу за њихово чување у говору и њихов сигуран статус у ортоепској норми, како је то до сада било, а на другој страни, имамо немали број оних који би наш прозодијски систем упростили и то управо редковањем дужина. Међу овим последњим један број се у сручним дискусијама и разговорима залаже за право укидање дужина свуда где оне не врше такозвану семантичко-диференцијалну улогу, а други за њихов факултативни статус у језичкој норми – једни би говорили са

дужинама, други без њих, а обоје би се сматрало исправним. Ово неупућенима може звучати као разуман компромис, али у стварности не би могло да функционише. Језик не одржава елементе који се у систему изоставе, а који би се потом појављивали само у неким случајевима; такав изговор не би био спонтан и веома би оптерећивао говорнике. Ни варијанта у којој дужине једни изговарају а други не, не би опстала као функционална; уколико дужине врше неке функције у језику, оне се морају изговарати, а уколико су само фонетски украс, оне не треба да буду елеменат система. Већина зна да неакцентоване дужине нису украс, већ важан функционални елеменат у прозодијском систему и примери какве смо малочас наводили то сликовито потврђују. Огроман је број примера у којима оне стварају разлику у значењу, придружујући се различитим истовременим изменама акцената или делујући као једини елеменат који се у паровима речи мења. Тако је у следећим случајевима: *лйста* – *лйстā*, *зѳве* – *зѳвѳ*, *кўпи* – *кўпй*, *ѳбави* – *ѳбавй*, *лўпи* – *лўпй* и сличним.

Још је једна функција неакцентованих дужина изузетно значајна за функционисање укупног језичког система и за разумевање говорног процеса. Наш мозак, наиме, при препознавању говора увек сегментира непрекидне гласовне низове које прима слухом на целине за које претпоставља да ће одговарати речима и те добијене сегменте употребљује са сегментима које има у меморији, укључујући истовремено у процес препознавања сва знања из морфологије, синтаксе, лексике и других области која могу допринети бржем и тачнијем обављању овог сложеног процеса. Нама се као говорницима само чини да је процес препознавања језичких јединица крајње лак и једноставан, а у ствари спада у најсложеније послове које мозак сваког тренутка у току комуникације обавља. Процес одлучивања где поставити границе сегментата који ће затим бити поређени са меморисанима најсложенији је у процесу препознавања говора и од његове успешности зависи цео даљи процес препознавања. Он се уз то одвија у веома кратким временским интервалима, у хиљадитим деловима секунде и зато је од велике помоћи свака информација која га може поједноставити и убрзати. Није случајно што у многим језицима имамо акценте везане за један слог, рецимо за први слог речи, као што је у чешком, словачком, финском, мађарском и другима. Тамо појава акцента, физички реализована као *иктус*, тј. удар фонационе струје на појединачним слоговима у дугачком низу, изузетно помаже процесу сегментације, дајући мозгу информацију да сви слогови почев од овог који је носилац иктуса припадају једној речи. Где је крај такве речи не може се прециз-

но одредити без додатних елемената, али је јасно да он није даље од слога са новим иктусом, пошто он означава почетак нове речи. Овај механизам користи и наш језик када су у питању наши силазни акценти, пошто они стоје само на првом слогу речи, док код појаве узлазних акцената, који могу бити свуда осим на последњем слогу, имамо другу информацију – не знамо где почиње реч у којој је примећен узлазни акценат (јер он може означавати први, други, трећи... слог), али знамо да још најмање један слог мора припадати истој речи. Како овај процес потпомажу неакцентоване дужине? Оне се налазе само на пост-акценатским слоговима, па свако опажање ових дужина прецизира место на коме је могућа исправна сегментација, не допуштајући да се граница постави испред слогова који их имају. Уз то, најразличитије комбинације наших акцената и неакцентованих дужина (чији број у речима варира од један до три) стварају мелодијско-ритмичке обрасце које мозак памти и по карактеристичном лику лако препознаје. Једне исте гласовне комбинације могу стварати слоге различитих речи, а међу њима ће се доста лако поставити граница захваљујући карактеристикама ових мелодијско-ритмичких образаца. Рецимо, слогови да-на могу бити део речи данас, могу бити почетак фразе да наставимо са читањем, део целине у фрази чујем да наш колега путује, могу означавати генитив једнине именице дана, затим генитив множине исте именице – дана, могу означавати женско име Дана итд. Иако су слогови увек исти и у истом редоследу се појављују, њихов прозодијски лик је сваки пут другачији, а то изузетно олакшава процес сегментације говорног низа: д^ана^с, да на^стави^{мо}, да на^ш, да^{на}, да^{на}, Да^{на}. Изостављање неакцентованих дужина из говорног ланца веома би отежало овакве поступке и озбиљно би нарушило функционисање укупног језичког система. Свако од нас је приметио да га понекад слушање особе која нема добру артикулацију и која неке слоге редукује, а акценте изговара недовољно јасно, доводи до приметног замора, иако изговорени текст није ни по чему сложен или оптерећен непознатим информацијама. До замора нас доводи непрекидно враћање мозга на исте сегменте који су због лошег изговора погрешно сегментирани и погрешно протумачени, па се процес мора понављати, некад и више пута и то убрзано, како новопристигле говорне целине не би биле пропуштене. Због овога је потребно да у разговору имамо јасну артикулацију, одмерену дикцију и прецизну акцентуацију. Тиме сабеседнику омогућавамо да нас лако и без замора прати и да се разговор успешно одвија и када је реч о излагању врло сложених садржаја.

Постојање идентичних гласовних целина које имају различита акценатска обележја често је у нашем језику и има двојаку функцију. Уколико је у оваквим речима различито значење остварено само акцентима и неакцентованим дужинама, кажемо да је ту реч о акцентима као семантичко-диференцијалним знацима. Уколико је пак у оваквим речима значење остало исто, реч је о акценатским дублетима. И једна и друга категорија су важне за наш језик; прва остварује значајну економију језичких средстава, остављајући прозодијском обликовању да искаже семантичке разлике у истим фонетским склоповима, а друга представља велику резерву потенцијала, коју језик обично дуго чува и у пракси проверава, а онда се у неком погодном моменту одлучи за једну од две истозначне варијанте, или пак почне да користи обе, али у различитим значењима. Неретко постојање дублета изазива код говорника недоумице, пре свега зато што су дублетне варијанте обично регионално распоређене, па сваки говорник зна само за своју, а сусрет са оном другом га најчешће изненади и доводи у заблуду да је тај нови акценатски лик погрешан. И чињеница да су чести привидни акценатски дублети у којима је само један лик исправан, а други је најчешће дијалекатски, такође може збунити неупућене говорнике, посебно ако се покаже да је облик који они употребљавају дијалекатски. Већ смо говорили о психолошкој основи неприхватања других варијанти код акценатских дублета.

Показаћемо ово на примерима. Најпре дајемо неколико примера у којима су акценти употребљени као семантичко-диференцијални знаци: разлика у трајању акцената, узлазних и силазних: *Зóра* – *зóра*, *гра́д* – *гра́д* ; разлика у трајању поста акценатских слогова, једног или два слога: *вèчера* – *вèчерā*, *ја́бука* – *ја́букā*; разлика у тону акцената: *ра́ван* – *ра́ван*; разлика у месту акцента: *сре́дина* – *средѝна*. Често су у пару различита по два елемента: место и трајање акцента: *йску́пити* – *иску́пити*; место и тон акцента: *но́вине* – *новѝне*; трајање и тон акцента: *кў́пити* – *кў́пити*; једна од компоненти акцента и неакцентована дужина: *лѝпа* – *лѝпā*, *по́тока* – *по́токā*, *ру́кѝ* – *ру́ке*, *ра́дѝ* – *ра́ди*. У неким паровима исти фонетски склоп једном има акценат, а други пут нема: *дўж* – *дуж*, *крај* – *крај*.

Примери акценатских дублета: *по̀вўћи* и *пову́ћи*, *йстрѝсти* и *истрѝсти*, *òран* и *òран*, *мно̀гобрѝјни* и *многòбрѝјни*, *дѐвоја́кā* и *девоја́кā*, *тра́ву* и *тра́ву*, *прѐзимена* и *презимѝна*, *да̀нима* и *да̀нима*, *дру̀го̀вā* и *друго̀вā*, *гра̀дòвā* и *градòвā*, *йдѐмо* и *идѐмо*, *йдѐте* и *идѐте*, *йма̀мо* и *има̀мо*, *йма̀те* и *има̀те*. Следећи пример акценатских дублета има акценатске ликове који почињу да се раздвајају по значењу, али је још

увек могуће у оба значења употребити било који од два елемента у пару: у погледу и у поглѣду (у погледу му видим да је задовољан, у том поглѣду ми се нећемо сложити). Да је овај процес још у току, показују нам други примери истог типа, где се међу елементима пара још увек не осећа никаква разлика у значењу: у обљіку и у обліку, у ваздѹху и у ваздѹху.

Парови речи који следе показују нам неке од раширених, али привидних дублета. Први елеменат пара је погрешан (иако чест у употреби!), а други је исправан: лѣтар и лѣтар, мѣтар и мѣтар, јѣдѣн и јѣдан, дѣнѣс и дѣнас, прѣизвод и проїзвод, пѣриод и перѣиод, ѣпоравак и опѣравак. Од неправилних акценатских варијанти говорници тешко одустају, али увек треба имати на уму да нам је језик заједнички и наддијалекатски, па сви морамо уложити напор да прихватањем заједничког и општег подржимо и очувамо достигнути ниво његовог развоја.

Проблем који је илустрован претходним примерима постоји и код акценатске адаптације домаћих сложеница и страних речи. Познато је да наша ортоепска норма не допушта силазне акценте ван првог слога речи, а у неким случајевима силазни акценти се у говору чују скоро увек на неком од унутрашњих слогова, па и на последњем, иако српски језик не допушта ни силазне ни узлазне акценте на последњем слогу речи. Норма је најпре инсистирала да се сви силазни акценти ван првог слога помере за један слог ка почетку речи и да том приликом промене тон (да постану узлазни), што представља наставак великог и значајног померања акцената извршеног у српском језику крајем 14. и почетком 15. века, у коме смо као резултат добили узлазне акценте, поред силазних који су и до тада постојали. Ово померање акцената у акцентологији се назива метатонијским преношењем. Примићемо да у свим примерима који су пре преношења акцента имали дугосилазне акценте до данас остаје неакцентована дужина на слогу који је некада имао акценат (младѣћ : млѣдѣћ, овај : ѡвај). Многи примери сложеница и страних речи адаптирали су се успешно преко овог модела на коме је норма инсистирала, и који је врло жив у нашем језичком осећању, али је остао изван број случајева где се добијени узлазни акценти нису усталили и где их говорници никако нису прихватили (пољѡпрѣвѣда, самѡзѣштѣта). Норма је понудила и друго решење за овакве случајеве – промену тона без мењања места акцента. Ово решење се показало као боље у тим нерешеним случајевима и данас га примењујемо тамо где прво решење, метатонијско преношење, не даје добре резултате (пољѡпрѣвѣда, самѡзѣштѣта). Понеке речи одавно су акценатски адаптиране на овај начин (култѹра, фѣнале), па тако на-

стављамо и са другим речима код којих нам метатонијско преношење не успева (институција, интересантан, компонента и сл.).

Код страних речи са силазним акцентима на крајњем слогу, врло нам је лако да адаптитамо према захтевима норме краткосилазне акценте у двосложним речима (бу́тик, прòцес, до́цент) и све дугосилазне који су били на крајњем слогу (мајо́р, телефо́н, рари́тет, конгломе́рат), али нам врло споро и тешко иде привикавање на правилне облике са узлазним акцентима, када су у тросложним речима били краткосилазни акценти на последњем слогу (инстру́мент, дири́гент, асисте́нт), као и код иманица које су дугосилазне акценте имале на унутрашњим слоговима (телевизо́р, акуму́латор, милија́рда). Ту у разговорном језику и они са лепим језичким осећањем и добром говорном културом воле да употребе облике са недопуштеним силазним акцентима ван првог слога (инструме́нт, дириге́нт, асисте́нт, телеви́зор, акумула́тор, милија́рда).

Осећај за метатонијско преношење и данас је врло јак у четвороакценатским говорима, али се на њега веома тешко навикавају говорници из дијалеката, посебно они са крајњег истока и југа наше језичке територије. Зато се код њих појављују и модели који су само привидно усклађени са нормом, а у ствари представљају покушај да се права метатонија избегне и замени обликом који нигде не помера дијалекатски кратки акценат, а чини га дугим и узлазним, више захваљујући мелодијској интонационој линији (која у овим говорима постоји) него тоном самог акцента, који како се види у другим примерима, они тешко усвајају. Такви су примери који следе, а који су дошли до Београда, у коме су већ неколико година врло популарни: напра́вила сам, заборáвили су, надокна́дићемо вам их. Полазни дијалекатски облици су напра́вила сам, заборáвили су, надокна́дићемо вам их, а прави метатонијски облици гласе напра́вила сам, забóравили су, надòкнадићемо вам их.

Ни ијекавски изговор није лишен акценатских недоумица, чему у одређеној мери доприноси тенденција у многим његовим, претежно босанским говорима, да се у речима редукује неакцентовани вокал *и*, чиме се добјају облици као што су: учите́лца, ма́лна, ра́дли и слични. Како је дуги рефлекс јата двосложен (ије), у поменутим говорима се и ово *и* редукује када није акцентовано, па уместо правилних облика бијело, цијело, лијепо, вриједан, цијенити, бијелити, смијешно, вријеме, добијамо облике са изостављеним вокалом *и* и са дугим акцентом који сабира трајање оба претходна вокала: бјело, цјело, лјепо, врједан, цјенити, бјелити, смјешно, врјеме. У говорима где су редукције

вокала стална и давнашња карактеристика, могу се наћи и облици са редукованим *и* чак и у случају када је оно акцентовано: тјело, бјел, лјеп, цјел, снјег, уместо исправних облика са акцентом на *и*: тйјело, бйјел, лйјеп, цйјел, снйјег. Разуме се да у наставку процеса у делу ових говора, али не у свима, долази и до јотовања у двогласима лј и нј. Други ијекавски говори, који немају редукцију вокала *и* имаће само правилне акценатске ликове.

Акценатска материја српског језика изложена је различитим превирањима и развојним процесима, говорна пракса обилује иновацијама и новим решењима, али је за многе од ових појава рано рећи колико ће дуго трајати и каква им је перспектива. Неопходно је подржавати процесе који су се показали као трајни и за језик у целини корисни, а истовремено треба имати слуха и за ново и необично, само га не треба напречац уводити у норму и њиме замењивати облике који добро функционишу.

Јелица Јокановић-Михајлов

ЛИТЕРАТУРА И ГРАЂА

- Белић, Александар. *Савремени српскохрватски књижевни језик I. Гласови и акценат*. Београд: Научна књига, 1951.
- Јокановић-Михајлов, Јелица. *Акценат и интонација говора на радију и телевизији*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2006.
- Јокановић-Михајлов, Јелица. *Прозодија и говорна култура*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2012.
- Лончар Раичевић, Александра. *Фонетско-фонолошке вредности рефлекса дугог јата у ијекавици*, рукопис магистарског рада, Београд: Филолошки факултет, 2009.
- Николић, Берислав. „Основне дијалекатске акценатске појаве у млађим новоштокавским говорима.” *Јужнословенски филолог* XXVIII/1–2 (1969): 189–207.
- Николић, Берислав. Акценатски системи у штокавским говорима СР Србије, *Јужнословенски филолог* XXIX/1–2 (1972): 275–303.

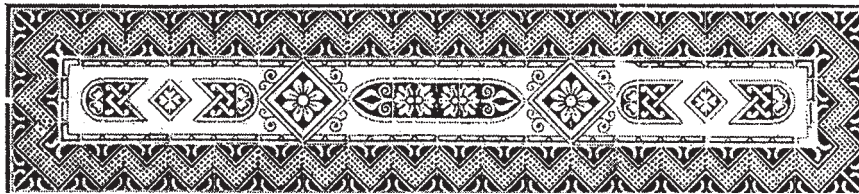
- Петровић, Драгољуб. „Две српске прозодијске норме?.” *Актуелни проблеми граматице српског језика*. Суботица: Градска библиотека; Београд: Народна библиотека Србије, Институт за српски језик Сану, 1999, 227–231.
- Пецо, Асим. „Вук-Даничићеви акценатски принципи и наша стандардна прозодијска норма.” *Наш језик* н.с. XVIII, св.1–2 (1970/71): 93–102.
- Ресо, Асим. *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. Београд: Научна књига, 1971.
- Речник српскога језика* (уредник Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I*, V изд., Београд: Научна књига, 1989.

Кључне речи: српска прозодија, акценат, акценатске иновације, ортоепија

Jelica Jokanović-Mihajlov

ACCENT SYSTEM OF THE SERBIAN LANGUAGE AND OUR CONTEMPORARY SPEECH

In this paper the most frequent and prominent changes in the contemporary accent system of the Serbian language are being analysed and the nature thereof is being determined, as well as their influence on stability of Serbian accentuation. Prominent sources of changes are identified: various influences of dialects having fundamentally different accentuation from the literary language, and influences of foreign languages. A part of changes is the result of society's negligence of language and speech, joined by the lack of knowledge of orthoepy on the part of a large number of speakers.

УДК 821.163.41.09 Андрић, Иво
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.4>

(НЕ)ПРИЈАТЕЉИ У ТРАВНИКУ

Рад се бави дипломатским односима међу пријатељима и непријатељима у Травничкој хроници Иве Андрића. Упућени једни на друге, у Травнику који осећају као потпуну страност и непремостивост културолошког јаза, конзули и чланови њихових породица, везири и беговска господа, тумачи, попови, фратри, успутни пролазници – сви су увучени у јединствени дискурс заједнице различитих и, у извесном смислу, непомирљивих. Са друге стране, тренуци сапатништва и међусобног разумевања двосмислени су и симболички провоцирају и функције дипломатске сарадње и идеју интеркултуралног пријатељства.

*Травник! Травник!
Amédée Chaumette des Fossés*

Ако сваки текст некако мора почети, овај, о Андрићевој *Травничкој хроници*, најрадије би оставио празно место, пандан Дефосеовој књизи о Босни, изостављајући конвенционално *све*, а немоли почетак који нам ионако, чак и да смо искључиво херменеутичка врста (опоменуо нас Слотердајк) – не припада. Ипак, Андрић је свој роман-хронику не само започео, него је то учинио класичном техником почињања, прологом. Тако се приповедање формално уоквирује и тамо где се време већ три недеље „усталило”¹ ту је крај, епилошки

¹ Наши наводи према: Иво Андрић, *Травничка хроника*, Београд, 2006, 383.

стигматизован и, наравно, двосмислен. На крају је једино важно да се све вратило на старо, односно, хронолошки прецизније – да је све као и пре (почетка). Јер, прво је био Травник, а онда су, *за почетак*, стигли конзули.

У граду који је по свом географском положају, како га Андрић описује, „напола расклопљена књига”, у граду који је готово надпросторан и обележен као „пролаз” наступала су „конзулска времена”.

„Последња времена”, пише Андрић, крај XVIII и почетак XIX века, Наполеонова ратовања по Европи, Турци потискивани из хришћанских земаља и најзад, „Карађорђева узбуна” – цео тај конгломерат историјских догађаја имао је, као и увек код Андрића, своје рефлексе на геополитичком рубу, по варошима и касабама где је свако време *последње* у мери у којој се поредак мења симболичком редефиницијом и политичком реконституцијом. Хамди-бегова предвиђања из *Пролога*, одговор на актуелне гласове о доласку *Бунапартиног* конзула имају задатак да симболички контрахују време – легитимитетом једне идеолошке традиције и беговском мудрошћу треба и да најаве и да оспоре наступајућу промену:

„И са тим консулима, ко зна како је. Ја доћи, ја не доћи. А и да дођу, неће Лашва потећи наопако, него опет овуда куда тече. Ми смо овдје на своме, а сваки други који дође, на туђем је и нема му дуга станка.”²

Онтичко-политичка перцепција угледног беговата одаје самоувереност оних који су на *своме* и још то своје једино и виде у рангу *природног*, попут Лашве која, јасно, не може потећи наопако. Коначно, у поносни везирски град, у радикално *туђе*, први је стигао француски генерални конзул, Жан Давил. Изневеравајући очекивани церемонијал гротескно-пародичним обеснажењем, улазак *Бунапартиног* представника и његове пратње и сувише је призор карневалског штимунга да би сасвим одговарао аспирацијама једне дубље приповедачке свести. Семантичка деликатност Андрићевог приповедања одбија да буде лака читалачка забава, али тамо где смо помислили да нешто јесте, треба се опустити – јер није. Подсетимо се како, дакле, изгледају Давил и његови пратиоци док их травнички свет трију вера посматра, сваки из своје геополитичке предрасудности:

„У средини поворке јахао је на гојазном и постаријем зекану француски генерални конзул, господин Жан Давил [...] Поред њега

² Иво Андрић, нав. дело, 2006, 7.

један случајни сапутник, господин Пуквил, који путује за Јањину, где му је брат француски конзул. Иза њих, на одстојању од неколико корака, јахао је онај исти сплитски Јеврејин Пардо, и два крупна Сињанина, у француској служби. Сва тројица су до очију умотани у црне кабанице и црвене сељаче шалове, а из чизама им је вирило сено.”³

Стендаловско црвено и црно Андрић једним потезом лишава анархичног набоја или макар елементарног знака идеолошке опредељености. То што им из чизама вири сено потпуно је симболички изједначено са очима које се назире из црнине. Ова случајна мала свита толико је случајна и толико мала да у својој преозначености више није ни иронично деградирајућа (осим што је све време и таква). А у свом минимализму нам пружа и *ad hoc* парадигму травничке међуљудске сарадње. Зашто би, дакле, приповедачко знање улагало додатни напор репрезентације, симболички сродне оном Шекспировом глумцу који у представи „стварно” плаче над Хекубом која му није ништа, док Хамлет „нестварно” подбацује пред изазовом рођеног оца који је много више од ништа, ако не и амбициозно све? Не питамо се шта су Андрићу Наполеон или аустријски цар, колико ни шта су сви они и њихови делегати Травничанима, када смо о томе, приповедачком ажурношћу, већ у *Прологу* сазнали сасвим довољно. Питамо се шта је конзулско-дипломатски дискурс Андрићевом тексту, па да целокупна његова хроникална тенденција буде заправо један прећутани Травник као историјски или чак, онтолошки побачај који се (није) догодио? Шта су *Травнику* конзули, а шта *Травник* Андрићу, па да се тако симболички *зближе* у вези коју *историјско* не може поднети?

Скоро истовремено са романом *На Дрини ћуприја*, а пре *Проклете авлије*, Иво Андрић у *Травничкој хроници* допире до једне историје којој нису потребни ни митови ни легенде, Црни Арапин или Стоја и Остоја, али ни Ћамил и Карађоз. Као да се обиље историјског и „последњег времена” слило у Травник опскрбљен тумачима, „ликарима”, поповима и фратрима, да у тој дипломатској логистици смисла, одједном, све разлике заћуте, али мукком који није оно што смо код Костића читали да јесте или да ће бити.

Говорећи о облицима неконвенционалне дипломатије, Џоф Бериц ће се, поред самих конзуларних пројеката и одељења, бавити и фено-

³ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 15.

меном „истурене мисије”, уз напомену и образложење зашто је одустао од претходног термина „истурена дипломатија”⁴.

Будући да би овај израз могао имати субверзивни смисао недипломатских послова „иза дипломатске фасаде”, Берић се опредељује за „истурене мисије”: „на први поглед сасвим лишене дипломатских функција, али их уствари са великим жаром обављају”⁵. Наравно, све форме алтернативне дипломатије срећемо тамо где је дошло до *прекида* у карактеристичној дипломатској сарадњи омогућеној резиденцијалним амбасадама. Дакле, на месту извесног билатералног „квара” или потребе да се одрже трговачке везе активира се нестандартни начин комуникације, за који се Андрић, међутим, постарао да буде и привилеговани дискурс наратије. *Травничка хроника* не приповеда дипломатију или, ученичким језиком речено, овде се не ради о дипломатији. *Травничка хроника* је Травник – *пролаз*, деридијански ходник значења, у којем човека и историју затичемо у прекинутом или чак, *превазиђеном* односу. А о томе без конзула, без секундарне дипломатије, једва да бисмо ишта знали. И, најзад, *Травничка хроника* је управо „напола расклопљена књига”, зато је читање непоправљиво отежано, а свако херменеутичко („хермајеутичко!”) опомиње професор Јерков) посредовање у тој ни отворености ни затворености представља својеврсну „истурену мисију” равну прислушкивању ангорских мачака у Травнику.

Сви конзули, и Давил и фон Митерер, доцније фон Паулић, али и сами турски везири, највише Хусреф Мехмед-паша, према Травнику осећају интезивно „гностичко” гађење доследно праћено лексиком „бачености” у *ту* Босну, у *тај* град где живот није живот, а људи нису људи⁶. И иначе несигуран, осујећен синдромом „средњег пута”, отуда неспособан да припада иједној страни, монархији или републици, краљу или револуционарима – Давилов сусрет са Травником искуство је страности довољно снажно да дестабилизује границе сна и јаве:

„Дуго се колебао између јаве и сна, јер су снови имали више везе са јавом досадашњег његовог живота, а садашња јава личила пре на неки сан у ком човек бива нагло бачен у неку чудну, далеку земљу и бива доведен у необичан положај.”⁷

⁴ Džof Beridž, *Diplomatija: teorija i praksa*, Beograd, 2008, 200.

⁵ Džof Beridž, *nav. delo*, 2008, 213.

⁶ Иво Андрић, *нав. дело*, 2006, 103.

⁷ Иво Андрић, *нав. дело*, 2006, 17–18.

Приближавајући се месту свог новог одредишта, чудна промена на хоризонту окрзнуће чак и ведрину младог, критичког Дефосеа: „Наслућивала се Босна, мукла земља, и у ваздуху се већ осећала студена патња без речи и видљива разлога”⁸. Ситна, али уобичајена интерперсонална пакост Давила и његовог тумача Давне одлагала је долазак аустријског конзула, фон Митерера. Задржан у неповољном положају, љутити пуковник је у Беч слао писма упозорења увек потписивана истим речима: „Писано у тврђави Дервент, у једном мрачном собичку, на земљи”⁹. Неће, међутим, проћи много времена од дервентског собичка до травничких улица кроз које је и аустријски конзул испраћен „псовкама и претњама жена и деце”, неизоставним пљувањем с прозора, упадљивом равнодушношћу дућанџија¹⁰.

Тежак увек и сваком странцу, Травник је зими изгледао несавладив. Зимско доба ће везира Топал-пашу и његове мамелуке доведене из Египта заједно са егзотичним животињама, папагајима, мајмунима и ангорским мачкама потпуно онеспособити у летаргији прекинутој тек понеким шкртим разговором и ироничном опаском везира: „Лепа земља, пријатељу. Благородна земља! Шта смо ја и ти богу згрешили и судбини дужни?”¹¹. Бити у Травнику, за конзуле и њихове породице, чак и за преводиоце, а донекле и везире, значило је – бити *ван* себе. Искуство травнички *туђег* толико је *заједничко* онима који су дошли под различитим идеолошким покровитељством да ће тако удаљени и страни постати (не)очекивано блиски. Тамо „поводањ”, овде Травник. Невоља окупља оно што се у мирним временима физичком дистанцом симболички заувек раздвојило. Зато ће већ након првог званичног сусрета, француски и аустријски конзул удвојити своју дипломатску праксу – на једној страни је официјелни став супротстављених националних и политичких интереса, а на другој емпатија зближених у несрећи:

„Узалуд је Давил истицао необичну предусретљивост којом је од почетка приман у Конаку, узалуд је фон Митерер подвлачио велике, тајне и моћне симпатије које он ужива код католика. У боји гласа, у изразу очију избијала је само скривена жалост и дубоко човечанско разумевање двојице сапатника.”¹²

⁸ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 71.

⁹ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 77.

¹⁰ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 78.

¹¹ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 101.

¹² Иво Андрић, нав. дело, 2006, 80.

Разговори о деци, храни и лековима, о вештини преживљавања Босне уз периодична затишја диктирана политиком француског, односно аустријског центра моћи, трајаће све док фон Митерер не напусти Травник, што на његово место доводи пуковника фон Паулића. Упркос „злој искри” коју је у очима новог конзула приметио Давил, и упркос нефамилијарном, дакле строго конзулском такту у његовом опхођењу, фон Паулић ће се ипак центлменски потрудити да башта госпође Давил добије саднице најлепшег цвећа. А када је о везирима реч, између Давила и Мехмед-паше развија се приметно некарактеристични однос. У мери која је нешто више од дипломатије, а мање од пријатељства, француски конзул и турски везир упућени су један на другог некаквим параинтимним ставом поверења које ће, међутим, обојици поверити суштинску немоћ и лаж такве блискости. Још приликом првог, свечаног пријема код везира, Давил ће пронаћи нешто утешно у његовој личности што је умањило нелагоду срамотног проласка кроз чаршију. Сматрајући свет у који су доспели грубим и заосталим, један другог су умиривали протоколарним ласкањем које је на тренутке дотицало апсолутно приватни простор, простор бола и фрустрације:

„Везир се стално враћао на изузетну величину Наполеонове личности и на његове победе, а конзул, који је од Давне знао за везируву љубав према мору и поморству, на питања која су у вези са пловидбом и ратовањем на мору.”¹³

И турски везир и француски конзул откривали су један другом своје суспендоване животе, првобитну припадност и садашње изгнанство. Устанком свргнут у Египту, везир је за казну премештен у Травник, док ће несигурни и никада заиста опредељени Давил, у Травнику, у подручју оспољене идентитетске дисфункције, трагати за неким личним Наполеоном пишући (никада завршен) еп о Александру Великом. И онда када Мехмед-паша буде одлазио из Травника, што ће Давил осетити као „своју недаћу и осетан неуспех француске владе”¹⁴, везир ће на растанку изговорити наизглед нетипичне, благонаклоне речи које је међутим, Давна преводио „механички и брзо, као човек који све то већ зна напамет”, а и сам Давил је добро знао „да то што му везир говори није и не може бити све у целости тачно, па

¹³ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 27.

¹⁴ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 124.

ипак га је дирала свака реч”¹⁵. Овако изразита тежина растанка, као да су у питању пријатељи античке, хомеровске врлине, а не изасланици француске и турске власти на почетку XIX века, уопште нас заправо и не чуди. Јер, ми већ знамо да је то Травник – блискост у *пролазу*.

Француски генерални конзул ће, чак ће и у случају Ибрахим-паше, наоко неприступачног и посве другачије природе од свог претходника, Мехмед-паше, успети да препозна квазидипломатску пречицу до пријатељских односа: личност Селима III. Ако је главни предмет разговора са Мехмед-пашом било море, код новог везира све је почињало и завршавало се на његовој опсесији, на паду турског владара, у чему је Давил налазио посебну вредност:

„Штавише, с временом је конзул могао да увиди да је овај тврди и мрачни везир, са којим је сваки разговор једна лекција о безвредности свега што постоји, у многим стварима поузданији и бољи од лаког, блештавог и вечито насмејаног Мехмед-паше.”¹⁶

Ипак, везирово идолопоклонство ће на крају потпуно онеспокојити Давила, јер се у разговору са тим, за стварност изгубљеним човеком, који је говорио „брзо и одсутно, као да жели да заглуши други, унутрашњи говор у себи”, испољила неразрешива, онтичка недоступност другог. А тумач Давна, чији се преводилачки кредибилитет, као што смо видели, заснивао на самопоуздању човека који (као да) све што ће тек бити речено већ унапред зна, сада је, везировом појавом, потпуно дисквалификован:

„У једном тренутку, код последњих речи, везир се одједном лако трже, као да је тек открио и приметио тумача, окрену му се целим телом, споро и круто као ки кога невидљиве руке гурају, и свој мртви, страшни поглед камене статуе упери на тумача коме се прекиде реч и још јаче пови кичма.”¹⁷

Иако застрашујући, ови сусрети су Давилу приближавали читав један културни и друштвено-политички арсенал неосвојивости, страности и непреводимости што је све њих у Босни, у Травнику *бачености*, чинило предусретљивим и готово аполитички саосећајним. Јер, туђи средини у коју су доспели они су заправо онтолошки туђинци које назиремо иза дипломатског паравана пријатељства у невољи, пријатељства које укида и пријатеље и непријатеље. Каква се то „на-

¹⁵ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 125.

¹⁶ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 164.

¹⁷ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 179.

вала” историје у Травнику догодила, па Андрић незауостављиво укршта и комбинује културолошке кодове, религије (али тако да то доведе до национално-конфесионалне шизофреније у лику тумача Колоње), затим „сентименталну” дипломатију и углавном „ситну” политику? И све то у *тишини*, у непробојном мљку и изостављеном преводу.

Ако нема ни пријатеља ни непријатеља, ако Травник симболички анулира разлику, онда се догађа нешто, што нам је допустило да будемо толико слободни и као фигуру самог тог догађаја одаберемо гостујућу, ангорску мачку. Не мајмун и не папагај, већ мачка, која је могла бити и травничка, али није (што за мајмуна и папагаја ипак не можемо рећи). Знање *истурености* је, илустрације ради, знање ових мачака, *доведених* у простор који им је стран упркос томе што мачка, ангорска или травничка, никада не може ни Египат ни Травник, нити једно место на свету, у смислу онтолошке валидности, препознати као *властито*. Рилкеов стих о шеви која не види *отворено*, круцијално значајан Хајдегеру и ништа мање битан Агамбеновом читању Хајдегера, овде ћемо, слободном варијацијом и реинтерпретацијом, забележити као *мачка види истурено*. Она, наравно, ништа не *види*, али јесте видљивост *истуреног*. То што је *истурено* догодило се свима, на лажној (и једино тако дискурзивно представљивој) средини времена, између пролога и епилога Андрићевог романа. Зато би и Агамбен, можда без оклевања, у Травнику препознао смрт политичког, можда и постисторију или „разделовљеног”¹⁸ човека.

Пишући *Отворено. Човјек и животиња*¹⁹, Агамбен покушава да, на трагу Хајдегеровог тумачења бивствујућег човека и животиње одговори на питање „поживотињења”, односно постисторијског ангажмана људског рода.

Одбацујући пројекат „антрополошке машине” задужене да производи људско (најчешће укидњем животињског), Агамбен нас подсећа на Хајдегеров појам „дубоке досаде”, човекове кардиналне способности да се досађује, за разлику од животиње обузете другим које не може видети као такво, као *друго*. Човекова досада (*изрученост* ономе чега се одриче) и животињска изложеност другом које јој се као такво никада не открива код Хајдегера су дакле, приближени таман толико да се види „чиста могућност” *Dasein*-а или тачније, његово „изворно омогућење”. Агамбен, међутим, заштрава проблематику и проглаша-

¹⁸ Придев *разделовљен* је дослован превод италијанског израза *inoperosità*, што значи без дела.

¹⁹ Đorđo Agamben, *Otvoreno. Čovjek i životinja*, Beograd, Čačak, 2014

ва Хајдегера последњим филозофом који је „добронамерно вјеровао да је простор полиса – *polos*, у којем влада спор између скривености и нескривености, између човјекове *animalitas* и човјекове *humanitas* – још увијек остварив, да је за људе, за неки народ – задржава ли се на том опасном простору – још увијек могуће наћи своју повјесну судбину”²⁰. Агамбенев аргумент је све оно што је у виду *постисторије* покуцало на врата „довршене метафизике”.

Већ од Првог светског рата, тврди Агамбен, јасно је да европске државе и нације више нису кадре преузимати „историјске задатке” и да човек, насупрот Хајдегеровим тежњама, „пре настоји у сваком подручју отворити и зајамчити неотворено”²¹. Дакако, Агамбен је сада већ препознатљиво опредељен за *голи живот* као главни циљ деполитизације људских друштава. И та нова људскост која ће наступити после историје а без политике, остаје у најинтимнијој вези са животињом. Будући да животиња није ни бивствујуће ни не-бивствујуће, ни отворено ни затворено, она је *ван* бивствовања. То *ван* је постојеће, реално које је отишло с ону страну разлике бивствовања и бивствујућег²².

Пошто је већ речено и више него што је потребно да се имплицитно самооспоримо, а сасвим довољно да се експлицитно самоукинемо, не преостаје нам ништа друго до да се вратимо на нашег репрезента *истурености* (конзулских) времена, да се вратимо дакле, на ангорске мачке које је зима у Травнику намучила, па се не крећу, не вичу и „не забављају господара”, него снужене и ућутале (мјау?), каже Андрић, чекају да их „сунце загреје и обрадује”²³. Из Травника, међутим, сви углавном оду не видевши никакве радости. И, одлазећи, размењују дарове за успомену или чак, финансијски потпомажу повратак, онако као што ће Саломон Атијас, из свог „чекмецета” са два дна, ћутљиво и дискретно позајмити неопходну суму француском конзулу. Одлазак последњег конзула толико је ефемеран, сведен и потпуно кореспондентан симболичкој минимализацији са почетка и уласка у Травник. У граду *истурености*, сви не-пријатељски односи, ненаписане књиге и неизговорене речи представљају вишак ни *отвореног* ни *затвореног*, у ком већ нема политике, али исто тако нема ни оног Агамбеновог *ван*. Зато и ангорска мачка мора напустити Травник – *реално* је *истурено*, оно је прешло на другу страну, на *крај*, који није само крај про-

²⁰ Đorđo Agamben, nav. delo, 2014, 67.

²¹ Đorđo Agamben, nav. delo, 2014, 69.

²² Đorđo Agamben, nav. delo, 2014, 80.

²³ Иво Андрић, нав. дело, 2006, 101.

лога, већ крај дела, чиста *разделовљеност*. Уместо тога, међутим, не долази никаква нова генерација људскости, све(т) после Травника је постисторијски само у оној мери у којој *дословно* више није историјски. Опет чујемо Хамди-бегов глас, а то је сада глас оронулог, у себе „слегнутог” човека, док су му усне модре „и лепе се једна за другу”:

„Па, ево, и то би и прође. Дигоше се цареви и сломише Бунапарту. Конзули ће очистити Травник. Помињаће се још коју годину. Дјеца ће се на јалији играти конзула и каваза, јашући на дрвеним приткама, па ће се и они заборавити ко да никад нису ни били. И све ће опет бити као што је, по божјој вољи одувијек и било.”²⁴

И кад тишина све прекрије, као снег *Проклете авлије*, незнање ма ког времена пре и после конзула, а које се упорно (и безуспешно) самоуспоставља као *природно*, као *Лашва*, као *божја воља* одувек, заправо је знање онтолошког „пролаза”, „истурене мисије”, „полурасклопљене књиге”. Са таквим знањем не можемо ништа, не би могао ни Агамбен, али је очито, *морао* Андрић.

Александра Секулић

Кључне речи: дипломатија, Травник, (не)пријатељи, историја

ЛИТЕРАТУРА

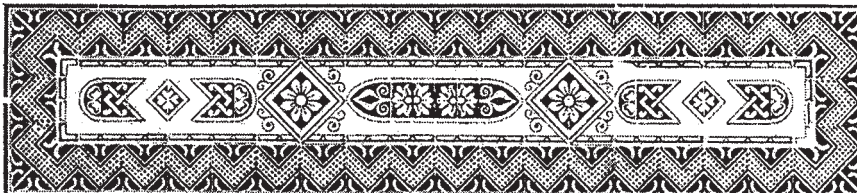
- Agamben, Đorđo, *Otvoreno. Čovjek i životinja*, Beograd, Čačak, 2014.
 Андрић, Иво, *Травничка хроника*, Београд, 2006.
 Beridž, Džof, *Diplomatija: teorija i praksa*, Beograd, 2008.

²⁴ Иво Андрић, нав. дело. 2006, 384.

Aleksandra Sekulić

FRIENDS AND ENEMIES IN TRAVNIK

This paper deals with diplomatic relations between friends and enemies in *Travnik's chronicle* by Ivo Andrić. Referred to each other, in Travnik, which they feel like the complete strangeness and insurmountability of the cultural gap, the consuls and members of their families, the vibes, interpreters, pops, fratricides, bystanders – they all are drawn into the unique discourse of the various and, in a certain sense, irreconcilable communities. On the other hand, the moments of mutual understanding are ambiguous and symbolic in provoking the functions of diplomatic cooperation and the idea of intercultural friendship.

УДК 050:94(497.11)''18/20'' Цариградски гласник
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.5>

СРПСКЕ ДИНАСТИЈЕ У „ЦАРИГРАДСКОМ ГЛАСНИКУ”*

Три српска суверена, два у Србији и један у Црној Гори, чије су владавине захватиле време излажења „Цариградског гласника”, као и чланови њихових породица, помињани су у листу, у више наврата и различитим поводима.

Куће Обреновића, Карађорђевића и Петровића биле су редовна тема, а њихове активности праћене с дужном пажњом. Тиме се оном делу српског народа који до тада није имао среће да се нађе у окриљу својих владара, давао предукус слободе. Свакако је било лакше носити јарам стране управе са погледом упртим ка двема слободним и независним српским земљама.

Сродничке везе и везе пријатељства које ме
везују за Цетињски двор и Црну Гору,
остају трајне и непоколебљиве.¹

Горњи цитат из престоне беседе краља Петра Првог Карађорђевића, изговорене на отварању Народне скупштине у Београду, 3.

* Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете и науке Републике Србије „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси”, Ев. бр. 177014.

¹ Краљева реч, Цариградски гласник, 1904, X, 46, 1.

новембра 1904. године кратко и језгровито осликавају не само став једног владара, већ међусобни однос читавог српског народа без обзира на државну, административну и сваку другу раздвојеност, а поготово међу становништвом Србије и Црне Горе – двеју обновљених самосталних српских држава, изниклих на пепелу вековног ропства и страдања.

У њих су биле упрте очи нарочито оног дела нашег националног корпуса који је силом прилика живео ван матице. Уредништво „Цариградског гласника” пажљиво је бележило тамошња збивања, а активности српских и црногорских владара биле су омиљана тема. Но, пођимо хронолошким редом.

Обреновићи

Две најјаче упоришне тачке српског народа, духова и световна, нису се случајно стекле у првом напису „Цариградског гласника”, листа тзв. ’отоманских’ Срба, у коме се помиње утемељивач наше духовности, а затим касније и актуелни српски владар. После извештаја о обележавању Савиндана у Цариграду, следи вест да је ”Краљ Србије Александар I 13. јанура 1895. отишао у Бијариц својој мајци у походе” и да ће, према писању штампе, приликом проласка кроз Париз посетити новог француског председника. Овај нанаметљиви допис објављен је у рубрици *Стране Вести*, на шестој страни, да би се касније редослед оваквих написа мењао, поступно прелазећи на почетне странице.

Недељу дана касније, у рубрици *Преглед штампе*, пренето је писање француског листа „L’Orient” о званичном дочеку краља Србије у Паризу, који заузима више од половине простора на деветој страни броја 3.

Један од прилога ове тематике јесте и допис *Краљева слава* о томе како је „Краљ Александар прославио по старом српском обичају своје крсно име, Светог Николу. Уочи празника изјутра г. митрополит извршио је водоосвећење у дворској капели, а послеподне било је бденије. На сам дан славе била је служба у капели којој су присуствовали краљ с матером краљицом Наталијом.” Следи приказ даљих свечаних церемонијала, са занимљивом завршном реченицом: „Приликом своје славе, краљ је помиловао многе затворенике, а међу њима четворицу за штампарске преступе.”²

² Цариградски гласник, 1895, I, 48, 3.

По Васкрсу 1896. године, на првој страни бројева 13 и 14 објављени су чланци *Пут краља Александра* и *Краљ Александар у Св. Гори*, преузет из „Српских новина”, коме се описује посета Његовог Краљевског Величанства најславнијој српској светињи, манастиру Хиландару јер су се у том, вековима чеканом и измољеном, тренутку спојиле српска владарска прошлост и садашњост. Као што је већ речено, 20. јануара 1900. године, лист подробно извештава, о поновној посети краља Александра Хиландару у чланку под насловом *Једна краљевска успомена*, а у међувремену било је и других вести са српског двора.

Чланак *Њ. В. Краљ Александар и Србија* један је од јасних показатеља промена односа турских власти према Србији, поготово имајући у виду чињеницу да се ради о тексту преузетом из, како истиче Уредништво, најугледнијег и најмеродавнијег турског престоничког листа „*Malumat*”, који садржи извештај о прослави двадесет и првог рођендана краља Александра, 2. августа 1897.

У концизној али језгровитој биографији, коју садржи репортажа новина „*Malumat*” исказане су похвале на рачун српског суверена, уз наглашавање да иако је, ступио на престо веома млад, после абдикације краља Милана 1889, прво заједно са намесништвом, а од 1. априла 1893. године самостално, „Он се труди да очува спољни и унутрашњи углед Србије и да отклони сваку неприлику од своје земље свим могућим средствима. Он је уклонио финансијску кризу од које је Србија патила, ставивши је на тврде основице проширењем индустрије и трговине којима је вазда особиту пажњу поклањао, а то даје велике наде за будући напредак ове државе. У спољној политици млади краљ показао је до крајњег степена изврстан такт и велику способност, тако да су се под њиме спољни односи Србије ретко кад у неодређеном и колебаљивом стању налазили.”

Његовање пријатељских билатералних односа било је од посебне важности за српски живаљ у турској царевини. Ево шта о томе доноси поменути турски лист: „Добро одржавање политичких односа између Отоманске империје и Краљевине Србије не доноси само узајамну корист обема државама, већ оно служи кудикамо другим озбиљнијим интересима.”³ Овај чланак био је један од светлих знакова да је дојучерашња поробљена, окупирана и потлачена Србија полако постајала чинилац на балканској политичкој сцени.

Следећа занимљива вест преузета је из „Српских новина”, службеног листа српске владе. Реч је о одликовању краља Милана као ко-

³ Цариградски гласник, 1897, III, 28, 1.

манданта активне војске од стране султана Абдулхамида. „Недавно смо у нашем листу говорили о искреним пријатељским одношајима између наше царевине и Србије, па ево сад и нове потврде, и не може бити сјајнијег доказа о томе пријатељству. Њ. В. Краљ Милан није само отац владајућег краља Србије и глава династије Обреновића, него и Командант активне војске српске.”, стоји у коментару „Цариградског гласника”.⁴

Ради брижљиве жеље и потребе да се Срби ван Србије заштите од сувишних информација које би их непотребно оптеретиле и смутиле, покушај атентата на краља Милана приказан је на занимљив начин.

Прво је као вест од прворазредног значаја, у броју 27, 1899. године, објављен чланак *Благодарење*. „На глас који је стигао овде о немилом догађају у Београду који се догодио узвишеном родитељу Њ. В. Краља Александра, команданту српске активне војске, Њ. В. Краљу Милану, Краљевско посланство Србије, поред честитке упућене Њ. В. Краљу Милану, приредило је свечано благодарење за срећни исход немилог догађаја.” После црквене службе и свечаности на којој је певао хор Српске гимназије у Цариграду, приређено је и славље.

Тек на другој страни у рубрици *Вести из Србије*, дата је пуна информација о покушају атентата на краља Милана. „Прву чашу шампањца подигао је отпавник послова Јован Христић у здравље Њ. В. Краља Србије, истичући притом велике заслуге дома Обреновића за Србију, а нарочито заслуге првога краља обновљене Србије и његовог сина”, стоји између осталог у чланку на који се надовезује напис с врха прве стране наредног броја.

„Ивањдански догађај пробудио је у грудима Срба читав сплет осећаја које прожима дубока и искрена радост што је Промисао била уз узвишеног родитеља у тренутку од којег би последице могле бити тако недогледне.(...) Сва земља стоји данас уједињена молитвом.” Овако почиње још један чланак који је Уредништво посветило покушају атентата, а који у даљем току садржи топле и потресне речи подршке владарској кући Обреновића.⁵

С друге стране, када за мање од четири године, у једном другом завереничком подухвату чији ће исход бити коначан и судбоносан, династија Обреновића буде разорена, „Цариградски гласник” ће занемети.

⁴ Цариградски гласник, 1898, IV, 8, 1.

⁵ *Промисао Божија и љубав народа*, Цариградски гласник, 1899, V, 28, 1.

ЦАРИГРАДСКИ ГЛАСНИК
(TZARIGRADSKI GLASNIK)

[illegible]

ЊЕГ. ВЕЛИЧАЊСТВО КРАЉ МИЛАН

БИВ. КРАЉ СРБИЈЕ

Суседну Краљевину Србију и српски краљевски дом задесило је изненадан и неочекиван тежак удар. Њ. В. Краљ Милан I, умро је у Бечу, 29. Јануара у 4^{тој} сати по подне, после кратког али тежког боловања од инфлуенције и запаљена

По лезењима које су с' чале о болести покојног краља, било је места гупјот нади на његово одражање, али је жалост над њим тако јача, што његова смрт изазива тако колеловане и тако брне.

И ако је покојни краљ Малим зграо-нало био заправо младежи сусудом краљевине првенствено навуи и врхуи на свог јављана свих, Н. В. Краља Алексаидра I, онет су његово издавањетоталине-не издавањетоталине и дубав зрака смрт и прима народу био заправо чиме-нако и не мале знатио стомер потешче-нак и у ониме јавног јавног Опште.

[illegible]

Личност покровиога краља Милана, као државника и политичара, кажемо јасно и у правој савјести кроз његова изјављивања, која су данас у Србији нико не пориче, и која су најбоља настанција његовог срца. Један од аура ретке златоносности, и краљ Милан је пролазио кроз све фазе које, кажемо, да су сушине његови аура његови мисли и одлучне предузетљивости. Он је био тако пристоје са јавним животом Србије, да је он јавно пуном животом своје оми, кад је у њему узнемо живог учешћа.

svaku tu reč, a na tu njegovu najmar-
kantskiju artu vraćao se zaustavljajući sve
opipljive njegove pojave. Za vreme njegove
vlade njegova država postupno je preobra-
zila u svaku pravnicu i narodni život
razliko se neobičnim brzinom. Koristeći se
sve ljudski svesnom on je u naprednom
duhu znao najprekursorije reforme u svo-
joj zemlji i dao državi sa svim modernom
oblikuje.

Kralj Milan rođen je u Janju (u Ružanjima) 10. Avgusta, 1834. godine, a otac Milosava Obrenovića, sinu Jevrejku Obrenoviću, koji je bio rođenih brat Kralju Milosavu Velikom, a materu Mariju, od čuvene porodice Katarinjević. Kako otkriveni klen Srbije Mihailo, sin Milosava Velikog, nije imao poroda u braku sa kćerkom iz Južnoj Kuxadi, on izbegao je za naslednika prestola svoga sinovca Milosava Obrenovića, a postao je u Panju

1864. g. rade obrazovanja i spremne za donje
neke odjednom. Posle smrti Kneza
1868. g. 29. Maja 1868. g. Narodna Skup-
tina proklamovala je da kralj Srbije
kralj kao Obrenović IV., ali pošto on
ni nije bio kraljevski, bude obrazovano
kneževstvo sa tri kralja, koje je kralj
kao da kneževstvo kraljevstva, 10. Au-
gusta 1872. godine. Golub je kralj
kao kralj Srbije kraljevstvo je Beč i
1874. g. dobio je sa velikim svi-
m u Pariz, gde je dobio i priklon
i tako specijalno kralj kralj kralj,
i u toj kralj kralj kralj kralj kralj kralj

Год. 1878, 23. Септембра кнез Милан
именова Наталијем Петровић Кенио,
преси рускиг књижевника. Коску Србаје
гласило је руски цар Александар II, а
крал је прогласио ту свечаност на ве-
нечаном начин. 2. Агуста 1876. године
наместаје Острогањска доба свога насада-
ка, дасијем крала Александра, којему
кун био руски цар Александар II.

Posle decenija od 1870. i 1877. godine kralj Milica je pristupio unutrašnjim poslom stvarajući Srbiju, a od tada nastaju ministarstvo reforme i nove javne škole. Drugotomljenjem prelaska u ministru Jov. Ristića zamislilo na upravu teklo ministarstvo M. P. Nikanin, koje je 1882. god. zaključilo trgovacki ugovor sa Austro-Ugarskom, i pošto gradjevali otkazali железнички пруге, koja davala Beograd vezuju se Carigratom

22. Фебруара 1882. године Народна културна, уметничка и просветна комисија приредила је првој народној дванаестој Оброзовици а прима једнаких заслуга за дело свога кола, но мале паметној уједи Србије, једнакост је прогласила Србију краљевину, а кнегу Милуу прелазу краљевску круну. Све европске државе, међу којима а првом месту Турска и Русија, поздравиле су и пошлом свој престола за оно ко народне представника, а Србија мањина достојно место у раду европ-

Манастирство Пироћкацко, које је се-
ло на њеним изборима у мају, 1883. г.,
изабрало на управу лада Никола Христи-
ћ, који, уверивши опокрет који је био
у месту у Зајечару, уступи своје место М.
Пироћкацу, и овај настави даље изво-
ђење економског програма.

Међу тим наступе догађаји од 1885.
г., који првенствено изврше развојне делове.

[illegible]

на. То министарство није остало дуго
у власти, а пошто је Ристаћ познато осу-
ди у име целог министарства краљ
издао повора састав често разликалог
министарства генералу Г. С. Грујићу,
нашлем посланику Србаје у Парла-
менту, 21. Децембра 1887. године. У
последице тог закона о конститу-
цији, кабинет С. Грујића је оставку 13.
јуна 1888. г., а ново министарство
оформе од Никола Христића.

[illegible]

Та велика државno дело, у коме је
 краљ Милан уочи највећег свог рата,
 написао је ерсејом на царствено државно а на
 почетак великог народа. 22. децембра 1888.
 саставио се у Београду Велика Нарно
 (Скупштина), која је изјавила своју при
 нову уставу у савлашћу својој осмисли,
 у је отворено сав краљ Милан у прису
 престонославног краљевског Алекса
 дра, великогласног гласа у свом државно
 политичко-државној. Онда после при
 новог устава краљ Милан узео је
 у свом државно дело, што је упутило
 у својој а свом државно, који су
 краљ, била и државно.

Али у сред својиног радова и најтежа популарност била у овој, краљ на дан 22. Фебруара 1889. г., крајем свих министара, Државне Савете, главног официра, у звану Краљевског Директора, дан да напусти краљевску престолу у корист краљевине Алжирске, а сву независност јавног по намак војника задаткуности и одности краљевине краљу (Краљ Александар I. Пошто краљ Алжирске није био пуковник, краљ Малин је тако и наменио новог Намесничства, којим су били: Јок. Рајстајл и генерал

на Беолицима, у Коста Проткић. Овај постоје одликације краљ Милана се враћа на пут по Истоку, којим краљевом је било по други пут Цариград, где је био добио особите важне задатке његовог цара. И. Н. Суткина Абдул Хамид II. Путовање по Истоку краљ Милан је посетио у Јерусалим, Перу, Дамаск и остала места. Уместо, одлазе је његово много знања. Када се вратио са тога пута, он се вратио време било у Београду, на се оди- у Париз, где се ставио наставно.

1. Априла 1892. г. Њ. В. Краљ А- славар прогласио се аутомонетик, и тада

бродоман министарство из региона разне стране, а под председништвом Пазара Доњак, који после неколико дана доноси нови кабинет генерала С. Јако, који је трајао до 1. Јануара 1. г., када се први пут зграује у Српској Милан. Тада је из уприну до- министарство без партијског политичког програма, који је председник био генерал Николковић. Најзначајније ново министарство било је: одустаја одустаја од 1888. г., и уводише у животу устаја од 1868. г.

[illegible]

За прво bolesti kralja Milana
ni su ta i djetina najbliza tamona
ni. Poželjno Srpske u Bevu takođe
opredio bismo kao peta i po glavu
II. Kralja Aleksandra svaki kao sivo
ni nikakvo telefonski klijentela.
II. A australski nar sivo je rezino
ni štutana priroda. Lektentijala za
ništava o stavu bolesnicima. Po-
ni su ta često i klijentela se o
ni bolesti franuski ambasador kralja
ni i mnogi drugi.

Чин је краљ Милан укро, српски по-
вук у Беогу одмах је одлучио да
И. Краљ Александар, а затим лично
дао аустарском цару и својим му
своју нест.

И. И. Краљ Александар, најубла-
жег сарку свога оца, једног је о
одних председника министарств
и председника Народног Скупштине.
штина је стотак савремена саопште-
редника министарства, која је то-
редника одложила ову догађај релакси

и постојеће велике заслуге украта
а Милана, и да ће њих тек будућ-
ност јој оцијетати. Краљевин ука-
жујући на ње изјављују, али је у
мил Скупштина једногласно рјеша
честоје при погребу краља Милана.
Н. В. Краљ Александар и Н. В.
ица Драга отпутовали су у Београд.
Бог да прости душу краља Милана!
Вечна му слава!

— у.

За разлику од његовог сина и наследника на престолу, првом српском краљу од пропасти средњовековне Србије па до краја деветнаестог века, од Господа је била намењена природна кончина.

Вест о смрти краља Милана пропраћена је истом пажњом као и упокојење црквених великодостојника, те самог власника листа Косте Групчевића.

На читавој првој страни броја објављен је концизни краљев животопис, с посебним освртом на период болести и последње дане, уз наглашавање да је његов син и наследник брижљиво пратио здравствено стање свога родитеља.

Познато је да је краљ Милан био незадовољан синовљевим брачним избором, али је занимљиво како у датом тренутку „Гласник”, у осврту на кретање почившег бившег српског владара у последњим годинама, обазриво и замагљено износи, податак да је он, после боравка у иностранству остао у Србији све до јуна месеца 1900. када је отишао у Карлсбад на лечење, одакле се „*после догађаја који су наступили* (курзив Љ.Ч.) није вратио у Србију, станујући стално у Бечу.”

У следећем броју на врху прве стране објављен је извештај о парастору одржаном у руској цркви у Цариграду уз свештенодејствовање рашко-призренског митрополита Нићифора, заједно са руским протојерејем Орловим и двојицом ђакона. Поред српских угледника и народа, присуствовали су и представници тамошњег дипломатског кора.⁶

Следе прилози о погребу, и парастосу у Саборној цркви у Београду, затим *Последњи дан краља Милана* и на крају чланак *Манастир Крушедол* у коме на почетку стоји: „Пок. краљ Милан желео је да се сахрани у једном од српских манастира на Фрушкој Гори. Тој његовој жељи удовољено је и он је сахрањен у лепоме и знаменитоме манастиру Крушедол.” Из репортаже о погребу издвајамо: „Краљ је био обучен у српску генералску униформу. Руке су му биле скрштене на прсима, а у рукама је имао бројанице са Светог Гроба у Јерусалиму који је он походио. О врату на свиленој врпци био је крст Св. Гроба а на грудима орден Милоша Великог.”

Двадесет и други фебруар био је датум који се с разлогом торженствено прослављао и о обележавању тог великог дана за српски народ пише и „Гласник”: „Знаменит је и сјајан дан новије српске повеснице 22. фебруар. Тога дана, пре седамнаест година, Србија је проглашена за краљевину а истога дана године 1889. њен млади владалац Њ.В. Краљ Александар I Обреновић ступио је на Богом дани му престо, поздрављен одушевљеним усклицима и злаћеним жељама васколиког народа.”⁷

Како даље лист извештава, на згради Српског посланства тога дана виорила се тробојка, господин Новаковић је са супругом дочекивао госте, а одржан је и благодарствени молебан за здравље и срећу краља који је служио високопречасни архимандрит Нићифор. Пријему је присуствовао велики број угледних званица.

⁶ Цариградски гласник, 1901, VII, 7, 1.

⁷ Прослава 22. фебруара у Српском краљевском посланству, Цариградски гласник, 1899, V, 9, 1.

Годину дана касније, у чланку броја 9 из 1900. године, под насловом *У посланству Србије – 22. фебруар*, који је овог пута заузео централно место, прослава поводом српског државног празника описана је готово истим речима.

Међу многим похвалама којима обилују репортаже о активности краља Александра Обреновића, ваља поменути и вест о специјалном библиофилском издању *Мирослављевог јеванђеља* које је израђено у ограниченом тиражу од 300 примерака. „Краљу Александру припада свакако прва и највећа хвала и слава поради овог издања. Затим се мора изразити хвала и признање фототипичком заводу Ангерера и Гешла у Бечу који је знао пустити ову драгоценост у свет у опреми којој ни најстрожији судија не може ништа замерити”, стоји у коментару написа *Мирослављево јеванђеље*.⁸

Исте године у броју 32, лист је упечатљиво известио о свечаном обележавању краљевог рођендана. У централном чланку, додуше под неутралним насловом *Други август*, објављена је опширна репортажа о току прославе у Цариграду, од благодарствене службе у цркви Св. Николе у Галати, до пријема у српском посланству који је трајао до поподневних часова, а уз присуство најугледнијих званица. Из данашњег угла гледано, овај чланак има посебну информативну вредност захваљујући поименичном списку угледних званица које су припадале тамошњој српској елити.

Две седмице касније, на истом месту, тј. у самом врху прве стране, објављена је песма Османа Ђикића испевана у част султана Абдулхамиде, поводом годишњице његовог ступања на престо, тзв. *Џулуси Хумајуна* чији су рефрени *Падишахимиз чок јаша – Нека наш падишах⁹ дуго поживи* и *Падишахимиз бинлер јаша – нека наш падишах живи на хиљаде година*, испевани на турском језику, али написани ћирилицом, јер је у Турској тада у употреби било арабично писмо које, с обзиром на општу неписменост, огроман проценат ни аутохтоног турског становништва није знало.¹⁰

Може се рећи да је оваквим уређивачким поступцима, прављена равнотежа између срца и ума – између искрене љубави према краљу сопственог народа и домовине за којима се чезнуло и принудне отаџбине чији се владар морао поштовати.

⁸ Исто, бр. 11, стр. 3

⁹ Падишах: персијска реч у значењу владар; султан

¹⁰ *Ц.Г.*, V, 34 /1899/, 1

Чланак *Српски краљ Александар у Бечу* на два и по ступца насловне стране броја 1 из 1900. године готово из сата у сат извештава како се одвијала званична посета српског владара аустријској престоници који је тамо стигао након боравка у бањском одмаралишту Мерано.

Издвајамо: „Краљ је примљен са свим почастима које припадају његовом положају. Цар и краљ Фрањо Јосиф I, надвојводе и министри званично су га поздравили на станици. На перону станице била је упарађена почасна чета. (...) Кад се појави мерански брзи воз са краљем Александром, музика засвира српску народну химну. (...) Пре подне је краљ у Хофбургу примио у аудијенцију министра иностраних дела Голуховског. (...) У шест сахати увече био је у мраморној дворници Хофбурга свечани ручак на који су дошли: Краљ Александар са својом свитом, затим надвојвода Фрања Фердинанд са врховним хофмајстором својим Длауховнским, надвојвода Фердинад Карло са коморним начелником пуковником бароном Бодманом, надвојвода Људевит Виктор... Увече је краљ Александар са царем и краљем Фрањом Јосифом присуствовао свечаној представи у дворској опери... Следећег дана је био приређен дворски ручак у част краља Александра...” Укратко, читав допис обилује описима свечаних и отмених гестова чије је детаљно помињање сигурно будило радост и понос код читалаца – хиљадама километара удаљених од Србије.

Следећи велики тренутак у животу последњег изданка династије Обреновић који је на примерен начин представљен у листу био је венчање краља Александра са Драгом Машин. Том догађају „Гласник” је посветио први чланак насловне стране броја 29. од 13. јула 1900. године. Под насловом *Женидба краља Србије*. Како је у самом том моменту јавност гледала на краљев избор и како се завршио овоземаљски живот краљевског пара опште је позната ствар. Међутим, већ само на основу ранијих написа „Цариградског гласника” о две посете краља Александра Обреновића Хиландару, а затим посебно и о међународном угледу и поштовању које је успео да задобије, свакако говоре у прилог његових људских квалитета и владарске зрелости, упркос младом животном добу.

У најави овог свечаног и за читав народ значајног чина, стоји: „Млади краљ Србије, ушавши већ у године када треба да помишља на заснивање свог властитог породичног живота, решио се да женидбом то учини и да своју династију продужи. У тој тако племенитој и тако природној жељи, млади краљ је, следећући у својим државним радовима својим великим прецима учинио и овај корак у њиховоме духу, пришавши још ближе народу који га толико цени и воли и иза-

брао је себи за супругу Српкињу, унуку свој Србији знаног и цењеног родољуба, пок. Николе Луњевице, војводе од Рудника. Глас о овој намери младога краља Србије одјекнуо је у свој Србији и на све стране и нема сумње да ће овај нови акт владаоца Србије предустрести једнодушне симпатије Срба у Краљевини и ван ње. (...) Народ српски из чије је средине поникла династија Обреновића има да забележи свога поноса ради тај нови чин кроз који народна династија једну кћер из отмене куће једнога по превасходству народног човека, уздиже на краљевски престо. (...) Све жеље пријатеља Србије и њеног младог краља сливају се данас у једну искрену и срданну жељу да вереница Њ. В. Краља Александра свом својом вољом и великом интелигенцијом следује високом и славном примеру кнегиње Љубице која је своме мужу и књазу била и свом душом одана супруга и друг пун врлина и вредноће у сваком народном опште корисном послу.” Овај текст, као и неки наредни, потписан је само словом: у.¹¹

Две недеље касније лист извештава: „У десет сати пре подне (23.7.1900, прим. Љ.Ч.), кренуо се краљ са својим часницима и у великој пратњи великодостојника ка својој заручници у стан где их је дочекала младина родбина и виши официри који су ту били на служби. Пошто су извршени српски народни обичаји пре поласка невестиног из њене куће, сватови су се кренули овим редом: напред је јахао цео ескадрон краљеве гарде, за њим један дворски часник на коњу а за тим су ишла велика парадна отворена дворска кола и у њима је седела невеста, а поред ње с леве стране краљ. За краљевим колима јахао је други ескадрон краљеве гарде, на челу велике свите генерала и виших официра. За њима се возио у другим истим таквим колима опуномоћеник Њ.В. Цара Русије Николе II, који је кум младенима. (...) Венчање је извршио Њ.В. Пр. митрополит Србије са свима владикама, по црквеним прописима. (...) Цело послеподне тога дана врвиле су хиљаде света улицама београдским у радости и одушевљењу. (...) Сви београдски листови издали су свечане бројеве и донели најновије слике Краља и Краљице.”¹²

Скоро сви чланци на првој страни поменутог броја посвећени су великом догађају који је после дуго времена озарио српска лица. Следе пригодне честитке, пре свега васељенског патријарха, а одмах затим благодарност краљевског пара, уз изразе најдубље ганутости и молбе за молитве. „Као и у другим већим градовима у којима живе

¹¹ Највероватније: Уредништво

¹² Цариградски гласник, 1900, VI, 31, 1.

Срби, у нашем посланству у Цариграду одржана је пригодна свечаност, као и молебствије,” стоји на крају.

Како „Гласник” извештава, не само на дан венчања, већ од почетка званичног вереништва, па и након свадбене церемоније, у Београду су се тим поводом одржавале разне манифестације – бакљада, концерти и слично, да би потом народне депутације из разних крајева долазиле у двор на честитање. Био је то очигледно толико жељени предах и укрепљење од деценијских, штавише вековних, брига и невоља.

После мање од пола године, краљевски пар се помиње у склопу државних послова краља Александра. Чланак *Краљ и краљица Србије у Нишу* на првој страни броја 2 од 4. јануара 1901. године, извештава о званичној краљевској посети граду на Нишави, у пратњи министара и уз све протоколарне почести. Боравак започет благодарењем у цркви уз чинодејствовање владике Никанора, настављен је наредног дана заседањем Народне скупштине које је започело призивањем Духа Светог, а председавао је краљ Александар.

Према писању „Цариградског гласника” и листова који су му били сродни по националном опредељењу и програмској оријентацији, у кратком периоду живота који је провела на српском трону поред свога супруга, краљица Драга је упркос свему, у великој мери уживала симпатије у народу због своје националне припадности.

Поводом прославе краљичиног рођендана, после непуна два месеца откако је ступила у двор, султан Абдулхамид је преко свог изасланика Насер-паше одликовао је Њ. В. краљицу Драгу лентом ордена Шефакати¹³. Та је вест саопштена у броју 37 1902. године, на самом почетку дописа насловљеног *Догађаји у Србији* у коме се затим описује радосна празнична атмосфера, посебно у Шумадији као краљичине завичајне области, уз наглашавање да је народно усхићење резултат чињенице да је краљица Драга „ћерка српског народа”.

У наредном броју, „Гласник” преноси: „Мостарски ‘Српски вјесник’ има овај чланак поводом дана Њ.В. Краљице Драге: Овде се иде у сусрет свечаном дану. У среду 11. о.м. (11.септембар, прим. Ј.Ч) пада рођендан Њеног Величанства Краљице Драге. Свечаност је дворска, али то ништа не смета да је и народ светкује као свечаност. (...) Да су се прилике стекле другачије, те да се млади краљ Србије морао ожени како није желео – туђинком, на престолу Србије, да није било ове Српкиње сада би седела туђинка, жена друге вере, друге крви,

¹³ Поред још неколико угледних Српкиња, истим орденом касније је била одликована и црногорска краљица Милена Вукотић Његош.

обичаја и навика, без срца и осећаја, без љубави за српски народ и његову срећу. Покрај тога, туђинка би почела увлачити народ у туђе обичаје, своје ђуди и преко гомиле туђинаца које би довела са собом и који би за њом дошли, почела вршљати по држави која би губила и губила своју националну политику. (...) Краљица Драга се уздигла из реда обичних Српкиња у данима опасности за сваког појединца, у тешким данима за народ и државу, дигла се на висину и заузела место на престолу. Мутна и опасна ситуација намах се разбистрила. Србија је враћена себи. Народ је дахнуо душом, пријатељи српски се обрадоваше. Дакако за овај обрт у првом реду заслуга припада младом краљу Србије. Може се рећи да је искључиво његово дело. Но, и ако јесте, нико неће порицати да оно није извршено без суделовања краљице Драге. Она је донела љубав у кућу свога домаћина...”¹⁴

Тужна је чињеница да су ови лепи утисци о краљици Драги само неколико месеци претходили трагичној и суровој ликвидацији краљевског пара, у државном удару, што је означило крај династије Обреновића.

Краљ Александар и краљица Драга убијени су, 29. маја 1903. године. Овај догађај познат у историографији као Мајски преврат, одиграо се уочи изласка броја 22 „Цариградског гласника” и сасвим је извесно да је телеграфским путем та вест већ била обишла читав свет. Међутим, из разлога које смо већ навели и потребе да по овако деликатном питању не заузима никакав вредносни суд, Уредништво је једноставно препустило другим изворима да о трагичној судбини суверена Србије и његове супруге обавесте тамошњу српску јавност. Штавише, на другој страни поменутог броја 22 који се пред читаоцима нашао 30. маја, у рубрици *Вести из Србије*, две вести говоре о одликовањима које је краљ Александар био доделио: Орден Милоша Великог господину Димитрију Цинцар Марковићу, и Орден V степена Светога Саве на застави Београдском певачком друштву.

Занимљиво је што макар ове две вести нису биле опозване, имајући у виду чињеницу да у тренутку њиховог објављивања ни краљ Александар ни одликовани председник Владе Димитрије Цинцар Марковић нису више били међу живима.

¹⁴ Под оценом да се „Србија вратила себи”, вероватно се мисли на напуштање личног режима и враћање уставног поретка од стране краља Александра, за шта историографија заслугу делом приписује и краљичином утицају. Нпр. види: Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, СКЗ 663, Београд 2008, 241.

Након убиства краља Александра Обреновића и краљице Драге, без коментара, без иједне сувишне речи, сасвим сведено и резервисано, у чланку *Промена на престолу Краљевине Србије* лист извештава: „Глас о смрти краља Александра и у најудаљенијим и најзабаченијим селима биће да су већ чули наши читаоци. Одмах иза његове смрти 29. маја рано изјутра, јер је покојни краљ последњи члан Обреновића куће те није имао нико његов да прихвати владу, склопила се привремена влада од чланова из свих странака земље да одрже у земљи ред и мир до бирања новог краља.”¹⁵

Овај напис био је уствари увод у вест о избору краља Петра Карађорђевића. У наредним годинама „Цариградски гласник” ће с пуним замахом, с једнаким поштовањем, пијететом и похвалама писати о новом српском владару.

Прави искрени коментар на време владавине краља Александра Обреновића лист ће саопштити узгредно, 26. септембра 1903, у осврту на актуелне прилике у Србији: „У суседној краљевини пошли су сви државни и народни послови набоље. У земљи је завладао мир, ред, сталоженост, законитост и уставност, дакле, све оно чега је народ до 29. маја био много жељан. Народ је пак својим држањем од тог времена наовамо доказао да је тај бољитак у пуној мери заслужио.”¹⁶

Карађорђевићи

Шестог јуна, кад је први шок већ био преброђен, а политички живот у Краљевини Србији се полако враћао у редовне токове, објављен је насловни чланак *Промена на престолу Краљевине Србије*, који смо горе поменули.

После цитирања прогласа српских званичника упућеног народу, у наставку чланка дат је новинарски коментар: „У овим данима за суседну краљевину, нама је мило што је она дала најочитији доказ своје велике државничке зрелости чији су се синови узорно понели према новоме положају надмећући се ко ће више помоћи привременој влади.”

У складу са одредбама Устава из 1901. године, избор новог краља налазио се у надлежности Народног представништва, Сената и Скупштине, уз обавезу да у року од десет дана обаве изборни поступак.

¹⁵ Цариградски гласник, 1903, IX, 23, 1.

¹⁶ *Прилике у Србији*, Исто, бр. 39, стр. 1.

„Као што су родољубиви синови земље и пријатељи Краљевине очекивали, и овај чин извршен је с пуно достојанства и мудрости ...”

На истој страни, готово у потпуности посвећеној новоизабраном српском суверену који се у датом тренутку налазио у Женеви, објављени су прилози: *Избор Њ. В. Краља Петра* који садржи подробни извештај са изборне седнице, а затим чланак *О животу Њ. В. Краља Петра I Карађорђевића*.

Упркос концизности изнетих биографских података, није изостављен опис једне епизоде из времена када се будући краљ као млад човек школован у иностранству и стекавши одличну официрску спрему, нашао у легији странаца током немачко-француског рата када је извршавајући један обавештајни задатак, храбро пројахао кроз кишу метака. „Краљ Петар има веома допадљиве манире, његово понашање показује велика човека. Говор му је веома тих, опрезно бира изразе, мрзи лаж и држи се чврсто уверења које и у политици мора давати морала”, стоји на крају.

„Новоизабрани краљ Петар I после четрдесетпетогодишњег боравања изван отаџбине, враћа се у Србију да управља свој народ у доста тешким приликама, па ипак раније погрешке управника земље за новог краља врло су важна околност да придобије љубав својега народа и да заслужи признање будућег покољења”, оцењује бугарски лист „Мирь”, орган Народне странке у Софији, након вести о једногласној одлуци Српске скупштине о избору новог владара, а што „Гласник” с поносом преноси, на првој страни броја 24, од 17. јуна, да би затим објавио *Родословље владалачке куће Карађорђевића*, а на шта ће се надовезати чланак у следећем броју о краљевим мушким потомцима.

Број 25, такође на првој страни, доноси репортажу *Краљев долазак*: „Да се опише величанствен дочек Њ.В. Краља Петра који му је народ приредио, било би мало употребити све ступце овога листа. Стога доносимо за данас само службене поздраве и отпоздраве, према саопштењу службених новина.”

Овај, како је наведено, сажети допис протеже се на више од два ступца, да би затим уследио чланак *Синови Њ.В. Краља Петра I*, преузет из петроградских новина „Новое время”: „Старији син новог краља српског Ђорђе васпитава се у кадетском корпусу Александра II. Он је дошао у Русију заједно са својим оцем, сада краљем Србије и млађим братом Александром у лето 1899. године.”

Даљи биографски подаци посебно похвално говоре о принцу Ђорђу, уз наглашавање да је врло брзо научио руски који пре почетка

војног образовања није знао, да такође одлично говори француски и немачки језик, да се одликује „одличним особинама – осетљивошћу на опомене, и искреношћу. (...) Краљевић Ђорђе веома се пази са својим братом Александром који се васпитава у Императорској правној школи и врло често у празничне дане посећује свога брата у корпусу. (...) Као и старији у брат, он такође слободно влада руским језиком.”

Након избора краља Петра Карађорђевића, „Цариградски гласник” континуирано, готово из броја у број, извештава о догађајима везаним за српског династа, што је вероватно имало за сврху да из свести јавног мњења избрише догађаје који су довели до промене на престолу.

Следи чланак о одржавању прославе краљевог рођендана у Посланству Србије, да би недељу дана касније био објављен детаљан извештај о приређеној светковини, на обали Босфора, почев од верског благодарења и молебствија. Сходно уобичајеним церемонијама, приређиваним у част ранијег владара, прослави су приствовали тамошњи српски званичници и представници српске цариградске елите, наши и руски црквени великодостојници и високи представник Васељенске патријаршије.¹⁷

„У суседној краљевини пошли су сви државни и народни послови набоље. У земљи је завладао мир, ред, сталоженост, законитост и уставност. (...) Избори за Народну скупштину свршени су у највећем реду и миру. Изабрани су за посланике људи у које народ има поверења. (...) Новоизабрана Народна скупштина састала се већ у своје редовно заседање. Томе је претходила један заиста радосна појава, споразум двеју радикалских фракција, радикала и самосталних радикала и израда заједничког програма. (...) На основу тога споразума, састављена је јака парламентарна влада која је Србији у садашњем времену тако потребна. На челу те владе стоји министар-председник, ђенерал господин Сава Грујић, досадашњи посланик Србије у Цариграду, човек велике државничке способности и чисте политичке прошлости. (...) Србија под мудром управом Њ.В. Краља Петра I стала је на своје ноге и корача јаким и сигурним корацима на путу напредовања. После толико мртвила и нерада, настало је доба живота и рада”, извештава Уредништво 26. септембра у напису *Прилике у Србији*.¹⁸

Три недеље касније, број 42 као први прилог написан у истом духу, доноси чланак *Ново доба у Србији* који извештава о раду На-

¹⁷ „Краљев дан у Цариграду”, Цариградски гласник, 1903, IX, 26, 1.

¹⁸ Исто, бр. 39, стр. 1

родне скупштине и о краљевој престоној беседи пред посланицима. С нескривеном радошћу, наглашава се повољан исход помирења двеју радикалских група које су својим уједињењем донеле одлуку о престанку излажења њихових самосталних гласила, „Уставна Србија” и „Одјек” и да ће убудуће њихов орган бити лист ‘Самоуправа’.

„И строго уставно држање Краља Србије и рад Народне скупштине и програм Владе најбоље потврђују да је у Србији настало ново, срећније доба, доба рада и напретка.”, закључује аутор *С-н*, што је највероватније скраћеница од речи Србин.

У првом броју за 1904. годину извештено је о свечаној предаји писма које је краљ Петар упутио васељенском патријарху Јоакиму III, преко српског посланика у Цариграду којим га званично извештава о свом ступању на престо, а што је Његова Светост пропратио изјавом да ће „Велика Црква која је хришћанским млеком задојила све словенске народе уздизати топле молитве Свемогућему за здравље, напредак и срећу Њ.В. Краља Петра I.”

На трећој страни броја 12 за 1904. годину „Цариградски гласник” доноси вест да је Њ.В. краљ Србије Петар Карађорђевић одликовао чланове братства манастира Хиландара, архимандрита Вићентија и монаха Галактиона. Био је то ненаметљив знак владареве свести о пролазности световне овоземаљске славе и моћи, и трајности духовних вредности.

Краљева прва годишњица пропраћена је са два чланка на првој страни под насловом *Други јуни у Србији* и *О Њ. В. Краљу Петру*. Док је први напис протоколарно свечан и у суштини типичан хвалоспев, дотле други привлачи већу пажњу јер се ради о преношењу писања грчког листа „Тахидромос”: „Један општи и пун одушевљења израз оданости, поштовања и љубави, што се из дана у дан све више умножава, прати српског Краља Петра I који је фактички доказао да има непоколебљиву жељу да остатак свог живота посвети са самопрегоревањем на корист законитих и добро схваћених интереса Србије...”

По природи ствари, у свом коментару Уредништво исказује задовољство оваквим оценама.¹⁹

С обзиром на то да се крунисање састоји од два засебна обреда, миропомазања као духовног чина, и самог чина крунисања, „Гласник” је прво у рубрици *Вести из Србије* пренео писање листа „Самоуправа” у коме је изнет предлог да се прво изврши миропомазање краља Петра у манастиру Жича, а потом чин крунисања у Београду.²⁰

¹⁹ Цариградски гласник, 1904, X, 23, 1.

²⁰ Исто, бр. 30, стр. 3.

Бројеви 35, 36 и 37 подробно извештавају о крунидбеној церемонији. Број 35 од 27. августа, доноси текст *Крунисање Њ.В. Краља Петра – Програм свечаности 7, 8, и 9. септембра о.г.* То је у ствари само први део чланка који саопштава предвиђени програм, укључујући припремне моменте и сам чин крунисања, док је наредне седмице, саопштен протоколарни део светковине након крунидбеног обреда.

Укратко: „Осмог септембра извршиће се свечани чин крунисања Њ.В. Краља Петра I. Свети обред миропомазања Краља извршиће се у старославној седмовратној Жичи после крунисања, 14. септембра о.г.”

Следи детаљан програм протокола са сатницом, почев од 5 часова и тридесет минута 7. септембра, када ће бити извршен пренос краљевих знакова, – круне, скиптра, државне јабуке, краљевске заставе и плашта из двора у Саборну цркву, што ће бити пропраћено пуцањем из 21 топа, свечаним постројавањем почасне гарде, подизањем заставе и музиком. Краљеве знакове дочекаће митрополит и други црквени великодостојници, одевени у свечане одежде. После постављања краљевских знакова, почеће бденије са освећењем, уз учешће свих присутних духовника. Следећег дана у зору огласиће се поново топовски пуцањ, као при каснијем поласку краља из двора ка Саборној цркви и свечаној поворци.

У чланку су изнети сви добро разрађени и прецизно осмишљени детаљи, из чега се види да је читава церемонија до танчина испланирана, на достојан и достојанствен начин.

Иако је крунисање српског краља у мирнодопским условима и без икаквих политичких претензија усмерених против било којег народа и државе требало да изазове, ако не симпатије, а оно бар позитивне реакције укупне међународне јавности, ипак се догодило да оно понегде буде пропраћено злурадим и ничим изазваним подсмехом.

Један од срамних примера на који начин је био пропраћен један тако велики и узвишени чин у животу угњетаваног и напаћеног народа, који је ретко кад имао прилике за саборни понос и радост, јесте карикатура крунисења краља Петра Карађорђевића, објављена у једном немачком листу. На њој је приказан српски владар обучен у отрцану српску ношњу, како стоји у цркви с главом нагнутоу ка Светом престолу, док га патријарх Српске Православне Цркве, уместо помазивања Светим миром, посипа прашком против бува.²¹

²¹ Мала књига велике мржње – Речник србофобије, приредио Владимир Димитријевић, Београд 2010, насловна страна.

Но, вратимо се нашој теми, чији је највећи прилог дуга и садржајна репортажа са прве стране броја 37. од 10. септембра, 1904. године, објављена два дана после крунисања.

На два ступца, почев од прве стране листа, на којој су иначе редовно и објављивани важни написи од српског националног значаја, освануо је чланак *Крунисање Његовог Величанства Краља српског Петра I*. Уз наглашавање да је крунисање веома важан државни чин. „Руски цареви крунишу се од искони у Москви, француски краљеви су се крунисали у Версају, а српски краљеви крунисани су у Жичи. Њих је било седморица, а за свакога су отварања нова врата на цркви. У тој цркви, повеснички знатној седмобратној Жичи, миропوماзаће се 15. овог месеца и данас у Београду, новој престоници нове Србије крунисани Краљ Српски Петар Њ. В. Петар I. И крунисање српског краља извршено је сјајано, али највећи сјај био је у томе што је Краља Петра окруживала при том свечаном чину велика љубав народа. (...) Србија слави први век свог обновљења, слави је и школа и црква и све установе. Прославио је лично и Краљ својим крунисањем, а устраје ли овако као до сада, пође ли му за руком да и своју децу, нарочито наследника Престола васпита у истом духу, да би му на миру могао оставити да настави започети очев рад, онда ће тиме најлепше крунисати своје краљевање, јер ће цела Србија имати довољно јемства у будућност бољу и лепшу од недавне прошлости. Живео Крунисани Краљ српски, Његово Величанство Петар I и Његов светли Дом!”

И овај прилог има свој наставак у следећем, 38. броју, где је под истим насловом, готово на читавој првој страни детаљно описано спровођење раније најављеног програма тридневне светковине, којој су присуствовали представници разних народа: Хрвати, Чеси, Бугари, Словенци, а посебно је наглашено како су свечано дочекани црногорски престолонаследник Данило и кнегиња Милица, који су одсели у Двору.

Чланак *Краљева реч* садржи престону беседу коју је краљ Петар одржао на отварању Народне скупштине, 3. новембра 1904. Занимљив је коментар Уредништва: „Благодарећи приликама у којима смо, ми у нашем листу можемо донети сада исту беседу само у изводу.”

Из скраћеног текста који је објавио „Цариградски гласник”, издајамо неколико одломака: „Веран традицијама старих српских Краљева, ја сам у обновљеној Србији обновио и стари свети чин Краљева крунисања, те сам се о Малој Госпођи, са благословом наше Свете Цркве, у београдској Саборној цркви крунисао. (...) После сто година, народ у Србији салио је од гласника свога препорођаја

– Карађорђева топа, краљевску круну и овим крунисао дело отпочето под великим својим Вождом. (...) Као првовенчани краљ обновљене Србије, ја сам отишао у Студеницу да се поклоним моштима првовенчаног Краља старе Српске Краљевине, а потом у другој лаври, седмовратној Жичи, примио на се печат Духа Светога, свето миро. (...) Мило ми је што вам могу изјавити да су одношаји Србије према другим државама, а нарочито према суседној монархији, исправни и пријатељски.²²

Наше традиционалне симпатије према једноверном и једнокрвном руском народу појачале су се у још већој мери, с обзиром на околности у којима се велика словенска царевина сада налази.

Сродничке везе и везе пријатељства које ме везују за Цетињски двор и Црну Гору, остају трајне и непоколебљиве. (...) Рад на унутрашњим реформама велики је и простран је и од највећег је значаја за напредак и развитак Србије, као и за њен међународни положај и углед. (...) Стојећи пред закључивањем нових трговинских уговора, моја ће се влада старати да и поред тешког положаја у који су доведене нарочито агрикултурне земље, обнови и сачува уговорне трговинске везе са осталим земљама. (...) Живела Србија, живео српски народ!”²³

Био је то крај помног извештавања о активностима и кретању краља Петра, који је затим, као и његови потомци, у листу спорадично помињао, док је сама Краљевина Србија и даље остајала редовно присутна у мислима и писању уредника, новинара и сарадника „Цариградског гласника”.

Међу каснијим прилозима, пре свега, издвајамо два занимљива чланка објављена у истом броју.

Напис *Српски престолонаследник у Русији*, од 24. октобра 1908: „Пут кроз Русију и бављење српског Престолонаследника Ђорђа у Петрограду прави је тријумф. Не памти се да је у Русији за последњих десетак година ико срдачније и одушевљеније дочекан од народа, штампе, политичара, па и највиших дворских кругова и самог цара, као што је дочекан наследник српског престола. Краљевићево бављење у Русији обележено је анексионом кризом и он је тамо свакако ишао ради тражења подршке и ослонаца.”

Извештај се завршава вешћу: „Расположење Думе према захтевима Србије и Црне Горе је изврсно. Шефови свију странака држе се

²² Мисли се на Османско царство

²³ Цариградски гласник, 1904, X, 46, 1.

чврсто гледишта да ни под којим условима ме треба признати анек-
сију Босне и Херцеговине.”

Поводом извесних лажних гласина у Аустрији да је стање у Ср-
бији нестабилно и да у народу влада незадовољство према династији
Карађорђевић, у чланку *Немци о Њ.В.Краљу Петру и престолонас-*
леднику Ђорђу, „Цариградски гласник” преноси писање једног од
најугледнијих листова у Немачкој, „Франкфурфтер Цајтунг”. Издваја-
мо: „Краљ Петар је остао при своме начелу да влада строго уставно и
у том погледу не може му се ништа пребацити. (...) Престолонаслед-
ник Ђорђе, млад човек ватрене крви, задобио је са своја два распаљи-
ва говора пред хиљадама патриота, срце народа на јуриш. Не само у
Београду, већ и у унутрашњости Србије, где су демонстрације против
Аустрије биле још бурније, редовно су чињене одушевљене овације
старом Краљу и Дому Карађорђевића. Неосноване су све верзије о
могућности промени династије. Положај династије Карађорђевића
одлучно се утврдио. То је појава која у овим критичним данима у Ср-
бији заслужује да се забележи.”²⁴

Само пет месеци касније, династији Карађорђевић нанет је изне-
надни, али не и пресудни ударац.

Чланак *Српски престолонаследник* објављен у броју 12, од 20.
марта 1909. године, доноси алармантну вест о томе да се принц Ђорђе
одрекао права на српски престо који му је припадао као старијем сину
краља Петра. Прилог започиње забрињавајућом констатацијом: „Про-
шла седмица донела је Србији велики догађај. Сасвим неочекивано
и у најнезгодније време, престолонаследник Ђорђе одрекао се свога
права на српски престо, својевољно је поднео оставку на свој досада-
шњи чин.” Прилике су га определиле да тако поступи. Сви напори да
тргне своју оставку нису успели. У недељу, 15. овог месеца краљ је
уважио његову оставку и прогласом објавио српском народу ту про-
мену у редоследу наслеђа. Краљевић Александар постао је тога дана
српски престолонаследник. Из чланка који следи за овим, читаоци ће
сазнати за појединости тога великог догађаја. Овде ћемо само рећи
своју оцену о њему, уверени да говоримо из душе преко два милиона
отоманских Срба. Ми јако жалимо што се краљевић Ђорђе одрекао
српске круне и српског престола. Ми налазимо да је то велика штета
и за Србију и за цело Српство. Наше је дубоко уверење да је у његовој
особи изгубљен добар српски владалац, један од оних и онаких из
давне и светле српске прошлости. Краљевић Ђорђе Карађорђевић је

²⁴ Цариградски гласник, 1908, XIV, 43, 1.

права отворена и одлучна природа. Он не зна за кривудања и увијања. Он то не трпи ни код других. Упитан пре неколико дана од једног америчког новинара шта највише мрзи, одговорио је: „Улагивање”.

Наводећи затим примере часног држања принципијелности и одважности несужееног престолонаследника, Уредништво подсећа на његову одлуку да одбије годишњу апанажу од 360.000 динара из државне касе која је требало да му буде додељена одлуком Народне скупштине.

Као посебно важно, издвајамо: „Када је анексијом Босне и Херцеговине цео српски народ као један човек почео да се спрема за неравну, али одлучну борбу против варварске Аустрије, престолонаследник Ђорђе је, не водећи рачуна о себи, одлучно стао на чело тог покрета, готов да ухвати за то нож и да положи живот за народ свој. Он је доиста био персонификација целокупног српског националног отпора према Аустрији. И својом мисијом Петрограду, и у свим поступцима у овим тешким данима за Српство, он је задобио на мах душу целог српског народа који је гледао у њему, будућем владару свом, другог Карађорђа.”

Текст се завршава цитатом из принчеве оставке: „Одричући се на свагда свих права на престо, која ми по земаљском уставу припадају, ја ћу ипак бити увек готов да као Србин и војник свој живот принесем Краљу и Отаџбини.” (курзив: Ц.Г.)

Уз дубоко уверење да ће принц Ђорђе, као и увек пре тога, ову своју реч одржати, лист затим даје кратку биографију новог престолонаследника, принца Александра, рођеног 1888. године на Цетињу, уз коментар да он „има све услове да буде одличан владар и да у своје време, као Краљ српски, буде Србији и Српству од користи и да им служи за дику и понос.

Поздрављајући младог Карађорђевића, као престолонаследника српског, ми му из чистог братског срца, подносимо најлепше српске жеље за срећну и дугу владавину.”

Нажалост, „Цариградски гласник” неће дочекати почетак ни срећне, а ни дуге владавине краља Александра Карађођевића, преставши да излази само неколико месеци након лепих жеља исказаних двадесетједногодишњем принцу.

На горњи чланак који је заузео централно место и два ступца, надовезује се напис *Оставка престолонаследника Ђорђа – Узроци и последице*, који садржи званично писмо оставке упућено председнику Владе, али у уводном делу прво је изнета оцена Уредништва да је принц Ђорђе „због свог мушког држања и родољубља, дуже време

био жртва разних клевета и измишљотина српских душмана, које су нарочито учестале после анексије Босне и Херцеговине.” Како „Гласник” наводи, једна од тих лажних клевета, објављена у београдском листу „Звоно”, јесте да је престолонаследник Ђорђе наводно одговоран за повреду дворског слуге Стевана Колаковића који је, од последица пада низ степенице, преминуо у болници.

Без намере да се брани од оваквих напада, принц Ђорђе је упутио посланицу Стојану Новаковићу, који се тада налазио на челу Владе Краљевине Србије, започету изјавом: „Узбуђен скроз неоправданим и неправичним инсинуацијама које је једна несрећна случајност изазвала у извесним круговима нашег јавног мњења, част ми је у одбрану, како моје досад ничим неокаљане части, тако и моје потпуно чисте и мирне душе, учинити Вам ову изјаву:

Најдубље проникнут неодољивим дужностима, које ми моја савест у овом тренутку налаже, у интересу Отаџбине, ја се одричем свих права и прерогатива које ми по Уставу припадају. Према томе, ја Вас молим, господине Председниче, да по њој поступите и да учините све што треба да добије највишу санкцију...”

После интегралног текста изјаве, подробно је описан несрећни случај са смртним исходом дворског слуге Стевана Колаковића, а затим указано на правну празнину, јер могућност оставке престолонаследника није Уставом била предвиђена. Лист даље извештава да је оставка упућена краљу Петру, да је он учинио све како би сина одговорио од одлуке, али је принц Ђорђе остао непоколебљив. Потом је и краљевић Александар с великим отпором примио нову обавезу, указујући на то да је његов старији брат достојнији од њега.

У последњој реченици овог дирљивог и драматичног написа стоји да ће оба принца пратити благослов народа српског.²⁵

Петровићи (Његош)

Рубрика *Стране вести* од 18. фебруара 1895. године садржи први допис у коме се књаз Никола помиње као централна личност, а посвећен је изјавама саучешћа које је поводом упокојења његове мајке, примио од најугледнијих личности међународне политичке сцене. Међу њима се налазе турски султан, руски цар, краљеви: Србије, Италије и Шпаније и други страни државници.

²⁵ Цариградски гласник, 1909, XV, 12, 1.

Поводом великих поплава које су током новембра 1895. године захватиле читав регион, у првом децембарском броју, „Гласник” извештава: „Књаз Никола који се од првог гласа да је поплава наступила, бавио у поплавленим пределима, повратио се тек 20. новембра на Цетиње.”

Међу занимљивије прилоге о књажевској породици свакако спада и допис свечаном обележавању 25-годишњице од оснивања женског института „Царица Марија” на Цетињу. „Прослави је присуствовао књаз Никола са књагињом Миленом и њиховом децом. Овом приликом измењени су телеграми између књагиње Милене и царице Марије Фјодоровне (цареве матере), а институту су дошли поздрави од царице Марије”, стоји између осталог.²⁶

О чврстом пријатељству царске династије Романових и владарске куће Петровића, утврђено и брачним везама, говори и чланак из броја 49. У рубрици *Цариградске вести*, на трећој страни, објављен је чланак *Имендан књаза Николе* који уствари превасходно говори о прослави имендана руског цара Николаја II, у капели Руског посланства у Истанбулу, уз наглашавање да је приликом возгласа помињано и име црногорског књаза Николе I што ће, како стоји, бити уведено као обичај.

Годину дана касније, у броју 48, рубрика *Стране вести*, под насловом *Црна Гора* извештава како је књажев имендан на Св. Николу прослављен на Цетињу, уз архјерејску литургију у Саборној цркви, којој су присуствовали сви чланови књажевске породице, после чега је уследило примање угледних званица и свечани обед у двору. О овом догађају лист ће извештавати и у каснијим годиштима.

У другом броју 1896. године у врху рубрике *Поглед по свету*, први пут објављене на насловној страни, што ни касније није била уобичајена пракса, под насловом *Србија и Црна Гора*, доноси вест да је српски ђенерал Милован Павловић, министар на располагању, по налогу краља Александра отпутовао на Цетиње да уручи књазу Николи Орден Светога Саве првога степена „којим га је краљ одликовао као српског песника и књижевника, каквим се заслужницима и издаје овај високи орден.”

Такође 1896. године посебном пажњом пропраћена је посета црногорског владара Србији. Овим прилогом, после годину и по дана од излажења „Цариградског гласника”, вести о српским владарима

²⁶ Цариградски гласник, 1895, I, 47, 7.

сасвим јасно и отворено, под крупним насловом и мимо било какве рубрике избијају на прву страну листа.

Чланак *Књаз Никола у Београду* садржи детаљан и исцрпан извештај, преузет из „Српских новина” од 13. јуна: „Његово височанство Књаз и господар Црне Горе и брда Никола I долази у походе нашем узвишеном Краљу и Господару 15. јуна. Његово височанство приспеће у српску краљевску престоницу са нарочитим возом између 8 и 9 сати преподне.(...) На железничкој станици дочекаће високог госта Његово Величанство Краљ.”

Даље следи списак угледних чланова краљеве свите, који ће присуствовати свечаном дочеку, као што су претходно поименично набројане и особе из пратње кнеза Николе. На читава два ступца прве, а у наставку и на два ступца следеће стране, наведена је сатница свих протоколарних и радних садржаја посете. Заједнички одлазак двојице српских владара у Саборну цркву, присуство свечаној седници Српске краљевске академије наука, посета Народној позоришту, посета Великој школи и дому Друштва Свети Сава, обилазак Војне академије, присуствовање витешком надметању и трци „Кола јахача”, уз свечане пријеме и завршну вечеру у двору – све је то дотанчина представљено и приказано, без икаквог коментара, али је сам новински прилог, тако детаљан и исцрпан, довољан позив на буђење националне свести и поноса.

Чланак *Црна Гора и Италија*, објављен 5. септембра 1896. у самом заглављу листа посвећен је романтичној вези напуљског принца и наследника италијанског престола Виктора Еменуела са црногорском књегињом Јеленом. Поменути веренички пар изазвао је одушевљење код народа. „Цариградски гласник” наводи како се мајка италијанског принца зарекла да своме јединцу неће бранити брак из љубави, тако да је главни повод брака поменутог пара узајамна љубав.

„Књагињица је врло лепа, врло дражесна; веома љуби уметност, пише песме и црта лепе слике. Просто рећи, створила ју је природа да буде достојна краљица оне колевке средњовековне уметности и вештине.”

Но, да се одушевљење овом будућим међународним и међудинастичким браком не састоји само од романтичних представа, говори наставак чланка: „Има чиме се одушевљавају и они који хладно мисле, а то су државници и политичари. Они у овој брачној вези виде повод зближавању с Русијом...”

Како наводи историографска литература, књегиња Јелена Петровић, која је младост провела на руском двору, свог будућег супруга принца Виктора Еменуела III упознала је на пријему поводом венчања цара Николаја II.

„Званични лист књажевине Црне Горе 'Глас Црногораца' изашао је у свечаном руху 6. октобра и са српским бојама, у славу венчања књегинице Јелене. (...) Поменути лист описује свечаности при доласку принчевог ујака војводе од Ћенове, а затим лов који је приредио престолонаследник књаз Данило на Ријеци, на кок су били, на коме су били и сви страни посланици, црногорски министри и неки италијански официри...”²⁷ Овим детаљима почиње репортажа о свадбеним церемонијалима, о којима ће „Цариградски гласник” писати и у пар наредних бројева, преузимајући написе црногорске штампе.

У првом броју за 1897. годину, под насловом *Славље у Црној Гори*, објављен је језгровити приказ свечаног обележавања двестоте годишњице откако је „први Петровић – Његош у лицу владике Данила, изабран од стране народа за његовог духовног поглавара и световног владара (...) Из овог дома изашао је чувени Свети Петар (Петар Петровић I)²⁸, па владика Раде (Петар Петровић II), највећи српски песник. Ове две владике чине своје доба значајним нарочито зато што су се за њихове владе искоренили многи убитачни обичаји.”²⁹

Како даље стоји у кратком пригодном историјском осврту, наследник владике Рада, Данило I одвојио је световну власт од духовне и прогласио се за књаза, а другог поставио за митрополита. Књаз Данило, као и његов наследник актуелни књаз Никола много су учинили за укупан напредак Црне Горе.

Вест о уручењу акредитива новог посланика Србије г. Александра Машина на црногорском двору, на првој страни броја 12, од 1898. године, пропраћена је надахнутим коментаром: „Александар и Никола чврсто су загрљени, а у топлини тога загрљаја отопиће се студ безверја, безнадежности и очаја са срца узнемираних родољуба и процветати поносни дуб братимства и слоге на радост Србије и Црне Горе и на утеху покољења.”

У допису из Црне Горе од 3. октобра 1903. године, књаз Никола се помиње као водећи приложник „Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори” коме је даривао 1000 круна.³⁰ Из каснијих дописа, види се да је његова брига за ову значајну привредну установу била трајна.

Јуна 1904. године, у рубрици *Српски гласник* објављена је вест: „'Глас црногорца' саопштава да је нарочити изасланик Њ. В. Краља

²⁷ Цариградски гласник, 1896, II, 39, 3.

²⁸ Канонизован као Свети Петар Цетињски

²⁹ Сигурно се превасходно мисли на крвну освету

³⁰ Цариградски гласник, 1903, IX, 40, 3.

Петра I г. др Јаша Ненадовић, предао 7.ов. м. у свечаној аудијенцији Вис. Књазу Николи I Орден Карађорђевог звезде.” После цитата беседе изасланика, текст саопштава и одговор Књаза Николе. „С најусрднијом захвалношћу примам из Ваших руку Орден Карађорђевог звезду којим ме је благоизволео мој мили зет – Ваш узвишени господар, Њ. В. Петар I, Краљ Србије мене првог одликовати. Ја ћу се овим одликовањем поносити као знамењем благодарности и пијетета Срба наспрам и у спомен оца Србије, великог Карађорђа...” Књаз Никола даље изражава посебну радост што ово вредно одличје прима из руку потомка чувене породице Ненадовић.

Највеће признање црногорском владару „Цариградски гласник” одао је у насловном чланку броја 13, од 25. марта 1905. године, под насловом *Црна Гора*. Текст садржи преглед развоја поменуте српске државе, уз оцену да она крупним корацима напредује. „Владавина књаза Николе, крај све оскудности у материјалним средствима његове државе, обележава се знатни културним напрецима. Непристрасни посматрач, који уз то добро познаје прилике у Црној Гори, мораће са хвалом и поштовањем да говори о владавини која је подигла многе основне школе, гимназију, богословију, женски институт итд. која је дала земљи одличан грађански законик, реорганизовала сасвим модерно народну војску и која је Црној Гори читавом мрежом извршних путева дала тип добро уређене државе...”, стоји између осталог у овом заслуженом хвалоспеву, уз коментар да ће се оваквом преображају Црне Горе обрадовати сви добронамерни људи, у које Уредништво „с чашћу и задовољством” себе убраја.

Из осталих бројних прилога о династији Петровић, издвајамо и занимљиву вест, објављену на трећој страни броја 2, 1907. године под насловом *Краљица као уметница*. Реч је о италијанској краљици Јелени, бившој принцези Јелени Петровић, која је одлучила да на Млетачкој међународној изложби изложи неколико својих слика. У чланку се наводи да је она још у раној младости, док се школовала и боравила у Петрограду исказала свој сликарски таленат.

Посебним родољубљем, државничком пожртвованошћу, али и стилском лепотом одише *Прокламација кнеза Николе* поводом анексије Босне и Херцеговине:

„Црногорци

Ваше тужне двије сестре Босну и Херцеговину које прије тридесет година озарише зраци слободе, данас сасвијем истргоше из српског загрљаја. Аусроугарска монархија замјени посједнуће тих двију покрајина коначним присаједињењем. Без њихове воље и пристанка,

одвукоше их туђем јату. Између вас и њих, између Црне Горе и Босне и Херцеговине учињене су сада међе међународне политичке подвојености. У Херцеговини остало је на хиљаде гробова у којима су се већ у прах распале кости ваше витешке браће Црногораца. По њима ће сада туђа нога да гази, а туђа ће рука да стеже руке браће Херцеговаца које су се с надом к вама пружале. Пред таквијем злим удесом српскога племена стегните ваша јуначка срца уз која горко плаче и моје за срцем Српства. (...) Моји храбри Црногорци, позивам вас да и до сада, као у свијем приликама, будете готови да ме потпомогнете и у највећим мукама које сам приправан до краја мога живота с вама дијелити за добро српскога народа.

На Цетињу, 24. септембра 1908. године.”³¹

* * *

Препуштајући личном читалачком увиду бројне друге напise ’Цариградског гласника’ у којима се помињу владарске куће Обреновића, Карађорђевића и Петровића, на крају ево и једне анегдоте, објављене под насловом *Књаз Данило и врачара*:

„Дочуо књаз Данило³² да се негде у Катунској нахији нека Јокна разгласила као вешта лекарица и врачара. Народ о њој чуда прича: како исцељује и лечи, како од смрти отима и из гроба вади. Онако наиван и лаковеран није ни видео да она само вара и глоби.”

Прича даље казује како је домишљати кнез, иначе намеран да код својих поданика искорени празноверје, направио договор са једним својим перјаником да се овај учини као да је болестан, а да се пак књаз преруши у сиромаша. Оде ти тако господар Црне Горе код врача-ре Јокне по лек за свог наводног брата. Пошто је третман „исцељења” наравно био успешан, Јокна затражи обећаних 25 талира, али уместо њих, доби од књаза 25 тољага.³³

Љиљана Чолић

Кључне речи: Србија, Црна Гора, народ, династија, краљ, кнез

³¹ Цариградски гласник, 1908, XIV, 40, 1.

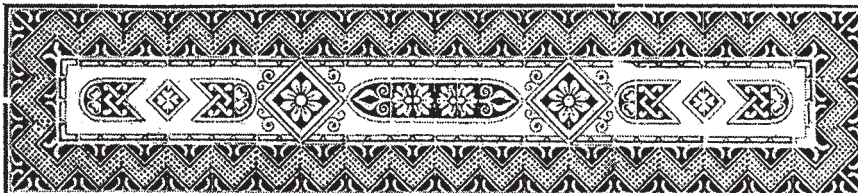
³² Кнез Данило I (1826–1860), први световни владар Црне Горе

³³ Цариградски гласник, 1906, XII, 35, 3.

Ljiljana Čolić

SERBIAN DYNASTIES IN *CONSTANTINOPLE GAZETTE*

The three Serbian sovereigns, two in Serbia and one in Montenegro, whose rulings affected the time of publication of the „Constantinople Gazette” as well as their family members, were mentioned on several occasions and various reasons. The reigning houses of Obrenović, Karađorđević and Petrović were a regular theme, and their activities were followed with due care. Somehow, for Serbian people in Ottoman Empery was certainly easier to carry the burden of the foreign administration with a view of two free and independent Serbian countries.

УДК 726
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.6>

НОВООТКРИВЕНА РАНОХРИШЋАНСКА БАЗИЛИКА НА ПРОСТОРУ СЕВЕРОИСТОЧНЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

У тексту се даје приказ досадашњих археолошких истраживања на локалитету Црквине, у селу Мраморак, општина Осмаци, у Републици Српској. Рад садржи опширнији увод у коме се наводе касноантички локалитети у североисточној Босни и Херцеговини. Централни део рада представља опис и анализу остатака ранохришћанске двобродне базилике откривене на локалитету Црквине. Посебан део овог рада посвећен је римском надгробном споменику (стели) из периода принципата, а који је и најзначајнији налаз овог локалитета. Натпис на овом споменику је делимично сачуван и захваљујући др Амри Шачић транскрибован.

Научно – истраживачким радом по питању најстарије историје хришћанства, те самим тиме и касноантичких цркава, односно базилика као његових најрепрезентативнијих остатака на простору Босне и Херцеговине, кроз историографију су се бавила многа еминентна имена. Пионири у овој области били су научници који су дошли заједно са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године, а међу њима се издвајају Вјенцеслав Радимски (Vaclav Radimsky)¹,

¹ Vaclav Radimsky, *Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrglju, zatim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni*, GZM, god. IV, Sarajevo, 1892, 75–80; 372–387.

Ђиро Трухелка² и Карл Пач (Carl Patsch)³. Иако се током XX вијека велики број научника бавио овим аспектом историје, због самог карактера рада није могуће набројати све њих. Међутим, као прве међу једнакима свакако треба издвојити Димитрија Сергејевског чији су радови на тему касноантичких базилика умногоме допринијели бољем разумевању ове проблематике,⁴ затим Ђуру Баслера, поред чијих многобројних радова треба истаћи његове двије синтезе које су доживеле више издања,⁵ Томислава Анђелића чији се немјерљив допринос овој проблематици повезује с његовим истраживачким радом на базиликама у Циму и Житомислићима,⁶ те Вељка Пашквалина чији су радови и студије на ову тему обједињени у оквиру књиге *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone – Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*⁷.

На простору данашње Босне и Херцеговине укупно се налази више од седамдесет локалитета на којима су пронађени остаци хришћанске сакралне архитектуре, односно касноантичких базилика.⁸ За више од двије трећине ових налаза може се, са највећом сигурношћу, рећи да припадају остацима дотичних објеката, јер су на тим локалитетима пронађени конкретни докази попут самих темеља базилика, затим дијелови каменог намјештаја, те бројни други, већи или мањи арте-

² Ćiro Truhelka, *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM, god. IV, Sarajevo 1892, 340–355.

³ Carl Patsch, *Epigrafsko pabirčenje*, GZM, god. VII, Sarajevo, 1895, 285–292.

⁴ Dimitrije Sergejevski, *Starohrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM, arheologija, Sarajevo, 1956; Dimitrije Sergejevski, *Bazilika u Dabrovini* (Revizija), GZM, arheologija, posebno izdanje, Sarajevo 1956; Dimitrije Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, GZM, arheologija, Sarajevo, 1961, 211–228.

⁵ Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972; Đuro Basler, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina*, Wien, 1993; Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, 1986; Đuro Basler, *Kršćanska arheologija* (II izdanje), Crkva na kamenu, Mostar, 1990.

⁶ Tomislav Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, arheologija, Sarajevo, 1974, 179–244; Tomislav Anđelić, *Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara*, Arheološki vestnik 29, Ljubljana, 1978, 629–640; Tomislav Anđelić, *Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolici Mostara*, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (Znanstveni skup, Metkić 4–7. X 1977. god.), Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980, 257–266.

⁷ Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone – Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2003.

⁸ Edin Veletovac, *Provincija Dalmacija u V stoljeću*, magistarski rad, Sarajevo, 2013, 91–143; Edin Veletovac, *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, Radovi, knjiga, XVII/3, Sarajevo, 2014, 277–299.

факти који потврђују ову чињеницу. Мањи проценат заузимају локалитети за које постоји изузетно велика или барем реална могућност да се на њима налазе остаци ових сакралних објеката, али услијед различитих разлога то никада није дефинитивно утврђено.⁹ Присутни трагови, као и пратећи налази дају веома јаке индикације за тако што, па је зато највјероватније само питање времена када ће то и дефинитивно постати чињеница. Постојање више од седамдесет локалитета који се везују за ранохришћанске цркве представља једну сасвим респектабилну бројку, али што је још важније је то да она, сасвим сигурно, није дефинитивна. Наиме, број пронађених касноантичких цркава непрестано расте и није питање да ли их има, већ времена када ће се оне открити.¹⁰ Убједљиво највећи број ових сакралних објеката потјече са простора средње Босне, те западне Херцеговине. Дијаментрално супротно томе, подручје сјеверне, односно сјевероисточне Босне, оваквом врстом грађевина је изузетно сиромашно.¹¹ Посебно ова чињеница важи за простор североисточне Босне, где све до сада није био евидентиран нити један налаз ранохришћанских базилика. Разлози за то су бројни, али је узрок пре свега потребно тражити у хроничном недостатку систематских археолошких истраживања кроз комплетан период XX вијека, па све до данас.

Касноантичке цркве, тј. базилике на простору данашње Босне и Херцеговине у односу на сусједну приморску област карактеризира неколико заједничких особина. Првенствено, оне су углавном релативно мањих размјера, а у великом броју примјера странице грађевина су готово једнаке дужине, односно имају облик квадрата, а не стандардног правоугаоника. Техника градње је била на веома ниском нивоу, па су претежно зидане неуредно и то од сполија са старијих објеката и паганских надгробних споменика. Овакви зидови су најчешће били омалтерисани, а ријетко када осликани. На низак ниво технике градње указује и то што им зидови, веома често, одударају од правоугла, док су углавном оријентирани у правцу исток – запад. Ове сакралне објекте веома често прате гробнице на свод и оне представљају један од њихових најдоследнијих пратећих додатака. Вели-

⁹ О томе више: Edin Veletovac, *Provincija Dalmacija u V stoljeću* (rukopis magistarskog rada), Sarajevo, 2013, fusnote, 267, 285, 334, 345, 354.

¹⁰ Видети нпр. недавно откривену базилику у Бакинцима. Бојан Вујиновић, *Рановизантијске базилике у Бакинцима*, Бања Лука, 2014.

¹¹ Све донедавно и открића у Бакинцима, те још од раније познатог локалитета у Рамићима код Бања Луке, у наведеним областима није било евидентираних касноантичких цркава.

ки број касноантичких базилика унутар или поред себе крије једну или више оваквих гробница.

Када је у питању конкретно простор општине Осмаци и самог мјеста Мраморак, који се обрађује у овом раду, овдје до сада нису регистровани никакви касноантички археолошки трагови.¹² Ипак у већим административним цјелинама (Калесија и Зворник), а које се налазе у њеном сусједству, стање на терену је битно другачије. Тако се на локалитету Градина у Горњој Петровици, код Калесије, налази мање касноантичко утврђење од којег су приметни камени зидови везани кречним малтером, док су од ситнијих налаза ту пронађени уломци римских посуда, врх жељезне стријеле, као и један излизани бакрени новчић из римског периода.¹³

За разлику од Калесије, у околини Зворника је евидентирано много више локалитета из касноантичког периода. У мјесту Кучић кула, на локалитету Бандера откривене су двије јаме античког каменолома у којима је пронађен камени саркофаг без поклопца, затим дијелови база, те више других, у обради недовршених блокова.¹⁴ Недалеко од овог мјеста, у селу Дардагани, на локалитету Сиге, у трећој јами која је била део овог истог античког каменолома, откривено је неколико касноантичких налаза, од којих се свакако издваја споменик митраистичког култа на којем је у каменом рељефу приказана тауроктонија.¹⁵ Поред тога, овдје су још пронађени дијелови стубова, необрађених камених блокова, саркофага, фрагмената римске керамике, фибула,

¹² Ипак, вриједи напоменути да се на градини Косовачи, која данас припада општини Осмаци налазила прахисторијска утврда, коју су Римљани по доласку на ове просторе модифицирали и надоградили према својим потребама. На платоу у унутрашњости утврде, налазе се остаци мањих објеката које су Римљани саградили након што су преузели контролу над истом. За више информација вид. Vaclav Radimsky, *Arheološke crtice*, GZM, god. VII, Sarajevo, 1895, 220–222; Franjo Fiala, *Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM, god V, Sarajevo, 1893, 152–153.) До када је ово утврђење наставило бити у употреби не може се ништа поуздано рећи, с обзиром да накнадна истраживања никада нису била предузета. Међутим, имајући у виду бројне друге локалитете са простора Босне и Херцеговине и континуитет насељености на њима, не треба одбацити могућност да је и Градина Косовача била оперативна до дубоко у период касне антике.

¹³ Vaclav Radimsky, *Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine*, GZM, god. V, Sarajevo 1893, 483–484.

¹⁴ Ivo Bojanovski, *Iz rada Arheološkog referata Zavoda*, Naše starine, XI, Sarajevo, 1967, 193.

¹⁵ Milica D. Kosorić, *Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VI, Tuzla, 1965, 49–56.

жељезних алатки, као и неколико бронзаних новчића Валентинијана I (Flavius Valentinianus Augustus, вл. 364. – 375. год.) који овај локалитет највјероватније датирају у другу половину IV века. На Грацу у Брање-ву евидентирани су остаци римског насеља где су уочавају зидови једног објекта, а постоји могућност да се ту налазила и једна мања античка утврда поред које је пролазила римска цеста.¹⁶ На локалитету је пронађено и неколико ситних налаза од којих вриједи издвојити жељезни трнокоп, сребрну здјелицу, као и надгробни анепиграфски споменик. Остаци касноантичког рефугиума пронађени су на Градини у Сапни, гдје се на врху бријега огледају слабо грађени зидови, као и фрагменти тамносиве керамике.¹⁷ На Кућишту у месту Доњи Шепак, пронађени су остаци једне веће грађевине чије су димензије биле око 80 x 40 м. Иако се не може поуздано утврдити, највјероватније се ради о римској вили *rustici* из периода III–IV вијека.¹⁸ Локалитет Улице у Шетићима такође у себи крије остатке римског насеља. На њивама се опажају остаци зидова, керамике и камена, а који датирају из периода V–VI века.¹⁹ На локалитету Ограда у Дивићима наилази се на још једно касноантичко утврђење мањих димензија. Од истог су примјетни дијелови зидова, као и камене степенице у које је био уграђен жртвеник с посветом Јупитеру.²⁰ Једини налаз из ове области који би сугерисао на постојање касноантичке хришћанске архитектуре пронађен је на локалитету Замлаз код Зворника. У питању је једна касноантичка гробница на свод, али без клина, која се оквирно датира у период између IV–VI вијека.²¹ Откриће ове гробнице би можда пружало индикације да се негдје у близини налазе остаци касноантичке цркве. Таква могућност је сасвим реална, али у недостатку систематског

¹⁶ Eduard Vorliček, *Rimske starine u Branjevu, kotar Zvornički*, GZM, god. VIII, Sarajevo, 1896, 197–199; Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)*, *Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*, Godišnjak, knj. XIX, Sarajevo, 1981, 153.

¹⁷ Đuro Basler, *Gradina, Sapna, Zvornik*, Arheološki leksikon, tom II, Sarajevo, 1988, 72–91.

¹⁸ Veljko Paškvalin, Kućište, *Donji Šepak, Zvornik*, Arheološki leksikon, tom II, Sarajevo, 1988, 123=98.

¹⁹ Irma Čremošnik, *Ulice, Šetići, Zvornik*, Arheološki leksikon, tom II, Sarajevo, 1988, 227=98.

²⁰ Dimitrije Sergejevski, *Epigrafske bilješke*, GZM, god. LIII, Sarajevo, 1941 (1942), 3–4.

²¹ Ivo Bojanovski, *Iz rada Arheološkog referata Zavoda*, 193.

археолошког истраживања и било каквих директних доказа, ипак смо осуђени само на претпоставку.

На основу презентираних информација јасно је да је подручје данашње општине Осмака у касно римско и непосредно постримско доба гравитирало зворничком крају гдје је до сада пронађено више римских насеља и које је прилично богато локалитетима, те археолошким материјалом из касноантичког раздобља. Остаци насеља такође говоре да су на овом подручју морале живјети организоване хришћанске заједнице с успостављеним црквеним устројем, а то би даље довело до сасвим логичког закључка да је на простору северо-источне Босне, око Калесије, а поготово Зворника, морао постојати и одређен број касноантичких базилика.

Един Велетовац

Опис базилике

„Наша домовина Херцег-Босна, крије многе старине. Једне на површљу земље зуб времена наило сатире на наше очи, друге у земљи чекају ускрснуће; једне се разнашају којекуда, а ми баш домородци стојимо савијених руку, па мирно гледамо то. То је, вјера и бог, за нас брука и срамота. Пропадају нам старине, из којих се познајемо ми и преци наши.”²²

Овим речима Петар Мирковић започиње своје излагање у првом броју „Гласника Земаљског музеја Босне и Херцеговине”, давне 1889. године. Данас, 128 година касније, мало шта се заиста променило. Наше старине и даље пропадају, док оне старине у земљи и даље чекају неко боље време како би угледале светлост дана.

Сва нова истраживања, као и заштита постојећих, углавном зависе од иницијативе и личног залагања појединих ентузијаста. Један од њих је и Жељко Божић, парох Осмачки. Свештениковим залагањем, 2013. године, покренута су археолошка ископавања у малом планин-

²² Petar Mirković, Manastir Panagjur, GZM, god. I, Sarajevo, 1889, 12.

ском селу Мраморак, у општини Осмаци, на месту које народ назива Црквине.²³

Мраморак се налази на око 5 километара јужно од Осмака и обилује материјалним остацима из прошлости. Село је смештено на источној падини планине Кик, на чијем врху се налазе остаци тврђаве, а коју мештани села називају Градина. Велика некропола стећака западно од Градине, само је једна од четири скупине стећака који се

налазе у реону села Мраморак. Ова чињеница јасно указује на насељености овог краја у средњем веку. Приликом рекогносцирања терена, 4. априла 2017. год. Установљено је постојање калдрмисане цесте на локалитету Суљине воде, око 900 метара северозападно од Градине. Траг ове цесте, која се може пратити у дужини од око 2 километра, нестаје на уласку у село Лике.

Локалитет Црквине налази се североисточно од Градине, од које је удаљен око 200 метара.

Уз финансијску подршку општине Осмаци, 2015. год. археолошка истраживања на локалитету Црквине је преузео стручни тим Музеја Семберије из Бијељине, под вођством мр Мирка Бабића, а у сарадњи са музејским саветником Народног музеја у Ужицу, из Републике Србије, мр Љиљаном Мандић. Тада је потврђено да се на локалитету Црквине налазе остаци двобродне ранохришћанске базилике.

²³ Општина Осмаци је мала постдејтоновска општина, која се налази у североисточном делу Републике Српске. Заузима површину од 78, 67 км². Име је добила по највећем селу које је и центар општине. На истоку се општина Осмаци граничи са општином Зворник, на југу са општином Шековићи, док се на западу и северу од Осмака пружа територија општине Калесија. Рајко Бошковић, *Монографија општине Осмаци*, Зворник, 2013, 17.

Међутим, услед недостатка материјалних средстава истраживања су прекинута. Резултати тих истраживања нису објављени и стављени на увид стручној јавности.

Сл. 2. Поглед на базилику са јужним и западним бродом

Такође, нису обављени конзерваторски радови, што за резултат има пропадање базилике. Циљ овог рада јесте да се широј стручној јавности прикажу резултати досадашњих истраживања и подстакну нова археолошка ископавања, која ће нам омогућити да стекнемо бољу представу о овом, до сада непознатом локалитету.

Сл. 3. Олтарски део базилике

Базилика се простире у правцу запад – исток и димензија је 17,60 x 11 m. Грађена је од ломљеног камена са притесаним ивицама, док је као везивни материјал коришћен кречни малтер. Зидови базилике су добро очувани и видљиви до висине од 1,80 метара. Изузетак је средишњи део апсиде и мањи део вањског зида јужног брода, који су, углавном, приликом археолошких ископавања знатно оштећени. На основу остатака зидног малтера, посебно видљивог на унутрашњој страни зида апсиде, можемо закључити да је базилика била малтерисана. Под базилике је имао малтерни премаз и његов део је сачуван унутар наоса.²⁴

У градњи базилике уочавају се две фазе, старија и млађа. Старијој фази припада централни део базилике са олтаром (просторија А) и гробница (просторија Б). Јужни и западни брод (просторије В и Г) припадају млађој фази градње. Наиме, на основу начина градње, јасно се уочава да је овај део базилике касније дограђен.

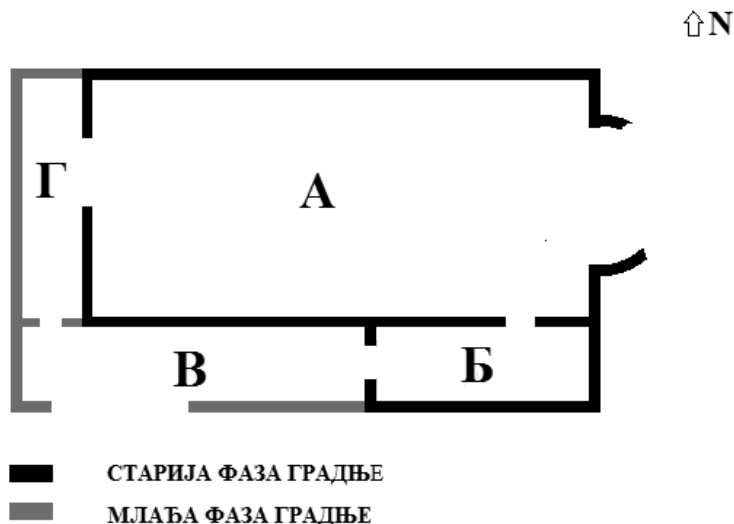
Апсида базилике је ширине 4,90 m и дужине 2,20 m. И поред значајног оштећења, унутрашњи јужни зид апсиде још увек има очуван малтерни премаз.

Приликом археолошких ископавања, у наосу (просторија А), поред улазних врата је откривен најзначајнији налаз овог археолошког локалитета. Реч је о надгробној стели из периода принципата, која је, у овом случају, коришћена као грађевински материјал. Вероватно је служила као довратник на вратима базилике, па је услед пада полоњена на два дела.²⁵

Јужни брод (просторија В), приближно павоугаоне основе, дужине је око 7,40 метара, док ширина варира од 2,25 метара у југозападном углу, до 2,45 метра, код уласка у гробницу. Из јужног брода, кроз врата ширине 135 cm, се ступало у западни брод (просторија Г). Дуж западног зида ове просторије, пронађене су клупе за седење.

²⁴ Подаци су делимично преузети из Извештаја чији је аутор мр Љиљана Мандић. Овај, информацијама оскудан Извештај је требао да буде упућен „Заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске”, од кога се тражи проглашење базилике у Мраморку за културно добро које ужива предходну заштиту. Међутим, тек залагањем једног од аутора овог приказа, готово две године касније, наведени Извештај је напokon стигао у наведену институцију. Љиљана Мандић, *Извештај*, Ужице, 2015, 2; За писање овог рада, поред Извештаја, користио сам се и информацијама добијеним од људи који су од првог до последњег дана учествовали у ископавањима, махом мештана, попут Љубише Ерића из Пантелића. Од великог значаја су били и подаци добијени од мр Мирка Бабића и свештеника Жељка Божића.

²⁵ Више података о овој стели биће у даљем тексту.

Сл. 4. Основе базилике у Мраморку

У југоисточном делу базилике, непосредно уз апсиду, налази се правоугаона гробница са делимично сачуваном конструкцијом крова на свод (просторија Б). У гробницу се могло приступити на два начина. Први је из јужног брода кроз пролаз ширине 127 cm. Други улаз у гробницу је из накоса (просторија А) и он је ширине 111 cm. „Гробница је зидана ређаним равним, плъоснатим каменом у више редова и ломљеним каменом са кречним малтером”.²⁶ Свод гробнице грађен је од правилно сечени блокова сиге. Гробница је димензија 230/370 cm x 89/135 cm, док је висина 92 cm. Улаз у гробницу је степенаст, дужине 70 cm и ширине 65 cm.²⁷ Унутар гробнице пронађени су скелети пет особа. Дислоциране кости могу да указују да је она још раније била опљачкана. Од гробних прилога пронађен је само део стаклене посуднице.

Од покретних налаза, у шуту изнад пода базилике, пронађена је велика количина фрагмената грнчарије и стакла, једна клешта, велики број гвоздених клинова различите величине, као и више предмета од гвожђа, за сада недефинисане намене. Међутим, како су ископавања углавном вођена неплански, немогуће је навести просторије у којима су поједини артефакти пронађени.

²⁶ Љиљана Мандић, *Извештај*, Ужице, 2015, 2.

²⁷ Исто, 2.

Сл. 5. Остаци скелета пронађени унутар гробнице

По свему судећи, две грађевине приближно кружног облика које се налазе у близини базилике, а још увек су неистражене, највероватније представљају ранохришћанске гробнице на свод. Наиме, постојање гробница на свод унутар, али и у непосредној близини ранохришћанских базилика веома је честа појава на простору римске провинције Далмације.²⁸ То се објашњава чињеницом да су хришћани касне антике преферирали да се сахрањују поред места где су сахрањени хришћански мученици.²⁹ На исти начин се може објаснити присуство више особа у гробници. Затечене разбацане кости наводе на претпоставку да је гробница још раније отворана, односно да су вршени каснији упоки.³⁰

Велика количина угљенисаног дрвета, пронађена током археолошких ископавања, а који се може видети и око остатака гробница на свод, недвосмислено указује да је базилика страдала у пожару.

Непланско, и већим делом аматерско, истраживање отежава датирање базилике у Мраморку. Ипак, анализирајући сличне налазе базилика у Босни и Херцеговини, као и прилике у позном Римском царс-

²⁸ Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 76; Edin Veletovac, *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, 295.

²⁹ Augustine Casiday, Frederick W. Norris, *The Cambridge History of Christianity*, Vol 2, Cambridge University Press, 2008, 719–721.

³⁰ Каснији упоки познати су нам и на примеру базилике у Оборцима. Вид. Đuro Basler, *Bazilika u Oborcima*, Naše starine VII, Sarajevo, 1959, 66–68.

тву, ипак можемо доћи до неког временског оквира у коме је настала базилика која је тема овог рада.

Сл. 6. Један од пронађених артефаката

Мада је припадао провинцији Далмацији, Мраморак је у антици, по мом мишљењу, морао бити под утицајем Сирмијума, а не Салоне. На то указује географски положаја Мраморка, као и близина друма који је повезивао Сирмијум са Домавијом. Присуство хришћанских епископа и многобројних мученика у Сирмијума, почетком IV века, указује да је овај град, већ тада, био један од значајнијих центара хришћанства у овом делу царства.³¹ Колико се хришћанство брзо ширило након доношења Миланског едикта и колико је брзо постало доминантна религија, најбоље сведочи податак да је цар Јулијан, у почетку своје владавине, средином IV века, морао да се претвара да припада хришћанској религији, како би придобио хришћане.³² Постојање једног тако јаког хришћанског центра, као што је Сирмијум, сигурно је морало утицати да се хришћанство прошири и на крајеве у његовој близини, а самим тим и на територију данашње североисточне Босне и Херцеговине.

³¹ Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд, 2004, 33–34.

³² Амијан Марцелин, *Историја*, Београд, 1988, 223.

За настанак ранохришћанских базилика у Босни и Херцеговини узима се период између IV и VI века.³³ Овде су нам од велике помоћи гробнице на свод које се често појављују унутар, али и око ранохришћанских базилика. Ђуро Баслер је сматрао, на основу гробних налаза, да се гробнице на свод појављују у IV веку, а да се нарочито интезивно граде током V века.³⁴ Сличну теорију заступа и Пашквалин који наводи да се гробнице на свод појављују током IV века, а да се са њиховом градњом највероватније престаје крајем V века, са почетком готске владавине овим подручјем. Пашквалин правилно уочава повезаност гробница на свод са ранохришћанским базиликама. Базилике које у свом саставу имају једну или више гробница на свод Пашквалин индетификује као грађевине настале у IV и V веку, док оне базилике без гробница на свод, сврстава у период VI века.³⁵

Знамо да је једна од главних карактеристика архитектуре касне антике употреба материјала са старијих грађевина и надгробни споменика из периода принципата, за изградњу нових грађевина у V и VI веку.³⁶ Наиме, нова религија раскида са паганским обичајима, тако да се свесно уништавају све тековине класичне римске епохе.

С обзиром на проналазак римске надгробне стеле у базилици у Мраморку, која је служила као грађевински материјал, IV век, као период настанка базилике, требао би се искључити. Наиме, у IV веку пагани представљају још увек значајан елемент у Позном Римском царству. Тек ће почетком V века многобошци доспети на маргине римског друштва и бити изложени прогонима. Такође, ако узмемо да је претходно наведена теорија о настанку гробница на свод тачна, онда би то значило да базилика није могла настати ни у VI веку. Из свега овога, по мом мишљењу, можемо закључити да је базилика у Мраморку настала у V веку. Међутим, тек ће нека будућа детаљнија истраживања дати сигуран одговор на ово питање.

Горан Поповић

³³ Edin Veletovac, *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, 277.

³⁴ Đuro Basler, *Bazilika u Oborcima*, 68.

³⁵ Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, 111–124.

³⁶ Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 32, 35; Cecil Stewart, *Early Christian, Byzantine and Romanesque architecture*, Vol. II, London, 1954. 17.

Надгробни споменик

Надгробни споменик је откривен 2015. године у насељу Мраморак у општини Осмаци. Пронађен је на споменутом локалитету приликом истраживања ранохришћанске базилике. У контексту класификације сепулкралних споменика треба истаћи да је у овом случају ријеч о римској надгробној стели. Због секундарне употребе на овој стели евидентирана су крупна физичка оштећења. У вези са оштећењима, прво што треба истакнути је то да је горњи дио стеле, који је представљен у два реда плитких ниша с ликовним приказима, одломљен од натписног поља.

У првој ниши приказују се у рељефу три попрсја. Вјероватно је у питању пар с дјететом у средини. Све три особе су приказане одјевене у тунике дугих рукава. Лице горње, лијеве особе је уништено. Може се претпоставити да је то супруга, односно мајка. На такав закључак указује то што лијева особа носи сребрну легенгерасту фибулу украшену ланцима и привјесцима у облику бршљеновог листа. Такве фибуле се појављују на женским приказима уклесаним на надгробним споменицима пронађеним у долини ријеке Дрине (Бајина Башта, Вољевица, Црвица, Склани, Сеча Река, Врхпоље близу Љубовије).³⁷

Десна, мушка особа у руци држи *testamentum* (свитак) који треба да представља очитовање његове посљедње воље. Испод споменуте ликовне композиције уочава се иста квадратична ниша у којој се приказују у рељефу двије особе. Ликови уклесани на другој ниши вјероватно нису покојници већ су приказани насљедници који подижу стелу. Друга ниша је преломљена тако да је доњи дио тијела ликова уклесаних на споменику остао уз натписно поље (сл. 9).³⁸

Нишу са покојницима од нише са њиховим насљедницима раздваја анимални мотив. Јасно се види да су уклесане три животиње. На први поглед, чини се да је ту представљена сцена лова, па би централна слика могла представљати зеца, а друге двије животиње су пси који нападају са лијеве и десне стране. Као што је и уобичајено за римске

³⁷ Ivana Popović, *Silver jewelry of autochthonous style from South and South-East part of Roman province Dalmatia*, *Starinar*, br. XL, Beograd, 2010, 95, 98, 110.

³⁸ За потребе овог рада користили само фотографије надгробне стеле настала непосредно након њеног открића, које нам је уступио Милан Поповић из Гојчина, један од учесника археолошки ископавања. Разлог за то лежи у чињеници да је надгробна стела, посебно натписно поље, претрпела је велика оштећења проузрокована нестручношћу људи. Све то је утицало да се надгробан стела данас налази у жалосном стању.

стеле, нише су омеђене коринтским ступовима. Ради се о глатким полуступовима стилизоване коринтске капитале са сличним орнаментом као у забату стеле.

Стела је направљена, по свему судећи, од камена вапненца. Том врстом камена, иначе је богато Подриње, те су га локалне радионице у антици обилато користиле. У иконографском смислу слична стела је пронађена на локалитету Босанска Црквина код Сребренице.³⁹

Према класификацији античких стела са простора данашње Босне и Херцеговине, а коју је урадио Вељко Пашквалин, ова стела би припадала типу Е (варијанта Ц). Споменути аутор у ову варијанту убраја стеле правоугаоног облика, с додатком круништа, које у ликовном погледу на предњој страни имају композицију ниша у два реда с елементима архитектуре полуступова.⁴⁰

Сл. 8. Приказ мушке особе у горњој ниши

Квадратично натписно поље има украшен профилирани оквир са вегетативним мотивима. Натпис је био уклесан у осам редова. Средишњи дио натписног поља, услјед дјеловања људског фактора је

³⁹ Carl Patsch, *Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM, god XIX, Sarajevo, 1907, 431–470.

⁴⁰ Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela, LXXXIII, CBI 9, Sarajevo, 142.

уништен, што умногоме отежава читање истог. Слова су доста уједначена што указује на рад неке доста добре локалне радионице. Хоризонталне линије које означавају редове на споменику се не виде.

Реконструкција текста:

D(is) M(anibus)

T(iberio?) Cl(audio) Licen[tian]is?

T(iberio?) Cl(audio) L[----]N[---] P?

O [---] [an]norum XXX [---]

VSPC ?N viv(o)s et T(?)

[---] VIS posuit

H(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equatur)

Превод: Боговима Манима. Тиберију Клаудију Лицентијану, (и) Тиберију Клаудију Л(?)... који је умро са 30 година ... живио ... и најпобожнијој супрузи Т (...?), постави ... Овај споменик наслеђницима не припада.

Због физичког оштећења натписног поља, реконструкција текста уклесаног на натпису је доста несигурна. Јасно је да се у првом реду

Сл. 9. Натписно поље

види зазивање Мана (божанстава загробног свијета – везана за култ предака), што је уобичајна пракса код римских надгробних споменика. У другом реду је било уклесано име оца. Неупитно је да је била уклесана пуна ономастичка формула. Сачувана слова на споменику указују да је когномен оца био *Licentianus* (уклесан у дативу). Овај римски номен је већ потврђен у римској провинцији Далмацији.⁴¹ Синово име је било такође уклесано у пуном облику. Може се претпоставити да је његов когномен био исто *Licentianus* или изведеница тог когномена *Licentinus*.

⁴¹ Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, str. 230 ; András Mócsy, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, Dissertationes Pannonicae, Budapest, 1983, 164.

Нажалост, сачувана слова не омогућавају прецизнију реконструкцију. Слово Р на крају трећег реда можда означава агномен сина. Судећи према овој реконструкцији, отац је умро са 30 година. Мајчино име је било уклесано на крају петог и на почетку шестог реда. Нажалост, не може се реконструисати, али је извјесно да је био уклесан само гентилни номен и когномен. Кратича *НМННС* која се појављује на крају натписа указује да се ова гробница не насљеђује. Ова скраћеница се ријетко јавља на натписима у унутрашњости римске Далмације.⁴² Такође треба истаћи да је и клаудијевски номен изузетно риједак на простору унутрашњости римске Далмације. Судећи према ономастици, чини се реалним претпоставити да се у овом случају ради о досељеницима у Подриње.

Када је ријеч о датацији настанка споменика, једино што је неупитно је то да је *terminus ante quem* настанка споменика период владавине цара Клаудија (41–54. година). На први вијек би указивала скраћеница *h(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equatur)* која се у Далмацији јавља углавном на натписима из првог стољећа. Пуна ономастичка формула је такође више повезана са првим и другим вијеком. С друге стране, изглед фигура (одјећа и накит) које су уклесане на споменику се могу довести у везу са другим и трећим вијеком. Сходно наведеном, када се сумирају сви елементи, чини се најлогичнијим овај споменик датирати у прву половину другог вијека.

Архитектонска композиција стеле указује да је ријеч о локалној елити. У контексту времена када је споменик настао трошкови клесања оваквог једног споменика су били доста велики. Самим тим, овакви споменици су били доступни само локалним елитама. Нижи слојеви становништва обично су као форму надгробног споменика користили ципусе, ситуте и урне чија израда је била доста јефтинија.

Ово је до сада једини пронађени епиграфски споменик на ширем подручју. Најближи епиграфски налази потјечу са подручја Зворника и веома су малобројни. Свакако треба споменути да је само један од тих споменика спулкарног карактера попут овог из Осмака.⁴³ Текст друга два споменика са подручја Зворника јасно указује да су то војни, односно почасни споменици.⁴⁴

⁴² Veljko Pašvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, 30.

⁴³ ----- / [-----] / [---]IIP[---] / [-----] / [-]S[-]VL AC[-]C[---]5 / [-] Aur(elio?) Pa[-]pico(?) [-] / [-] viventes sibi [---] (ILJug I, 82)

⁴⁴ I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Co(ho)r-itali / [-----] (ILJug I, 84)[[Imp(eratore) [Cae]s(are) M(arco) O[p]ell(io) Sever(o)]] / [[M[ac]rin[o] Pio Fel(ici)] Au[g(usto)] p(ontifice) m(aximo) trib(unicia)]] / [[p[ot(estate) co(n)]s(ule) [---]I?I?I?I?I?I?]] / [[[-]I?[-]M?[-]N[---]I?[-]A?N?S]] / macellum vi ignis conflagr<a>tum 5/ curante

ОНОМАСТИЧКИ ОБЛИК УКЛЕСАН НА НАПИСУ	ПРАЕ- НОМЕН	НОМЕН	ГЕНТИЛЕ	ПОДАЦИ О ОСОБАМА	ПОРЕКЛО
<i>T(iberio?) Cl(audio) Licen[tian]is</i>	<i>Tiberius</i>	<i>Claudius</i>	<i>Licen[tian]is</i>	√ <i>pater</i> <i>familias</i> √ досељеник у Подриње	италско
<i>T(iberio?) Cl(audio) L[---]N[---]</i>	<i>Tiberius</i>	<i>Claudius</i>	<i>Licentianus ili Licentinus</i>	√ <i>filius</i> <i>familias</i>	италско
<i>T(?) [---]NAT[A]E</i>	непозна-то	непозна-то	непознато	√ <i>pater</i> <i>familias</i>	италско или аутохт- оно

Табеларни приказ ономастичке и просопографске анализе текста уклесаног на надгробном епиграфском споменику из Мраморка код Осмака.

Недостатак епиграфских споменика у овом дијелу источне Босне треба свакако приписати лошој истражености терена.

Сходно томе, треба истаћи да је најближе потврђено римско насеље у Горњој Петровици код Калесије. Ту су пронађени римски зидови грађени од камена вапненица, а као везивни материјал кориштен је кречни малтер. На том локалитету такође су пронађени уломци римских посуда, оружја (врх стријеле) и римски бакрени новац. Научници претпостављају да се на том локалитету налазила касноантичка утврда. Остаци утврђења се јављају и на простору Ђурђевица.⁴⁵ Међутим, сви ти налази углавном се вежу за касну антику, док би ова стела из Мраморка могла потврђивати континуитет насељености и у принципату.

Због свог правилног облика, споменици раније епохе, у периоду касне антике, су кориштени као грађевински материјал што потврђује и овај налаз надгробне стеле из Мраморка код Осмака.

Text reconstruction:

D(is) M(anibus)
T(iberio?) Cl(audio) Licen[tian]is?
T(iberio?) Cl(audio) L[----]N[---] P?
O [---] [an]norum XXX [---]
VSPC ?N viv(o)s et T(?)
[---] VIS posuit
H(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equatur)

Амре Шачић

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ANU BiH – Akademija nauka i umjetnosti BiH
 GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevo
 CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti
 CIL III – Corpus Inscriptionum Latinarum III (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889-1902.

Val<e>(erio) Supero v(iro) e(gregio) proc(uratore) arg(entariarum) / r(es) p(ublica) Dom(aviana) ad pristinam / faciem restituit XXI Kal(endas) (CIL 03, 08363b = CIL 03, 08363 + p. 2328, 117 = CIL 03, 12733).

⁴⁵ Arheološki leksikon BiH, Tom I–III), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, (ed. BORIVOJ ČOVIĆ), Tom I–III; Мапе 1–4, 1988, Sarajevo, 108.

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128)

ЛИТЕРАТУРА

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, (ed. BORIVOJ ČOVIĆ), Tom I —III; Mape 1 — 4, 1988, Sarajevo.
- Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969.
- Tomislav Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, arheologija, Sarajevo, 1974.
- Tomislav Anđelić, *Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara*, Arheološki vestnik 29, Ljubljana, 1978.
- Tomislav Anđelić, *Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okoliци Mostara*, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (Znanstveni skup, Metkić 4–7. X 1977. god.), Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980.
- Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972.
- Đuro Basler, *Bazilika u Oborcima*, Naše starine VII, Sarajevo, 1959.
- Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, 1986.
- Đuro Basler, *Gradina, Sapna, Zvornik*, Arheološki leksikon, tom II, Sarajevo, 1988.
- Đuro Basler, *Kršćanska arheologija* (II izdanje), Crkva na kamenu, Mostar, 1990.
- Đuro Basler, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina*, Wien, 1993.
- Ivo Bojanovski, *Iz rada Arheološkog referata Zavoda*, Naše starine, XI, Sarajevo, 1967.
- Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)*, Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Godišnjak, knj. XIX, Sarajevo, 1981.
- Ражко Бошковић, *Монографија општине Осмаџи, Зворник*, 2013.

- Edin Veletovac, *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, Radovi, knj. XVII/3, Sarajevo, 2014.
- Edin Veletovac, *Provincija Dalmacija u V stoljeću*, magistarski rad, Sarajevo, 2013.
- Eduard Vorliček, *Rimske starine u Branjevu, kotar Zvornički*, GZM, god. VIII, Sarajevo, 1896.
- Бојан Вујиновић, *Рановизантијске базилике у Бакинцима*, Бања Лука, 2014.
- Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд, 2004.
- Milica D. Kosorić, *Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VI, Tuzla, 1965.
- Амијан Марцелин, *Историја*, Београд, 1988.
- Љиљана Мандић, *Извештај*, Ужице, 2015.
- Petar Mirković, *Manastir Panagjur*, GZM, god. I, Sarajevo, 1889.
- András Mócsy, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, Dissertationes Pannonicae, Budapest, 1983.
- Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela, LXXXIII, CBI 9, Sarajevo.
- Veljko Paškvalin, *Kućište, Donji Šepak, Zvornik*, Arheološki leksikon, tom II, Sarajevo, 1988.
- Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone – Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2003.
- Carl Patsch, *Epigrafsko pabirčenje*, GZM, god. VII, Sarajevo, 1895.
- Carl Patsch, *Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM, god. XIX, Sarajevo, 1907.
- Ivana Popović, *Silver jewelry of autochthonous style from South and South-East part of Roman province Dalmatia*, Starinar, br. XL, Beograd, 2010.
- Vaclav Radimsky, *Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrgju, zatim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni*, GZM, god. IV, Sarajevo, 1892.
- Vaclav Radimsky, *Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine*, GZM, god. V, Sarajevo 1893.
- Vaclav Radimsky, *Arheološke crtice*, GZM, god. VII, Sarajevo, 1895.
- Dimitrije Sergejevski, *Epigrafske bilješke*, GZM, god. LIII, Sarajevo, 1941 (1942).
- Dimitrije Sergejevski, *Starohrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM, arheologija, Sarajevo, 1956.

- Dimitrije Sergejevski, *Bazilika u Dabrovini* (Revizija), GZM, arheologija, posebno izdanje, Sarajevo 1956.
- Dimitrije Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, GZM, arheologija, Sarajevo, 1961.
- Cecil Stewart, *Early Christian, Byzantine and Romanesque architecture*, Vol. II, London, 1954.
- Ćiro Truhelka, *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM, god. IV, Sarajevo 1892.
- Franjo Fiala, *Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM, god. V, Sarajevo, 1893.
- Augustine Casiday, Fredirick W. Norris, *The Cambridge History of Christianity*, Vol 2, Cambridge University Press, 2008.
- Irma Čremošnik, *Ulice, Šetići, Zvornik*, Arheološki leksikon, tom II, Sarajevo, 1988.

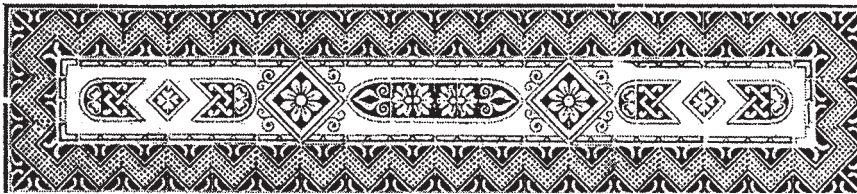
Кључне речи: рано хришћанство, касна антика, базилика, надгробна стела, Мраморак, Босна и Херцеговина.

A. Šačić, E. Veletovac, G. Popović

NEWLY DISCOVERED EARLY CHRISTIAN BASILICA IN NORTHEASTERN BOSNIA AND HERCEGOVINA

In 2013, archeological research was started in the small mountain village of Mramorak, in the northeastern Bosnia and Hercegovina. After two years of research, the remains of early Christian basilica were discovered. Basilica extends towards west – east. Dimension of basilica is 17,60 x 11 m. It was built of broken stone, while lime mortar was used as a binding material. Based on the remains of the wall mortar, especially visible on the inside of the apse wall, we can conclude that the basilica was plastered. In the southeastern part of the Basilica, next to the apse, there is a rectangular tomb with a partially preserved roof structure. Dimension of the tomb is 230/370 cm x 89/135 cm, while the height is 92 cm. The entrance to the tomb is staggered, 70 cm long and 65 cm wide. Five skeletons were found within the tomb. Dislocated bones may indicate that tomb was earlier robbed. It seems Basilica was built in the 5th century. During archaeological excavations, roman tombstone is discovered beside the front door of room A. This tombstone (stelae) is dated to the first half of the second century. Stelae consists of two niche and field with inscription. First niche is shown as relief of a couple

with the child in the middle. All three persons are shown dressed in long sleeve kirtle. The face of the upper, left person is destroyed. It can be assumed that this is a wife, or a mother. Right male person in hand has testamentum, which means his last will. The text was engraved in eight lines. The central part of the inscription field is destroyed, which makes it difficult to read.

УДК 821.163.41.09:398
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.7>

РАЗМАТРАЊЕ О СТАРИНИ РИСАНСКИХ „ПЈЕСАМА СВАТОВСКИХ” НА ОСНОВУ ЈЕДНОГ БАРОКНОГ ЗАПИСА

У овом огледу се расправља о старини записа које се односе на сватовске обичајне лирске народне песме које је Вук Караџић забележио у Рисну и објавио их као Пјесме сватовске у збирци Српске народне пјесме (1841). Анализирају је записи В. Караџића и Б. Петрановића, као и један од старијих записа (описа обичаја) Хаџи Јована Радича, највероватније с краја XVII века. Скреће се пажња на старину појма „молитвени благослов”, који се среће и у побожним текстовима.

У централном зборнику Вука Ст. Караџића (1787–1864) *Српске народне пјесме*, Беч 1841, књига прва, „у којој су различне женске пјесме” налази се и посебно поглавље I. *Пјесме сватовске*. Објављено је 127 сватовских песама из разних крајева Србије, Босне, Срема, Бачке, Црне Горе, Барање и Конавала, сада у Хрватској, где је живео српски народ. Пажњу привлаче највише сватовске песме из Црне Горе и то оне са назнаком: „Рисанска”, из Рисна. Њих је највише записано и објављено: 32, а у другим поглављима народног песништва у истом зборнику Вук је додао још шест текстова из Рисна (259, 260, 266, 313, 665 и 698). Ту су, затим, и сватовске и љубавне песме са назнаком „Из Горњег Приморја” и Вуковим објашњењем: „од Котора к југу, између мора и Црне Горе”. Од сватовских песама из Рисна, најзанимљивије

су оне које имају необичну фактуру стихова као у тексту песме бр. 13 *Кад донесу барјак из цркве* (Рисанска), који у целисти гласи:

*У име Бога, у час добар, сунце истече
Честито ти, домаћине, у дом весеље!
Одлећеше, долећеше сиви соколи,
Донијеше домаћину киту маслине,
Честито ти, домаћине, у двор весеље!
– Фала тебе, сив соколе, био са срећом!*

Овај текст Вук је пропратио са две напомене: уз речи „*барјак из цркве*”: „У Србији, као и у Ерцеговини и у Црној Гори, многи имућнији људи по селима имају своје барјаке, које остали узимају у наруч за сватове; у Рисну пак уочи свадбе донесу *црквени барјак*, те с њиме иду по дјевојку.” Уз речи „*киту маслине*” стоји: „Приповиједа се да је у Рисну отприје био обичај у сватове мјесто барјака носити грану маслине; но сад се то само онда чини кад је младожењина или дјевојачка кућа у жалости.”¹ Додао бих овом кратком тексту још две опаске. Прва, да се одмах запажа да је песма испевана: код *момачке куће* и да је *дијалошка*; првих пет стихова певали су, главни сватови *домаћину* (барјактар, кум, стари сват) долазећи у кућу домаћина и младожење, а последњи стих је певао *домаћин* који жени сина. Дакле, овај дијалошки текст се певао више пута, а Вук га је записао само једном. Друго, познато је да у фолклору Црне Горе преовладава *текст* над *напевом*; певало се више стихова на врло кратак и једноставан напев, што изазива одређену монотонију, али развија елемент драмске радње. То показује и записани напев који је објавио мелограф и етномузиколог Фрањо Кс. Кухач у својој мелографској, фолклорној књизи *Južno-slovjenske narodne popievke*, Zagreb 1881, knj. IV, br. 1225. Уз текст и напев ове песме, Кухач је додао напомену: *Na isti se napjev pjevaju i* : Кад хоће да полазе по дјевојку (први стих: *У име Бога, у час добар сунце истече*) и: Кад долазе сватови по дјевојку (*Првијенче, господине, добро дошао!*). Оба текста су пренесена „*Iz Vukove sbirke*”, оба „*Iz Risna*”.

Најзад, скрећем пажњу на саму фактуру стиха, што је овде од значаја. Први стих наведеног текста бр. 13 сватовске песме из Рисна саопштен је у облику:

У име Бога II у час добар II сунце истече

¹ В. Ст. Карацић, *наведено дело*, песма бр. 13.

дакле, са две цезуре, како је Вук записао; стих је *тринаестерац*: 4 + 4 + 5², а могао би да се представи и у два реда:

*У име Бога, у час добар,
Сунце истече,
[у певаном тексту]:
У име Бога, у час добар,
Сунце истече. Сунце истече.*

Вук је морао да штеди странице књиге у штампи, па је правилно поступио, али је за приказивање нашег закључка у овом огледу прегледнија форма у дистиху и певаном тексту, нарочито стих: *У име Бога, у час добар* – који се као почетна формула понављао и у другим сватовским песмама, користећи исти сватовски напев. Кухач по Вуку наводи неколико примера. У етнографском делу Вука Ст. Караџића *Црна Гора и Бока Которска* наилазимо поново на сличан израз, изговорен у прози. Вук то описује овако:

„Кад сватови већ устану да пођу, онда опет на кућноме прагу простру струке и дјевојка клекнувши на њих, отац јој или ако га нема, који сродник који га заступа, држећи у рукама бокару вина овако даје добру молитву:

’Помози Боже! И намјери се велики добри час! ’Ајде с Богом, моја кћерце! Из овога дома ижљегла у добри час!, а у други уљегла у бољи час! Да Бог дâ, моја кћерце, да ти креши и реуши (тј. расте и напредује) свака твоја работа, како вода о Божићу, а лист и трава о Ђурђеву дану. И да ти сваки твој брат и пријатељ завиди на добро! И да ти у ови дом повратка више не буде, већ ако гостом кад дођеш!’

А тако је отприлике благослови и свекар, само другијем ријечима, кад дође у његову кућу.”³

Из ових примера видимо, да су молитвене речи: *У име Бога, у час добар!* – у сватовској песми и: *Помози Боже, и намјери се велики добри час!* – у уводном делу „добре молитве”, у Рисну увек изговаране и певане на почетку и на крају свадбене песме и свадбених свечаности. И у сватовским песмама из Босне, које је после Вука објавио јеромонах Богољуб Петрановић (1830–1887), налазе се слични стихови. Тако

² Полустих: *У име Бога...* показује старину: *У = Вь имѣ...*, рачуна се у певаном облику као сугласник.

³ В.Ст. Караџић: *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1953, с. 120. На истој страни описан још један пример „добре молитве”, у којој се почиње речима: *Помози Боже, и намјери се велики добри час!...*

у Петрановићевом зборнику *Српске народне пјесме из Босне* (женске), у одељку VII. Пјесме сватовске, текст песме 81. *Благосов родитељски над шћерком*, гласи:

„Ајде Маро, у сто добри часа [Мара, или како је ђевојци име]
 Пратила те срећа довијека!
 Слушај свекра као бабу свога,
 А свекрву као своју мајку,
 Суђеника као друга свога
 Су којијем мислиш вјековати;
 А браћу му као и рођену,
 А сестрице као своје секе,
 Невјестице као другарице.
 Бог ти, шћери, на помоћи био,
 Тамо њима свијем угодила,
 К’о и нама док си у нас била!
 Пођи збогом у сто добри часа,
 Чувај роду поштенога гласа.”⁴

Текст ове сватовске песме коју је објавио Б. Петрановић, записан је у Сарајеву, где је било досељеника из Рисна и других градова и места из Боке Которске. О томе у другом дјелу овог огледа, а на основу изнетих примера може се закључити: да је у сватовским песмама из Рисна, одмах у првим стиховима, уграђен *молитвени благослов* који се увек изговарао кад би наступио неки *час одлуке* који обележава пригодна свечаност у дану када се решава нечија судбински важна прекретница у животу. Увек је то онај преломни дан у коме се родитељи растају од своје кћери која полази уз свог изабраника у нови живот пун неизвесности, не знајући шта је тамо чека и како ће се снаћи у новим условима, у новом дому, у коме је у прошлости у великим задружним фамилијама дочекује велики број рођака, испред свекра, старешине задруге и свекрве којој треба угодити. Вукови записи показују да су се у Рисну и осталим местима Боке Которске у старини певале сватовске песме у којима је у почетним *стиховима* исказиван молитвени благослов (*У име Бога, у час добар!*), који се говорио и у *прозном* тексту; дакле, на почетку и на свршетку свадбених свечаности: на почетку код

⁴ *Српске народне пјесме из Босне*, (женске), скупио их и на свијет издао Б. Петрановић, Сарајево 1867, бр. 81. И у песми бр. 83 *Кад полази ђевојка*, девојка која се удаје опрашта се од својих другарица речима: *Секе моје, збогом останите!*”, а оне јој одговарају: *У добри час, наша сејо мила!*

момачке, а на крају свадбених свечаности код девојачке куће. Вукови и Петрановићеви изнети примери о молитвеном благослову: *У име Бога, у час добар*, у рисанским сватовским песмама, као и у прози, изазивају питања: колика је *старица* рисанских сватовских песама и прозног опроштаја оца са ћерком на дан свадбе (очеве *добре молитве*) и како се она може утврдити? Јер, Вук је у својим записима описао тај стари обичај, заједно са сватовским песмама из Рисна када је боравио у Боки Которској и Црној Гори с јесени 1834. и пролећа 1835. године. Да би се добио бар неки одговор о старини *молитвеног благослова* и *добре молитве* потребно би било потражити исте или сличне изразе у нашим старијим писаним изворима, јер нам усмени недостају. Један такав писани извор у свом кратком прозном тексту подсећа нас на молитвени благослов који је уграђен у рисанске сватовске песме које је Вук записао на терену, на свадби, боравећи 1834 / 1835. године у посети Боки Которској и Црној Гори.

II.

У познатој колекцији књига историчара и издавача старих српских текстова, Љубе Стојановића *Стари српски записи и натписи*, књ. I–VI, објављено је и неколико старих записа из једног штампаног *Псалтира*, који необично подсећају на молитвени благослов: *У име Бога, у час добар*. Ти стари записи, исписани на српскословенском у прози, занимљиви су утолико што нас подсећају на сличне речи изговорене у *часу одлуке*, описане у рисанским свадбеним песмама и обичајима; гласе овако:

– 1746. *У Зворнику, месеца дектември(а), о светому Николи, људи јагода донесоше.*⁵

– *И тога светог Николе даде Јован Радич у час добар, у име Бога тестир свому момку Аћиму. И лијепо ме послужио, многа му љета!; и њем' да је просто и благословено.*⁶

– 1747. *дођосмо и доселисмо и(з) Зворника у Сарајево с кућом и ш чељади, у час добри!, месеца дектември(а) 3.*⁷

У овим записима упознајемо неког *Јована Радича*, трговца из Зворника који ослобађа свог момка Аћима од даље службе у његовој трговини. Ова личност из записа око половине XVIII века није не-

⁵ Љ. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, Београд 1903, књига II, бр. 2931.

⁶ Исти, исто дело, књига II, бр. 2932.

⁷ Исти, исто дело, књига II, бр. 2947.

позната у Сарајеву тога доба. О њему постоји више података у историјату српске православне цркве у Сарајеву⁸, а историчар Ненад Урић написао је и његову биографију.⁹ Историчар В. Скарић је дао доста података о Арнаутовићима. Њихов најстарији предак „је неки Раде Арнаут”, пише он. „Сигурно је дошао однекле, гдје се мијеша српски и арбанаски елеменат, те су га тако и назвали Арнаутом, премда је судећи по имену (Раде, Радич) био Србин; чини се, да је по занату био пекар. Његово је потомство припадало ћурчинском еснафу. Син му Јован (Радич) спомиње се први пут 1682. међу приложницима (цркве сарајевске) са мало већим прилогом. Иза тога га налазимо као клисару (еклисијарха) 1685, а од 1700. па до смрти био је непрестано биран међу кметове. Као кмет вршио је 1719. и дужност јерусалимског кутијара. Јован је био ожењен Дафином из кога је брака његов, канда, једини син Дамјан, који је 1704. већ био способан да врши клисарску службу.¹⁰ У завади сарајевске општине са патријархом Мојсејем 1715. до 1717. Јован је навучао на се толико нерасположење патријархово, да га је патријарх хтјео екскомуницирати. Године 1718. отишао је заједно са сином Дамјаном на поклоњење Христовом гробу у Јерусалим.¹¹ Поживјео је лијеп вијек, близу 80 година, ако не и више, и умро је 1742. године. Жена му се иза тога покалуђерила, па узела име Јелисавета.” Дотле В. Скарић. У биографији хаџи Јована Радича, по

⁸ В. Скарић: *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, с. 62–63. у поглављу: *Познатије породице Сарајевске. Арнаутовићи*.

⁹ Видети биографије хаџи Јована Радича и сина хаџи Дамјана Јовановића у *Српском биографском речнику*, Нови Сад, 2004, том 1, стр. 262 под презименом: *Арнаутовић*.

¹⁰ Хаџијин син, хаџи Дамјан Јовановић Арнаутовић (о. 1680–1749) је учинио велику задужбину сарајевској богомољи. Када су 1697. аустријски војници опљачкали Сарајево, однели су са собом и неке скупocene реликвије сарајевске православне цркве: *Силуаново јеванђеље* (XIV / XV век) и „једну кутију са мошћима светог мученика Трифуна и светог мученика И Јакова Персенина и светије мученице Макрини”. Реликвије је хаџи Дамјан пронашао у Јаноку (Ђуру) и у договору са епитропима сарајевске цркве откупио их 1725 од хришћана Јаночких и вратио сарајевској цркви. (Јб. Стојановић, *наведено дело*, књ. 2, бр. 2440; А. Сковран: *Поводом обнове Музеја старе српске цркве Светих арханђела Михаила и Гаврила у Сарајеву*, Гласник СПЦ, 2, 2002, с. 42.

¹¹ У једном старом запису, датираном између 1715–1717. године Јован Радич већ се потписивао као хаџија. Видети: В. Ћоровић: *Манастир Житомислић*, Старинар, 1935 / 1936, с. 35, запис VII. Хаџија је био велики добротвор сарајевске цркве. У једном запису (Јб. Стојановић, *наведено дело*, књига 1, бр. 1829) стоји да је, поред многих других прилога, сарајевској цркви „светих архистратиг” откупио и даровао заједно са Милошем ћурчијом „дријево крста (Христовог) и са сребром”.

В. Скарићу, поткрале су се и неке грешке, а нарочито да је преминуо 1742. јер горњи записи сведоче да је био у животу 1742–1747. када је као мајстор ћурчијски живео у Зворнику.

Да се сада вратимо записима хаџи Јована Радича начињеним у Зворнику 1746. и 1747. године. Летописачке белешке 80-годишњег хаџије у неком часу одлуке да отпусти свог очито доброг и послушног момка Аћима, јер је следила селидба из Зворника у Сарајево, подсећају нас на молитвени благослов који су записали Вук и Б. Петрановић у својим књигама лирских народних песама. Није познато шта је побожног хаџију подсетило да у свом *Псалтиру*, у коме су били објављени текстови псалама, цара и псалмопевца Давида, упише и реченице из рисанске свадбене поезије и прозе: „У час добар, у име Бога” (1746), или као са неким радосним ускликом: „доселисмо...у час добри!” (1747). Можда је узрок расанка са момком Аћимом био његова најава да ће се женити, правити венчање и свадбу, па се тако стари хаџија Јован Радич могао подсетити и своје младости, и свог венчања са супругом Дафином, негде око 1680. године, па је лако стилизовао реченицу из рисанске сватовске песме. Да је он тај сватовски почетни стих (саопштен у инверзији, по сећању) могао знати, доказује његово порекло по оцу Радичу Арнаутовићу, који се доселио у Сарајево од опасног и погибелног Арнаутлука, доносећи са собом и певану народну лирику свога краја – неког места из Боке Которске. Радичева сеоба није временски означена, али се десила свакако у првој половини XVII века. Певане сватовске песме код православног света у Сарајеву, овде износим Петрановићев пример, тако добијају одређени утицај рисанских сватовских песама, јер и у њима налазимо уграђен молитвени благослов у првом и последњим стиховима, поетски римовано састављен:

*Пођи збогом у сто добри часа,
Чувај роду поштенога гласа!*

Петрановић је то могао и додати, али и забележити као постојећу формулу молитвеног благослова (с)певаног још у почетним стиховима исте сватовске песме. У тој сватовској песми припева се женско име Мара и, накнадно бележим: да је хаџија Јован Радич имао, поред сина Дамјана и ћерку Алку, удату Кулачанин, а од ње унуку Мару, удату Јечменица. Један свештенички род Јечменица из XVIII века постојао је у Вранешима у Рашкој, али се везује и за цркву Св. Ђорђа у Горажду у

којој су пронађене две њихове поклоњене старе књиге.¹² Ова Мара је, по казивању своје мајке Алке рођене Арнаутовић, дала податке Лазару Арсенијевићу Баталаки о пореклу руског саветника Тодора Ивановича Недобе (1770–1846), који је рођен и одрастао у Сарајеву.

Завршавајући овај кратки оглед у коме се настојало да се покрене само једно питање: *о старини рисанских сватовских песама*, које налазимо у првим записима Вука (1835) и Петрановића (1867), потпуно решење проблематике није добивено, али је наметнуто. Ту је запис сарајевског хације Јована Радича Арнаутовића (половина XVII века – после 1747), пореклом Бокеља, у чијим записима из 1746. и 1747. видим један *одсјај старине* рисанских сватовских песама, које је он могао упамтити веома рано, још приликом своје женидбе (око 1680). Нерешена, а покренута су и питања: шта је пре настало: момачки молитвени благослов у *стиховима* рисанских сватовских песама или девојци упућена родитељска добра молитва изговорена у *прози*? Одговоре на та исто тако значајна питања можемо потражити још у XVII веку, а можда би нови путокази ту старину рисанских сватовских песама померили и (нешто или знатно) раније.

Рисанске сватовске песме са својом православном поруком *У име Бога, у час добар*, као и разложна родитељска *добра молитва*, не одржаше се. Данашње младе генерације удају се без родитељског благослова не схватајући праву светост тренутка: свечаног опроштаја младе девојке од родитељског дома; не знајући за *час одлуке*, за старе добре обичаје, проткане Божијим благословом и за високе моралне вредности приликом женидбе и удадбе, које су дубоко поштовале српске породице, фамилије и родови у старо доба. Данас девојке одлазе из родитељског дома и без збогом и без благослова, као побегуље, неиспраћене искрено и с дубоким поштовањем девојачке и момачке личности; ни незнајући и нехајући како су се правилно свадбени обичаји вршили у прошлости, како је некад било. Ето, стари записи илуструју нам: *с благословом, у име Бога, у час добар!*, *за будућу срећу младенаца!*; тако је било!

Ђорђе Перић

Кључне речи: сватовске песме, молитвени благослов, Рисан, Хади Јован Радич, Вук Караџић

¹² Видети записе са тих књига у *наведеном делу* Љ. Стојановића, књ. 2, бр. 3044 и 3497.

1225. *Каd донесу барјак из цркве.*¹³

Andante moderato ♩ = 76. *Iz Risna.*

mf *mf*

U i - me Bo - ga, u čas do - bar sun - ce iz - te - će, sun - ce iz - te - će.

U ime Boga, u čas dobar sunce izteče, Doniješe domaćinu kitu masline;
Čestito ti, domaćine, u dom veselje! Čestito ti, domaćine, u dvor veselje! —
Odlećeše, -dolećeše sivi sokoli, Fala tebe, siv sokole, bio sa srećom!

(*Iz Vukove sbirke.*)

Na isti se napjev pevaju i:

Kad hoće da polaze po djevojku.

Iz Risna.

U ime Boga, u čas dobar sunce izteče,
Ajd' iz dvora, privenče, brijeme ti je,
Konji su vi oseldani** te vas čekaju,
A junaci oružani, te vas gledaju;
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

U ime Boga, u čas dobar sunce izteče,
Ajd' iz dvora, barjaktaru, brijeme ti je,
Konji su vi oseldani, te vas čekaju,
A junaci oružani, te vas gledaju;
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

U ime Boga, u čas dobar sunce izteče,
Ajd' iz dvora, stari svate, brijeme ti je,
Konji su vi oseldani, te vas čekaju,
A junaci oružani, te vas gledaju;
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

U ime Boga, u čas dobar sunce izteče,
Ajd' iz dvora, zlatni kume, brijeme ti je,
Konji su vi oseldani, te vas čekaju,
A junaci oružani, te vas gledaju,
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

(*Iz Vukove sbirke.*)

Kad dolaze svatovi po djevojku.

Iz Risna.

Privenče gospodine, dobro došao!
S vama došla svaka sreća i sam gospod Bog!
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

Barjaktaru gospodine, dobro došao!
S vama došla svaka sreća i sam gospod Bog!
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

Stari svate gospodine, dobro došao!
S vama došla svaka sreća i sam gospod Bog!
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

Djever-baše, braćo naša, dobro ste došli!
S vama došla svaka sreća i sam gospod Bog!
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

Zlatni kume gospodine, dobro došao!
S vama došla svaka sreća i sam gospod Bog!
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

Vojvod-baše, braćo naša, dobro ste došli!
S vama došla svaka sreća i sam gospod Bog!
Ko vi stio nauditi, ne dao mu Bog!

(*Iz Vukove sbirke.*)

* U Srbiji, kao i u Ecegovini i u Crnoj gori, mnogi imućniji ljudi po selima imaju svoje barjake, koje ostali uzimaju u naruč za svatove, u Risnu pak u oči svatbe donesu crkveni barjak, te s njime idu po djevojku.

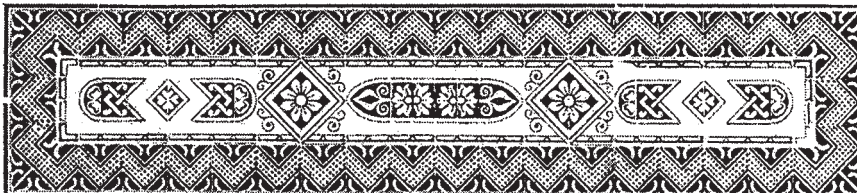
** Oseldani.

¹³ Franjo Š. Kuhač, *Južno-slovenske narodne popievke*, knj. IV, Zagreb 1881.

Đorđe Perić

LA CONSIDERAZIONE SOPRA L'ANTICHITA *PJESNI SVATOVSKJE*
DA RISAN ALLA BASA D'UNA NOTA BAROCCA

Nella collezione *Srpske narodne pjesme* (1841) di V. St. Karadžić esistono anche *Pjesme svatovske*. *Pjesme svatovske* V. Karadžić ha notato a Risan (Boche di Cattaro). Hadži J. Radič (XVIII s.) e B. Petranović (XIX s.) scrivevano anche qualche notizie sopra *pjesni svatovske*. L'autore scrive analitico sopra le parole "molitveni blagoslov" e sopra i specifici caratteri conforme allo stile.

УДК 929 Поповић, Ђорђе Даничар
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.8>

ЂОРЂЕ ПОПОВИЋ ДАНИЧАР И СТАРА СРБИЈА

Студија се бави анализом публицистичког рада Ђорђа Поповића везаног за Берлински конгрес и Источно питање. Осветљен је Поповићев рад као конзула у Скопљу: његово ангажовање на отварању школа, распоређивању учитеља у Старој Србији и дис-трибуција потребних књига за те школе. Посебно је истакнуто Поповићево издавање и уређивање календара „Вардар”, који је био намењен читаоцима у старој Србији и Македонији.

Време је избрисало из наше културне историје велики број њених заслужних појединаца, али се није тако огрестило као према Ђорђу Поповићу Даничару (1832–1914). Он је потиснут из политичких разлога, као отпадник од „Народне странке” Светозара Милетића, јер се као сарадник Данила Медаковића повезао са реакционарним мађарским властима, пао у немилост код својих сабораца, тако да су га напустили скоро сви, неки пре а неки касније. А међу његовим пријатељима били су Јован Јовановић Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић.

Био је плодан преводилац, али је још значајнији као уредник једног од најбољих књижевних часописа XIX века, „Данице”, а заузима значајно место и као новинар и национални радник који је својим брошурама и чланцима тумачио и расветљавао источно питање, помажући на тај начин ослободилачке ратове Србије.

После сукоба са струјом Светозара Милетића у Војводини уочи првог српско–турског рата, месеца априла, прешао је у кнежевину Србију и радио у уредиштву листа „Шумадија”. Власник и одговорни уредник овог „листа за политику, науку и књижевност” био је Димитрије Алексијевић. Први број изашао је 2/14. марта 1876. године, а последњи 28 – 7/19. маја. Теме су углавном биле везане за неослобођене српске крајеве, а истакнути сарадници били су Чеда Мијатовић, Сретен Л. Поповић, Никола Крстић. Највећи број прилога био је непотписан или објављен под псеудонимима, тако да се не може утврдити који су Поповићеви. У својој аутобиографији написаној око 1887. године он пише: „Априлија 1876. г. на позив дођем у Србију к листу 'Шумадија' који је у мају исте године обустављен”.¹ У овом листу је била посебно занимљива позоришна критика у којој је праћен рад Народног позоришта, углавном анонимна или потписана иницијалима М. З. Дописи су били из Беча, Загреба, Атине, Лондона, Новог Пазара, Букурешта.

После престанка излагања листа, на предлог Милорада Медковића, августа 1876. године Поповић је преузео уређивање болнице руског Црвеног крста у Топчидеру. У рату, а нарочито после ратних дејстава, радио је у Пресбироу и чинио значајне услуге Србији, тако да је 20. августа 1878. одликован „Споменицом на рат 1876, 1877. и 1878. године”.

У Србији кнеза, касније краља Милана почела је друга публицистичка фаза његовог рада. Као зналац страних језика додељен је шефу одељења за штампу, Матији Бану, а писао је чланке за иностране новине у којима је заступао интересе Србије и образлагао потребу и значај ослобођења Старе Србије од Турака.

Од 1876. до 1882. године објавио је већи број чланака и расправа у страној штампи: поводом погоршања аустроугарске политике према Босни и Херцеговини. У бечком листу „Реформ” коментарисао је напада Мађара на Србе почетком рата са Турцима 1876, а у „Пастер журналу” залагао се за српско–мађарски споразум. О односима Срба и Грка писао је у листу „Имере”, и на тај начин придобијао грчко јавно мњење за Србију у рату са Турском. У београдским „Српским новинама” објавио је више полемичких чланака у којима је истакао значај

¹ Станиша Војиновић, *Ђорђе Поповић Даничар и „Народна библиотека” браће Јовановића*, Књиге за народ. Уредио Миодраг Матицки, Панчево, 1998, 80; Миле Станић, *Грађа о именовању првих чланова Српске краљевске академије*. Београд, 2010, 292–310 (Аутобиографија).

Старе Србије за наш народ и културу, а у листу „Парламентар” (1880) објавио је више чланака о Арнаутима објашњавајући српски став према њима. Политичким чланцима сарађивао је и у прашкој „Политици”, придобијајући тамошње јавно мњење за српску ствар у борби против Турака. После завршених ослободилачких ратова (1876–1878) радио је у Министарству иностраних послова као блиски сарадник неких министара (Пироћанца, Богвићевића, Гарашанина, Франасовића, Ристића и Чедомиља Мијатовића).

Да би помоћ Старој и Јужној Србији била што рационалније искоришћена, Матија Бан је 24. марта 1879. године упутио Јовану Ристићу, председнику Министарског савета и министру иностраних дела меморандум о потреби оснивања одбора који би се старао за уједињење ових крајева са Србијом. У Одбор су предложени, из Београда: Ђорђе Малетић, Милош Милојевић, прота Јаков Павловић и Матија Бан; из Врања архимандрит Сава и Деспот Бацовић и из Ниша Димитрије Алексијевић.²

За време Берлинског конгреса Поповић се старао да борба Србије за ослобођење јужних крајева пропре у европску јавност и сарађивао је у значајном броју листова који су излазили на немачком, енглеском, француском, мађарском, грчком и другим језицима. Посебно је настојао да у свет продре истина о српском народу у Старој Србији.

За почетак озбиљнијег проучавања проблема због којих је основан овај Одбор значајан је Поповићев спис *Стара Србија* (1878) објављен у „Српским новинама”³ а после тога и као посебно издање. Овај спис Ђ. Поповића подстакао је Деспота Бацовића (1850–1932)⁴ и Димитрија Алексијевића (1848–1913)⁵ да напишу своје списе, из позиције оних који су тамо рођени, и ближе осветле живот и етнички састав Старе Србије и Македоније.

Поповићева студија почиње расправом о појму Старе Србије, њеним границама, посебно према Бугарској, историји, народу који ту живи. Док је за границе према Бугарској готово прецизан (јужно до реке Струме), за границе према Албанији вели „без одређене грани-

² Грађа за историју македонског народа у Архиву Србије. Приредио Климе Џамбазовски. Том IV, књига I (1879–1885). Београд, 1985, 36.

³ Српске новине, 1878, XLVI, 76 (5. IV), 333–334; бр. 77 (6. IV), 340–342.

⁴ Деспот Бацовић, *Којој словенској грани припадају Словени у Горњој Албанији и у Горњој Македонији*, Српске новине, 1878, XLVI, 99 (5. V), 439–442; 100 (6. V), 443–445; бр. 101 (7. V), 447–449.

⁵ Димитрија Алексијевић, из Раосока (у околини Дибра) *Старо-Срби*, Српске новине, 1878, XLVI, 119 (30. V), 523–525; 120 (31. V), 527–527; 121 (1. VI), 529–532.

це у Арбанији, али свакако обузима Дукађин са Пулатима и Добру”. Ипак је саматрао да у Стару Србију спадају земље које су биле у оквирима Немањине државе, а остала земља на југу „звала се и зове се по народу Маћедонија”. Када је то објаснио разложио је историју Старе Србије од римских времена, при чему истиче Шафариково мишљење, да етичку границу између Срба и Бугара одређује обичај кућне славе, јер само Срби славе славу. Разлог за успон Бугара по њему је укидање Пећске патријаршије 1766. године и појава Бугарске егзархије. За одређивање границе између Срба и Бугара прихва као значајно мишљење А. Мајкова (1821–1897).⁶

У Пресбируу и Министарству иностраних дела, Поповић је био секретар III класе (1881–1884), II класе (1885–1886) и I класе (1887–1888).

Као секретар саставио је календар „Вардар” за 1885, 1886. и 1887. годину, а пре тога старао се и за календар „Вардар”, за 1879, 1880, 1881. годину који је уредио Димитрије Алексијевић.⁷

О календару „Вардар”, који је излазио 1879, 1880, 1881 (под уредништвом Димитрија Алексијевића), и за 1885, 1886. и 1887. који је иако непотписан уређивао Ђорђе Поповић Даничар бавио се посебно Миодраг Матицки.⁸ Он је анализирао доступне године календара за 1880, 1881, 1885, 1886. и 1887, и истакао значај фолклорног материјала: народне умотворине (песме и приче), чиме је „употпуњена ова веома богата и драгоценна збирка аутентичних народних умотворина забележених од Срба у Македонији, која пружа веома целовиту слику стања усменог стваралаштва нашег народа на југу крајем деветнаесог века”.⁹

Најновија архивска истраживања показују да календари нису штампани у Бечу, већ у Београду. То је вероватно на корицама назна-

⁶ Ова расправа је сачувана у рукопису у Архиву Србије, Министарство иностраних дела, Хартије Ђорђа Поповића Даничара. Прештампано је у књизи: *Ђорђе Поповић Даничар 1832–1914*. у фондовима и збиркама Архива Србије. Приредила Јелица Релић. Београд, Архив Србије, 2014, 69–99.

⁷ Поповић је измирио је трошкове за штампање Алексијевићевог календара у Државној штампарији (иако пише због турске цензуре да је штампан „Во Беч”), за 4000 примерака у износу од 381 динар: *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*. Том IV, књига I (1879–1885). Београд, 1985, 77.

⁸ *Бечки календар „Вардар” (1879–1887)*, Вардарски зборник I. Београд, 1999, 215–219; Исти, *Библиографија српских алманаха и календара*. Београд, САНУ, 1986, 269–273.

⁹ Исто, стр. 219.

чено због турске цензуре (лакше преношење у крајеве, којима је намењен), како је то и ранијих година чињено за неке друге публикације. Тираж је био велики и постоји рачун књиговезцу у Београду Францу Енгелхарту (његов рачун од 5. марта 1881. године потписао је Ђорђе Поповић да је по 139 везао 3920 примерка „Вардара” за 1881. годину).

Као секретар I класе Ђорђе Поповић је постављен 1. јуна 1888. за генералног конзула у Скопљу, а указом од 16. октобра 1889. стављен је на располагање влади као генерални конзул у Скопљу, и на крају указом од 31. децембра исте године отпуштен је из државне службе.

Његово мишљење уважавали су многи министри тога времена, тако да га је Милутин Гарашанин позвао 1885. године на саветовање о македонском питању. Тада је Поповић истицао да је крајње време да се том проблему приступи организовано, и предложио да се обиђу Стара и Јужна Србија и утврди стање српских школа у тим крајевима. У том циљу српска влада је послала Панту Манојловића, који је саставио опсежан извештај од кога је потом више година зависио рад на просвети у јужним крајевима. Како су Поповићеве заслуге за науку и књижевност сматране подстицајним и научно значајним, изабран је 30. јануара 1885. године за редовног члана одеска филозофских наука Српског ученог друштва.

Ове 1885. године српска влада је одлучила да се у Цариграду покрене српски лист под насловом „Вардар”, и за уредника тога листа поставила директора пиротске гимназије, већ поменутог Димитрија Алексијевић. У неколико разговора Стојана Новаковића и Алексијевића они су саставили програм тог листа, правац и начин финансирања. Разговору од 5. августа 1885. године присуствовао је и Ђорђе Поповић и предложио више сугестија и предлога.¹⁰

Поред публицистичког рада Поповић је и практично учествовао у деловању српске спољне политике у Старој Србији, јер је указом од 1. јуна 1888. постављен од стране краља Милана Обреновића за генералног конзула Краљевине Србије у Скопљу. Како сам бележи, у Скопље је стигао почетком септембра 1888. године.¹¹

Као генералном конзулу у Скопљу Поповићу се 5. јула 1888. године обратио Чедо Мијатовић, министар Краљевине Србије у Београду,

¹⁰ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*. Том IV, књига I (1879–1885). Београд, 1985, 335–336. У писму Стојана Новаковића (Београд, 6. август 1885) – Милутину Гарашанину, председнику Министарског савета.

¹¹ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*. Приредио Климе Цамбазовски. Том IV, књига III (1888–1889). Београд, 1987, 230.

и тражио мишљење о Толу Хацијевском из Галичника. Недатираним писмом (вероватно с почетка септембра) Зарија Поповић, наченик Министарства просвете и црквених дела, обавестио је конзула да ће тотор фонда пок. С. Игуманова помоћи отварање првог разреда у Скопљу, а „учитељ ће и даље остати тамо радећи на отварању школе”.¹²

Ђорђе Поповић је неколико пута писао и министру иностраних дела Чеди Мијатовићу. У једном недатираним обавестио је министра: „Данас је месец дана, како сам стигао у Скопље”, и да се упознао са стањем школских прилика. Према писму Зарије Поповића обавештава да због пропаганде Грка, Турака, Руса и Аустрије „ствар наша траљаво стоји”. Тада је Поповић дошао до закључка да се „законита постојећа грчка црква и њено устројство употребе за наше цели”. У том смислу писао је и Стојану Новаковићу у Цариград, и обавестио о отварању школа у Поречју (кичевска област) у манастиру Рождества Богородице. Тада су отворене и школе у селима Одри, Сиричину, Дуфу и Среткову (тетовска област), Нићифорову (дебарска област), а у Блацу је наново отворена школа, која је била затворена.

У опширном извештају Поповић је обавестио 19. октобра 1888. године и министра просвете и црквених дела Владана Ђорђевића о четранаест школа које су тада радиле у: Башином Селу (код Велеса), Козијем Долу, Билазу, Клиновцу, Сиричину, Непоштену, Дуву (Дуф), Одри, Осоји, Поречју, Стреткову, Нићифорову, Борждану и Кичеву са именима учитеља. Уједно је обавестио и о учитељима који су се њему јавили и изразили жељу да буду учитељи (Радоје Орловић и Јеротије А. Елезовић). У писму од 27. октобра 1888. обавестио је и о вилајетском листу „Косово” који излази у Приштини, коме су изгорела српска слова па моли да их београдска штампарија пошаље као поклон, како би издавањем на турском и српском „била званично призната у Косовском вилајету и српска народност”.¹³ У писму Владану Ђорђевићу од 17. новембра 1888 обавештава о хапшењу учитеља и затварању школа у Тетову, Бујановцу и Св. Петки,¹⁴ а 30. новембра о стању српске црквене организације, која се сусреће са корупцијом у борби против бугарске егзархије. Предложио је да се одреди новчана помоћ за помагање наших црквених власти.¹⁵

¹² Исто, 223.

¹³ Исто, 247–250, 259–260.

¹⁴ Исто, 273–274.

¹⁵ Исто, 288–299.

Поповић је 26. новембра и 6. децембра посебним извештајима обавестио Чеду Мијатовића министра иностраних дела о неприликама којима су изложени Срби: о томе како турске власти шиканирају људе са српским пасошима, о корупцији (Фаик паша), ометању трговине са Србијом, повећању царине, одузимању имања, нападима Арнаута, хапшењима и др.¹⁶ Мијатовићу се обратио 11. децембра 1888. године са молбом да се пошаље Тола Хацијев, који је јесенас у Београду говорио да може отворити школе на десној обали реке Радике и да он понесе плате за учитеље: Тому Грандеса у Јабланици, Зафира Татанова у Нерезима, Методија Н. Балабанова у Станчу, Арсенија Поповића у Кракарвици и Ђорђа Поповића у Нистрову. Хацијев је тада њему говорио да у „Дибри, у селу Бочеву имају три брата Арнаута” и да се код њих налазе старе српске рукописне књиге, а у једној је насликан цар Стефан. Поповић је предложио да се ове књиге откупе и поклоне нашој библиотеци, и због тога моли да се за ову намену пошаље новац.¹⁷ Мијатовића је обавестио 29. јануара 1889. да је присуствовао испитима у бугарској гимназије и грчкој школи,¹⁸ а 2. фебруара о жалби солунског милионера Алатина на шефа станице у Ристовцу, због заустављања жита на стоваришту у Лесковцу,¹⁹ и 9. фебруара о неслози калуђера у Хиландару и боравку код њега архимандрита манастира Дечани Рафаила.²⁰

Поводом просветних прилика у Старој Србији обраћао се Поповић и новом министру просвете Светозару Милосављевићу 7. марта 1889. и обавестио га о учитељима, приспелим школским књигама, настојањима да се и у другим селима отворе школе.²¹

Поповић је обавештавао и председника министарског савета Саву Грујића 13, 18. и 20. марта 1889. о повременом затварању границе према Србији, тако да се накупило „до 800 људи”, о борби против егзархијских намесника и жалбама представника солунске трговачке куће Алатина,²² а 22. марта опширно о деловању Ватикана, који у Старој Србији има арцибискупске столице у Призрену и Скопљу. Он је лично, био у добрим односима са скопским арцибискупом имајући „у виду евентуалност закључивања конкордата између Србије и римске

¹⁶ Исто, 279–287.

¹⁷ Исто, 312–313.

¹⁸ Исто, 333–334.

¹⁹ Исто, 338–339.

²⁰ Исто, 346–347.

²¹ Исто, 349–351.

²² Исто, 353–354, 357–360.

курије”. У овом писму нарочито се освртао на улогу кнеза Николе, и изразио бојазан да се не појави дуализам у српској политици.²³ У писму од 31. марта оценио је негативно деловање руског генералног конзула Јастребова, који се залагао да се унијати у Македонији врате егзархији. Међу унијатима је био веома активан Цанков а средиште им је било у селу Кукушу.²⁴ Дана 16. маја обавестио је Поповић Саву Грујића о деловању арцибискупа у Старој Србији, о његовом обиласку скопске Црне Горе, Мораве и Јањева,²⁵ 31. маја 1889. о гомилању турске војске и потреби борбе против напада муслимана на Србе. Навео је следећи пример: „Пре две године битољски је валија желећи да народ има више сигурности, удесио, да у местима, која су хришћанска, или где има повише хришћана, и од хришћана буду узимани људи у заптије, којима се наравно дало и оружје”. Одмах су престала шиканирања и убиства. Нажалост валија битољски је збачен и насиље се наставило. Поповић је Грујићу слао и извештаје 19. и 24. јуна, у којима се залагао за „трговачку кућу” Алатина и њену трговину житом из Србије. Дана 20. јула обавштава о деловању арнаутских разбојника у Дибри и горњој Реци и тешком животу хришћана.²⁶ У писму од 28. августа извештава Саву Грујића да му је Стојан Новаковић јавио да је „буквар за маћедонске наше школе печатан у Цариграду”, па је он молио да му за скопску епархију пошаље 1000 примерака, и „одприлике толико битољском консулу за епархије дибарску и битољску”. Обећава да ће водити рачуна да се наше школске књиге продају у Скопљу. О појави заразе међу стоком у Скопској Црној Гори обавештава 23. августа, као и о стању усева и великим сушама.²⁷ Грујића 2. септембра извештава о учитељу Поречком Трајку Милошевићу, а 8. септембра о учитељу Андрији Христићу (Ристићу) из Велеса и школовању деце у Србији, питомцима Друштва Светог Саве.²⁸ Обавестио је Саву Грујића 18. октобра 1889. О приспелим школским књигама из Србије у неколико хиљада примерака (12 књига на броју), али су власти у Косовском вилајету одобриле само *Српски буквар*, *Рачуницу* I и II разред и *Српску читанку* за трећи разред. Обавештава и да је због повећаног броја ђака узео и једног помоћника за учитеља Мана Десовића у Мав-

²³ Исто, 362–368.

²⁴ Исто, 369–370.

²⁵ Исто, 427–428.

²⁶ Исто, 455–459, 507–508.

²⁷ Исто, 512–513, 535–536.

²⁸ Исто, 540–545.

рову, и изразио жељу да се отворе школе у Леунову, Печкову (тетовска област), па и за школе у Кракорници и Сенцу, и тражио нове учитеље на место Арсенија Поповића и Ананија Х. Билбилова, и том прилико поменуо да у Куманову требати одредити 2–3 учитеља.²⁹

О деловању Ђорђа Поповића извештавао је Саву Грујића Стојан Новаковић, посланик у Цариграду. Истстицао је да овај „доста често извештавао посланство о предметима о којима је и Министарству извештаје слао, и како се живље и умешније него остали заузимао за школска и просветна питања, водио о тим питањима већу преписку са Посланством, него његов претходник и остали консули”.³⁰ Стојан Новаковић 14. августа обавештава Поповића да је *Српски буквар* за наше школе у Старој Србији штампан у штампарији А. Зелића и синова у 10.000 примерака и да је потребно да се разделе свим школама. Књиге су прошле у Цариграду цензуру и они који књиге приме не морају се због њих бојати власти.³¹

Поповић се нарочито старао да уџбеници штампани у Цариграду буду заступљени у српским школама и када је 31. маја добио *Буквар за народне школе* однео га је валији, и пошто није нађена никаква препрека одобрено је да се употребљава у школама, извештава Стојан Новаковић Саву Грујића 8. јуна 1889.³²

На жалост, његово ангажовање у Македонији било је кратког века. Заменио га је Владимир Карић, који је приспео у Скопље 31. октобра, а примопредаја је извршена 1. новембра, како извештава Карић председника министарског савета Саву Грујића 10. новембра 1889. У свом извештају критички се осврнуо на Поповићев рад и навео више пропуста. У другом извештају од 13. новембра 1889. године Карић је Поповића оптужио Сави Грујићу и за небрижљив однос према новцу, и што је уместо шешира носио фес и са њиме после опроштаја отпутовао у Београд. Карић је нарочито истицао Поповићеве негативне одлике и закључио: „Ја не верујем да би г. Поповић овде отворио школу да је остао десет година... Г. Поповић и особито г-ђа му као да су овамо нарочито зато послати били да нам кредит убију... Ја мислим да г. Поповић до сада још никакав трговачки извештај није послао. Наравно, то се не може седећи у четири зида, или код Туратија, митрополита Пајсија и Аустријанаца (конзула Шмукера).” Нарочито се Карић

²⁹ Исто, 612–615.

³⁰ Исто, 406.

³¹ Исто, 518.

³² Исто, 470.

окомио на дуванску аферу Михајловића за коју је знао и Поповић и његова жена, и каваз Шакир, и да је кријумчаре потказивао Турцима. Ове Карићеве оптужбе уродиле су плодом и када се Поповић вратио у Београд отпуштен је 31. децембра 1889. из државне службе.³³

Међутим, Поповићево ангажовање око решавања Источног питања остало је скоро непознато и он је остао потпуно заборављен.

У једном интервију, поводом атентата на руског конзула Шчербина, који је дао 1903. сараднику београдског листа „Београдске новине” Даничар је показао домете свога рада и правце деловања наших конзула у Старој Србији. Ту је он посебно апострофирао „Арнаутски покрет”, као главну сметњу за смиривање стања у овим областима.

Том приликом је Даничар описао тешко стање Срба, нарочито после српско–турских ратова, због чињенице да су Албанци наоружани, а Срби разоружани, наводећи као пример поступак једног валије који је у договору са Портом дозволио Србима да могу носити оружје. Сукоби су одмах престали, али су се побунили албански прваци и ова уредба је веома брзо укинута. Стање се поново вратило на исто, зулуми и „стални немири Арнаута” су се умножили: „И последњи напад на Митровицу најбоље потврђује моје уверење. После борбе од непуне два сата успео је турски командант, који је имао под собом дванаест стотина момака, да растера дванаест стотина до зуба наоружаних Арнаута”.³⁴

Живот

Ђорђе Поповић рођен је 20. октобра 1832. године у Буковици, селу у подножју Фрушке горе, окренутом Дунаву. Лик његовог оца Арсенија, свештениа, истакнутог првака, налази се на слици *Мајска скупштина 1848*. Павла Симића. Основну школу учио је у Буковици и Варадину, гимназију у Сремским Карловцима (уписао се школске 1841/42. године), Врбасу, Сегедину (1847/48) и Загребу. У Маријатерезијануму (у Бечу) положио је испит зрелости и уписао права на бечком универзитету. Ту је провео четири године (1851–1855) слушајући политичке науке.³⁵ После завршених студија на позив Данила Медако-

³³ Исто, 627–630, 633–635.

³⁴ 1903, бр. 85, 86 и 87. Интервију је прештампан у листу *Србин*, IV, 1903, бр. 151 (3. април). Додатак, стр. 5–8.

³⁵ Архив Србије, Хартије Ђорђа Поповића Даничара. Сачуван је индекс у коме су потписи професора за седам семестара.

вића, уредника и власника „Српског дневника”, априла 1855. одлази у Нови Сад. Као помоћник уредника и уредник остаје у редакцији „Српског дневника” до фебруара 1864. године. Његов рад у редакцији „Српског дневника” није од власти прошао незапажено. Септембра 1858. године, у време кад је његово име исписано као уредничко, излажење листа је забрањено на три месеца, а он је уклоњен са места уредника. Док је радио у редакцији „Српског дневника”, Данило Медаковић му је уступио и уређивање „Седмице”, листа за забаву, науку и књижевност, али је званично његово име стајало само током 1858. године. Истицање његовог имена као уредника убрзало је гашење „Седмице”, она је забрањена од званичних власти 6. новембра 1858. године. Ономогућен да самостално ради у Новом Саду и окарактерисан као панслависта у тајним полицијским актима, покушао је да пређе у Србију, али му власти нису издале дозволу. Године 1859. „неко време” ради као нотарош конзисторије у Новом Саду. Око 1860. године у Новом Саду живи и ради велики број српских књижевних и научних радника, али како није излазио ниједан књижевни лист, Поповић је покренуо „Даницу”, коју ће уређивати и издавати до 1871. По овоме је часопису и добио надимак Даничар. Највећи број његових сарадника из „Седмице” сарађује и у „Даници”. Поред осталих ту су: Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић, Јаков Игњатовић, Стеван Владислав Каћански, Ђура Даничић, Стојан Новаковић и др. Вештим уређивањем Ђорђе Поповић је успео да његов часопис 1861. године сакупи 900 претплатника, а био је и један од првих уредника који је плаћао хонораре (од 40 до 100 динара) по штампаном табаку.

Време између 1860. и 1864. јесте период његових значајних успеха. Као представник сремске жупаније био је 1861. изабран за члана Сабора; 21. јануара 1862. изабран је за дописног члана Друштва Српске словесности у Београду. Следеће године постао је члан Матице српске, а од 1864. и члан њеног Управног одбора Књижевног одељења. Исте те године, 29. јула потврђен је од Српског ученог друштва у Београду за дописног члана. Тих година учествовао је активно и у позоришном животу Новог Сада. За Српско народно позориште написао је један оригинални и превео више позоришних комада у периоду од 1861. до 1863. Године 1864. ожениће се Маријом Цветковић, чланицом овога позоришта.

У Поповићевом животу била је преломна 1864. година. По наговору Данила Медаковића, марта месеца прешао је из групе окупљене око „Српског дневника” и Светозара Милетића, у редакцију листа „Напредак”. Као уредник оваг листа залагао се да ослонац Србије

кнеза Михаила буде Русија. Од тада у политичкој борби у Војводини учествује као конзервативац. Како су се око те идеје груписали и црквени кругови, истикнуто је начело „православног словенства”, Поповић је оптуживан, од дојучерашњих пријатеља и сабораца, као плаћеник Србије и Русије. Крајем лета 1869. године „Напредак” је остао без претплатника и престао је да излази, а Поповић је октобра исте године прешао у редакцију новопокренутог листа „Српски народ”, и продужио борбу против „Заставе” и Светозара Милетића. Септембра 1872. године са грофом Мајтењијем испитивао је стање у новосадској гимназији. Резултат ове истраге било је распуштање патроната конституисаног 1870, а Поповић је том приликом уклонио из службе неке професоре, своје политичке противнике, углавном присталице Светозара Милетића. И са листом „Српски народ”, који је уређивао у два наврата (од октобра 1869. до марта 1872; и од августа 1874. до марта 1876) није имао среће. Овај лист је углавном стајао под патронатом патријарха Самуила Маширевића и радио је на идеји о уједињењу свих Јужних Словена под владом династије Обреновић. Потискиван од политичких противника све се више приклањао конзервативцима, тако да је 1876. године одбачен од највећег дела српске интелигенције у Војводини и скоро онемогућен да политички делује. Зато је Поповић пред први српско–турски рат априла 1876. прешао је у Србију.

Како је после свог конзулског рада остао без службе Поповић се посветио новинарству и са Манојлом Ђорђевићем Призренцем, фебруара 1890. године, покренуо књижевни лист „Домаћи пријатељ”, у којем је штампао први део свог превода романа *Рат и мир* Лава Толстоја. Лист је био краткога века, престао је да излази са 38. бројем. Од тада је радио као професионални књижевник и сарадник великог броја наших и страних листова и часописа. Активност на књижевном и научном пољу омогућила му је да 10. фебруара 1892. године буде изабран за почасног члана Српске краљевске академије. У исто време био је један од оснивача друштва књижевника и уметника названог Књижевно–уметничка заједница, на чијој је другој седници 28. марта 1892. године и председавао. Тежак положај књижевника и уметника, као и њихових породица, условио је да се новембра 1892. оснује Друштво за помагање изнемоглих српских уметника и њихових породица. Даничар је био први председник овог друштва (секретар је Љубинко Петровић). Као помоћник библиотекара Народне библиотеке, „с обзиром на његов педесетогодишњи рад на пољу српске књижевности и уметности и особите заслуге отачеству учињене” пензионисан је пред крај 1900. године.

И после пезионисања радио је на превођењу страних писаца и као лични библиотекар краља Петра. Умро је у Београду, три дана пре мобилизације у Србији, 25. марта 1914. године.

Ђорђе Поповић Даничар, преводилац, уредник часописа и листова:

„Седмицу” (април 1855. – новембар 1858), „Српски дневник” (јануар–септембар 1858), „Даницу” (1860–1871), „Напредак” (октобар 1864 – август 1869), „Српски народ” (октобар 1869 – март 1872. и август 1874 – март 1876), „Шумадију” (април–мај 1876), „Србадију” (1883) и календаре: „Годишњак” (1864), „Буњевачки календар” (1867–1868), „Панчевац” (1879–1885) и „Вардар” (1885–1887). Учествовао је у састављању календара „Годишњак” (1856–1859) и „Ласта” (1856–1859).

Како је сам забележио, у часопису „Даница” је поред превода објавио и више својих оригиналних приповедака. У аутобиографији наводи да је у Загребу 1878. године објавио роман *Изгубљени живот*. Сарађивао је у: „Бачванину” (Сомбор), „Београдским новинама”, „Београдском дневнику”, „Босанској вили” (1897–1898, 1900, 1902), „Босанско–херцеговачком источнику” (1893), „Бранику” (1890), „Бранковом колу” (1899, 1900, 1906), „Браству” (1892, 1894), „Буњевачкој вили” (Баја), „Великом календару за 1874” (Нови Сад, 1873), „Виделу”, „Гласнику за забаву и науку” (1893), „Годишњици Николе Чупића” (1895, 1897), „Дневном листу” (1891), „Ђачету”, „Звезди”, „Зимзелену” (1893), „Зори” (1898, 1900), „Истоку”, „Колу”, „Летопису Матице српске” (1896), „Малим новинама”, „Напредку календару за 1908” (Београд, 1907), „Narodnim novinama” (Загреб, 1865), „Народном дневнику”, „Огледалу” (1894), „Одјеку”, „Отаџбини” (1882–1883, 1887–1888), „Правди” (1904, 1907), „Србадији” (Беч, 1876), „Србадији” (1881–1883), „Србији” (1892), „Србобрану” (Загреб, 1893), „Српским новинама”, „Српском гласу” (Задар), „Српском Фигару”, „Стражилову”, „Фрушкој Гори календару за 1879. годину”. Сарађивао је и у страним листовима. На руском: „Московске ведомости”, „Савремения известия” (Москва), „Восток” (Москва), „Ново время” (Петроград), „Новости” (Петроград); на енглеском: „Levant Herald” (Цариград); на француском: „Indépendance Belge” (Брисел); на немачком: „Reform” (Букурешт), „Ungarischer Lloyd” (Букурешт), „Pester Journal” (Будимпешта), „Pester Loyd” (Будимпешта), „Politik” (Праг), „Reform” (Беч), „Epoche” (Беч), „Parlamentär” (Беч), „Presse” (Беч), „Neue Freie Presse” (Беч), „Deutsche Zeitung” (Беч), „Kölnische Zeitung” (Келн), „Frankfurter Zeitung” (Франкфурт), „Allgemeine Zeitung” (Минхен),

„Neutsatzer Localblatt” (Нови Сад), „Balkan-Rundschau” (Београд), „Berliner Börsen-Courier” (Берлин) и на грчком: „Имера” (Трст).

Педесетогодишњицу књижевног рада прославио је 1902. године.

Како је био учесник многих књижевних и културних збивања и пријатељ многих наших значајних стварлаца тога времена, неколико пута је помагао нашим и страним истраживачима. Светислав Вуловић је у студији о Ђури Јакшићу истакао да је доста података и писама добио од Ђорђа Поповића. У књизи Деспота Бацковића *Којој словенској грани припадају Македонски Словени?* написао је „трећи” историјски део о Македонији. Када је Леополд Ранке започео писање књиге *Србија и Турска у XIX веку*, обратио се Јовану Ристићу за помоћ. Ристић је ову молбу проследио Ђорђу Поповићу и „после краћега времена Ранке је имао свежањ немачкога рукописа, у којима је била писана новија српска историја”. Подаци, које је Поповић приложио немачком научнику, били су главни извор за историско дело. После Ранкеа, са сличном молбом Поповићу се обратио и професор из Пожуна Александар Хекш. За потребе његовог дела *Die Donau vom Ursprunge bis zum Schwarzen Meer*, Поповић је припремио податке о Србима на немачком језику.

Изузимајући преводе, Поповић је посебно објавио следеће књиге: *Recht und Gericht in Montenegro* (Agram, 1887), *Немачко–српски речник* (Панчево, 1879); *Српско–немачки речник* (Панчево, 1880); *Турске и друге источњачке речи у нашем језику* (Београд, 1884); *Уцене српства у руској полицији* (Панчево, 1886); *Историја Црне Горе* (Београд, 1896); *Два Петровића Његоша* (Београд, 1896); *Кнез Милош Велики* (Београд, 1899); *Бачки Буњевци и Шокци* (Београд, 1907) и *Новосадска српска гимназија* (Београд, 1909).

Један значајан стваралац нестао је, а после њега деловао је и његов син Миленко Поповић као позоришни критичар и преводилац, а његов унук Ђорђе Поповић поконио је 10. септембра 1945. Архиву Србије делове дедине заоставштине.

[Прилог]

Библиографија календара „Вардар” за 1880, 1881, 1885, 1886. и 1887. годину

1. *Вардар календар за 1879.* (није виђен)
2. *Вардар календар за вис-годину 1880. која имат 366 дни.* Уреди Димитрије Алексијевић. Година втора. Во Беч [Београд]. 48 стр.

Садржај:

[Календарски део], 2–16; [Аноним], *Сточарство*, 17–21; [Димитрије Алексијевић], *Браћо моја земљаци Мијаци и Брсјаци!*, 22–29; [Непознати Рус], *Писмо из Трна штампано у листу „Петроградске вједомости” о границама Србије и Бугарске*, 30–34; Вук Караџић, *Епске народне песме: Свети Сава, Смрт мајке Југовића и Марко Краљевић и Алил ага*, 35–44; *Народна маћедонска песма; Мијачка народна; Народна Мијачка и Брсјачка песма*, 44–48.

3. *Вардар календар за просту годину 1881. која имат 365 дни.* Година трећа. Во Беч [Београд]. 72 стр.

Садржај:

[Значајне године; празници; календарски део], 2–16; [Тридесет тропара на старословенском језику, црквеним писмом], 17–28; [Аноним], *Житије на светог оца Прохора Пчињског*, 29–35; *Песме: Тело на светаго Владимира иде од Орид в Елбасан; Кога загину Влкан – краљ Владислав; Мома ти си болно*, 36–38; народне српске песме: *Мусић Стефан* (из Вука Караџића), 39–44; *Неће Мара за бугарског бана*, 44; [Ћорђе Поповић Даничар], *Ратови међу Србима и Бугарима од почетка па до доласка Турака* (чланак), 45–50; [Аноним], *Разговор о Маћедонији међу стрица Митра и момчета Станка* (дијалог), 51–70; *Народна маћедонска песма*, 71–72.

4. *Вардар календар за просту годину 1885. која имат 365 дни.* Година четврта. [Уредио Ћорђе Поповић Даничар]. Во Беч [Београд], 48 стр.

Садржај:

[Календарски део], 1–16; [Ћорђе Поповић Даничар], *Срби и Бугари у Маћедонији*, [17–23]; Вук Караџић, *Народне епске песме: Цар Лазар и Царица Милица и Косовска девојка*, 23–42; [Аноним], *Домовина* (песма), 30–32; [Драгутин Ј. Илијћ], *Под пенџери-те* (песма), 32–33; *Мијачка песма* („Не гази цвече, Стале овчаре”), 43–44; *Приказна. Лисица се осветила вуку* (бајка), 44–47; *Рађање Исусово*,

42-43; [Аноним], *Здравље* (чланак), 44-47; *Народна македонска песма*, 47-48.

5. *Вардар календар за просту годину 1886. која имат 365 дни*. Година пета. [Уредио Ђорђе Поповић Даничар], Во Беч [Београд]. 112 стр.

Садржај:

[Календарски део], 1-16; [Ђорђе Поповић Даничар], *Бугарска народност*, 17-21; Вук Караџић, *Огњена Марија у паклу* (народна песма), 21-25; [Ђорђе Поповић Даничар], *Марко Краљевић*, 25-29; *Македонска народна песма*. *Дечански манастир*, 29-31; [Ђорђе Поповић Даничар], *Војвода Момчило*, 32-35; Вук Караџић, *Женидба краља Вукашина* (народна песма), 35-46; [Ђорђе Поповић Даничар], *Српски манастир Хиландар у Светој Гори* (чланак), 46-54; Вук Караџић, *Свети Сава* (народна песма), 54-55; [Ђорђе Поповић Даничар], *Милош Обилић*, 55-57; *Болан Дојчин* (народна песма „од Кукоша”), 57-59; [Ђорђе Поповић Даничар], *Македонски летопис*, 59-92; *Сирма војвода* (мијачка народна песма), 92-93; [Аноним], *Добри савет добрим људима*, 94-96; [Драгутин Ј. Илијћ], *Големо либе*, 96-97; [Аноним], *Ђаво и Светогорац*, 97-98; *Ђул’ дрвојче* (македонска), 98-99; *Равин и српски поп* (анегдота), 99-100; *За паре све* (македонска), 100-101; *Пословице* (македонске), 101-102; *Сватовска* (од Прилепа), 102; *Сватовска* (од Велеса), 103; *Загонетке* (македонске), 103-104; *Поп и ја* (македонска песма), 104; *Кратке приповетке*, 105-107; *За кућу и поље* (поуке), 107-109; *Мешавине* (кратке белешке), 109-112; *Народна македонска песма*, 111-112.

6. *Вардар календар за просту годину 1887. која имат 365 дни*. Година пета. [Уредио Ђорђе Поповић Даничар], Во Беч [Београд]. 126 стр.

Садржај:

[Календарски део], 4-16; [Ђорђе Поповић Даничар], *Колико има Бугара?*, 17-24; Вук Караџић, *Радул бег и бугарски краљ Шишман* (народна песма), 24-29; [Аноним], *Слава или крсно име у македонских Срба* (са примерима народних умотворина), 29-39; Вук Караџић, *Како се крсно име служи* (народна песма), 40-42; [Ђорђе Поповић Даничар], *Кнез Драгомир Стрез*, 42-46; *Дука Станковић и Хиландар* (од Дибре народна песма), 46-48; [Аноним], *Добри савети добрим људима*, 48-50; *Јана и браћа јаничари* (од Дибра народна песма), 51-52; *Криштење Исусово* (из Новог завета), 53-54; *Богојављенске песме* (од Галичника), 55-57; [Аноним], *Света Гора*, 57-81; *Песме на чисти понедељак* (од Галичника), 82; [Аноним], *Цариград*, 83-84; *Шајина робиња* (народна песма), 84-89; *Цар и старац* (народна

приповетка), 90–92; [Аноним], *Како се може знати какво ће време да буде* (поуке), 95–100; *Јана и браћа јанићари* (од Дибре балада), 100–102; *Како се може знати, какав ће у години бити берићет* (поуке), 102–103; *Маринћа и паша* (од Разлога народна песма), 103–104; *Правила, како човек може да очува своје здравље* (поуке), 104–107; *Девојка и Тодор арамија* (од Дибре народна песма), 107–108; *Народне причице*, 108–113; *Сестра и брат* (од Дибре балада), 113–114; *Пословице македонске*, 115; *Песма на биљари* (од Дибре), 116–118; *Македонске загонетке*, 118–119; *Сватовска мијачка*, 120; *Народна македонска песма*, 120–122; *Монете и тарифе*, 123–126.

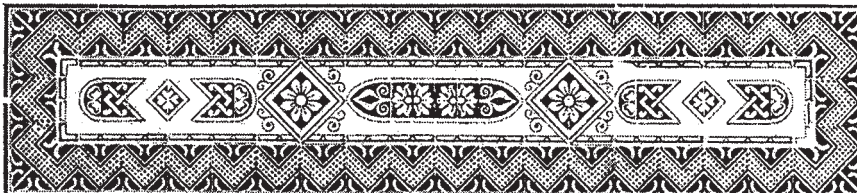
Станиша Војиновић

Кључне речи: Ђорђе Поповић Даничар, Српске новине, календар „Вардар“ (1885–1887), Стара Србија, Македонија, Српско-турски рат, Деспор Баџовић.

Staniša Vojinović

ЂОРЂЕ ПОПОВИЋ ДАНИЧАР AND OLD SERBIA

The forgotten Đorđe Popović Daničar (1832–1914) was a translator from various languages (German, Russian, French, English), editor of the *Danica* magazine and several journals (*The Serbian Daily*, *The Week*, *Progress*), and the Serbian consul to Skopje. Apart from translating major foreign writers (Cervantes, Leo Tolstoy), he was also active as a publicist and correspondent to a number of domestic and foreign journals and magazines. As an official at the Ministry of Foreign Affairs, he defended Serbian interests in the Balkans. He compiled and for three years edited the *Vardar* calendar, where he published several of his own articles and items of folklore from Old Serbia and Macedonia.

УДК 061.2(497.1):323.1(=163.41)
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.9>

ПРВИ СТАТУТ ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ

Национална политичка акција на буђењу свести, организовању и вођењу покрета српског народа у неослобођеним крајевима у другој половини XIX века спровођена је преко одбора, дружина и организација ствараних, углавном, приватним иницијативама интелектуалаца или под покровитељством званичних органа. Поменимо овде, поред Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини, образованог августа 1868. на иницијативу митрополита Михаила, и Дружину „Јединство”. Она је основана у Београду 1871. са задатком „за потпомагање просвјете и цркве на Балканском полуострву у српским приједјелима изван Кнежевине Србије”, како је наведено у првом члану њених Правила.¹

Иницијатива да се организује и установи Друштво „Светог Саве” постојала је осам година пре него што је оно 1886. године основа-

¹ Правила *Дружине „Јединство”* садрже 33 члана и у последњем је наведено да ће се у случају престанка рада из било ког узрока „све, што се од имања затече” предати „Српском ученом друштву у Београду, да оно распореди остатком друштвеног имања на сврху, на коју је и намијењено.”

Убрзо потом мења име у *Дружина „Југословенско јединство”*, а основана је „за подпомагање просвјете и цркве међу Југословенима на Балканском полуострву” од 56 лица, међу којима су: Јосиф Панчић, Нићифор Дучић, Панта Срећковић, Милош Милојевић, Стојан Бошковић, Стојан Новаковић, Алимпије Васиљевић, Медо Пуцић, Чедомил Мијатовић, Јаков Павловић итд. И овај назив је преправљен у *Дружина „Југословенске заједнице”*. (АСАНУ, Ј. Р. XXVI/7, 26/444)

но и започело своју делатност.² Чланови за установљење, оснивање Друштва били су: прота Јаков Павловић, каснији митрополит Иноћентије, књижевник Матија Бан, професори Панта Срећковић и Милош Милојевић, пуковник Јован Драгашевић и сликар Стева Тодоровић.

Сам Статут Друштва „Светог Саве”, састављен од 53 члана, написан је руком Матије Бана,³ а занимљиво је да су *Основна правила* из 1886. по којима је Друштво започело рад имала само осам чланова.

Првим чланом Статута истакнуто је да се ствара Друштво „Светог Саве” у циљу „да се подигне видљив споменик првому српском црквеном и народном просветитељу, те да се с науком и врлине Њиме у ср[п]ству његоване шире и крепе по свима пределима нашим.” Даље су изложени *Циљ и састав* чл. 1–5, рад *Управе* чл. 6–22 и *Одбора: књижевничког* чл. 23–25, *уметничког* чл. 26–28, *рачунског* чл. 29–37 и *домаћинског* чл. 38–40, као и *Филијалних дружина* чл. 41–43, али и избор, права и дужности чланова чл. 44–46, примање поклона и прилога чл. 47, *Радна средства Друштва* чл. 48, *Новчани извори Друштва* чл. 49, издавање књига члановима чл. 50, јавност рада где је наведено само: „Свакако без разлике друштвена радња предавање се јавности” чл. 51. Потом је предвиђено да у случају престанка рада Друштва, његово Веће неће се моћи расформирати док не закључи рачуне и не учини слободно располагање с целом имовином које ће одговарати циљу Друштва чл. 52. Последњим 53. чланом предвиђене су измене и допуне које се искуством покажу као потребне, а уз одобрење министра просвете.

С овако урађеним Статутом поставља се питање зашто Друштво није тада и започело свој рад. Посредни одговор на то добијамо судећи на основу белешке коју је Матија Бан касније написао на полеђини последњег листа Статута. Он је ту поред датирања Статута у 1878. годину и навођења ко су били чланови написао: „Садашње Друштво Св. Саве постало је доцније, услед нашега које са падом Ристићевим престало.”⁴ Из тврдње у другом делу реченице: „услед нашега које са падом Ристићевим престола” види се зашто Друштво није почело радити и да је за то био, као кривац, именован Јован Ристић.

² О његовом оснивању и раду види: Михаило Војводић, *Друштво Светог Саве Документи 1886–1891*, Београд 1999. (Издавачи: Архив Србије, Друштво Свети Сава)

³ Статут је насловљен *Друштво Светог Саве* и сачуван је као концепт у заоставштини Матије Бана, поред његових различитих рукописа, преписке и других докумената, а налази су у Архиву САНУ под сигнатуром бр. XVI/2 и редним бр. 16/17.

⁴ Највероватније је да је реч *нашега* у овој реченици погрешно написана, а односи се на реч арапског порекла *хашер* у значењу уништење, упропаштење, пропаст.

Основа за такву тврдњу има, ако се имају у виду чињенице да је Статут написан 1878, а Ристићев пад је био две године касније. Он је био председник Владе и министар иностраних дела од 1. октобра 1878. до 21. октобра 1880, а министар иностраних дела од 24. априла 1876.⁵

Овоме треба додати и то да је Матија Бан Ристићу упутио још два предлога који су остали без одговора. Један је од 23. марта 1879, а други од 17. августа 1880.⁶

У првом, најпре, је истакао да новостворено стање на Истоку нема дуг век и да се што брже треба спремити у земљи и ван ње како би се могли користити догађајима који ће наступити, као и да у Македонији воде пропаганду Бугари, Грци и Аустријанци. Зато је предложио да се у Београду састави одбор за Македонију од „зрелијих, искусних и поузданих људи”, а под заштитом Светог Саве. Одбор би: сваке године приредио три књиге на српско-македонском наречју, штампао их о државном трошку у 4.000 примерака и бесплатно делио по народу; по већим местима завео пододборе који би имали међусобне везе и преко Врања с главним одбором: тражио учитеље за тамошња места и отуд децу која би се примала с благодејањем у српске школе; министру давао предлоге које нађе за потребно и достављао му вести које би добијао. На крају је, поред себе, за чланове одбора предложио: Јакова Павловића, Ђорђа Малетића, Ђорђа Поповића, Милоша Милојевића, Миту Алексијевића у Нишу и архимандрита Саву и Деспота Бацовића у Врању.

Други предлог, који је и одговор на Ристићев позив, упутио је с Милошем Милојевићем, после њиховог састанка на којем су узели „у подробен претрес стање у Старој Србији и Македонији, као и средства којим би се могло у тим још неослобођеним странама наставити рад око ширења и утврђивања народносне и државне мисли српске, који је рад ратом прекинут.” У вези с тим предложили су да се установи тајни централни одбор у Београду за рад ван граница земље који би зависио од министра иностраних дела и ако би се он одобрио, одмах би изградио своја организациона правила.

⁵ *Устави и Владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988, 99.

⁶ АСАНУ, М. Б. X, 10/2; XVI/1, 16/4.

Овде Статут, о којем је већ писано,⁷ доносимо онако како је написан у концепту предлога, само с указивањем на интервенције које је аутор током писања или касније вршио ради побољшања текста.

[Прилог]

Друштво Светога Саве.

Циљ и састав.

I

У цели да се подигне видљив споменик првому српском црквеном и народном просветитељу, те да се с науком и врлине Њиме у ср[п]ству његоване шире и крепе по свима пределима нашим, установљава се „Друштво светог Саве.”

II

Видљиви споменик првом просветитељу народа српског састојаће се у црквици, која ће се подићи у Београду на згаришту светитељевом, и у једно до те црквице училишту за српску сирочад у опште, а нарочито ону која су из места где је просвета најмање заступљена.

III

Ово друштво оснива се у Београду, где ће имати своје „Управно веће” а посредством подружина⁸ распространиће се по свима српским местима где у свести и родољубљу српских⁹ народњака нађе одзива.

⁷ Ирена Арсић, *Матија Бан и покушај оснивања Друштва Светог Саве*, Братство IX, Београд 2005, 61–72.

⁸ Прво је била написана реч *дружина*, па је касније с ознаком испред ње додато *по*.

⁹ Реч *српских* написана је изнад речи *народњака* и означено је где треба да стоји по редоследу.

Ове дружине радиће у истој цели и састављаће са главном београдском главном дружином просветну целину.

IV

Инострана је и строго забрањена друштву св. Саве свака политичка цель и радња.

V

Сва радња друштва ићи ће на ту цел да развија и утврђује у народу нашем:

1. чист хришћански морал;
2. домаће и грађанске врлине;
3. здраве у животу појаве и начела о свачем;
4. Општа знања пуку потребна;
5. Народну књижевност, и правилан језик;
6. Народне уметности;
7. добар укус у књижевности и уметностима у народном духу и правцу;
8. Потпуну свест као србина, словенина и човека.

Управа.

VI

Управа ће се састојати из једанајест лица оснивача, који живе у Београду. Сви морају бити зрели, озбиљни људи и познати писци, који су доста писали и радили за народ.

VII

Чланови су Управе стални, и бираће између себе Председника, подпредседника, два тајника и једног благајника на две године. Остали чланови зваће се „већници” и имаће разне дужности.

VIII

Кад би који члан Управе дао оставку, или отишао за свагда из Београда, или умро, веће управно означиће три кандидата и предложи их великој годишњој скупштини да једнога избере за већника.

IX

Управно веће представља цело друштво пред властима, пред другим просветним друштвима нашим и страним, и пред појединим лицима.

X

Сва писма и акта већа потписује Председник, а у његовом отсуству подпредседник, а у отсуству овога најстарији по годинама већник.

Уз потпис председников мора бити и потпис једног тајника, и друштвени печат, да би писмено имало вредност.

XI

Председник и Подпредседник брину се о савесном и тачном вршењу друштвених правила, одлука и наредаба.

Један од њих сазива веће кад год треба, а редовно једанпут на седмицу, сазива такође и велику годишњу скупштину, којој заједно са управним већем председава.

XII

Тајници, који ће се узимати из најмлађих по годинама чланова, биће у исто време и перовође.

Они ће писати акта, држати разне спискове, и¹⁰ чувати архиву друштвену.

¹⁰ Слово *и* је написано касније изнад речи, па је означено где се убацује.

XIII

Благајник држаће касу и њом руковати. Ако би требало придодаће му се један већник за помоћника.

XIV

Један већник биће библиотекар, а један чувар друштвених ствари. Овому ако устреба додаће се помоћник.

XV

Каса, архива,¹¹ библиотека и ствари, којима ће руковати разни већници, биће под непосредним надзором Председника и подпредседника а под одговорношћу дотичних већника.

XVI

Управно веће бира чланове друштва у српском, словенском и страном свету.

Оно ће обратити особиту пажњу на то да избере заслужне, моралне, нашему свету наклоне писце, људе познате због својих врлина, због патриотских и човечанских¹² заслуга, ма коме племену и којој вероисповеди припадали, јер су врлина и наука благо човечанства.

XVII

Управно веће решава већином једног гласа, а за решавање потребна је присутност најмање од 6 већника.

У овом посљедњем случају ако би се гласови на једнако поделили важи одлука оне половине на којој је Председник, или у његовом одсуству Подпредседник, или заступник овога.

Предлози и одлуке заводиће се у главни записник.¹³

¹¹ Реч *архива*, иза које није стављена запета, написана је накнадно изнад речи *Каса* и *библиотека* и знаком јој је одређено место у реченици.

¹² Речи *и човечанских* написане су накнадно изнад речи испред и иза њих и знаком им је одређен редослед.

¹³ Ова реченица најпре је гласила: „Предлози и одлуке заводиће се у нарочити списак, који ће се звати „Дневник””, па је део реченице *нарочити списак, који ће се звати „Дневник”* прецртан, а изнад тога написано: *главни записник*.

XVIII

Кад би који већник имао одсуствовати из Београда дуже од два месеца, он ће пренети свој глас на другог већника, или ће из[а]брати за време свог одсуства између писаца друштва и уз пристанак већа себи заменика.

XIX¹⁴

Веће се брине о прегледању књижевних и уметничких дела, усваја их, или на поправку враћа; препоручује их народу, или само их одкупљује и издаје за свој рачун, потпомаже сиромашније а боље писце и уметнике¹⁵ који су се у друштво уписали, потпомаже народна училишта у српским пределима слабо или никако просвети приступним, брине се за сиромашније отуд ученике, и у опште за све што може од Србадије направити просветан и честит народ.

XX

Да би што већу ревност у писаца поставило, и отликовало у опште ма чије угледније¹⁶ заслуге за српство и његов просветни напредак, Управно веће издаваће похвалне листове сребрне и златне медаље (окром новчаних награда).¹⁷

XXI

Пошто је Св. Сава друштвени патрон, то ће управно веће сазивати сваке године у очи дана светитељевог велику годишњу скупштину, којој ће сао[п]штавати напредак друштва и давати тачан извештај о целом Управином руковању.

¹⁴ Овај члан написан је накнадно на левој маргини листа и означено је где му је по редоследу место.

¹⁵ Речи и уметнике написане су накнадно изнад речи испред и иза њих и знаком им је одређено место.

¹⁶ Речи ове реченице: *у опште ма чије угледније* накнадно су написане и означено је да су по редоследу на овом месту.

¹⁷ После ове заграде написано је: *онима који су се у друштво св. Саве записали*, па је прецртано.

На сам светитељев дан оно ће држати свечаност, на коју ће чланови друштва бити позвани.

XXII

За олакшавање и брже одправљање послова постојаће три одбора: књижевнички, умјетнички, рачунски¹⁸ и домаћински којима ће председавати по један већник.

Одбор књижевнички.

XXIII

Имаће, окром већника председника, осам лица узетих из друштвених чланова књижевничког реда, а разних категорија.

Ове ће управно¹⁹ веће бирати на две године. Стари чланови могу бити на ново изабрани.

XXIV

Која рукописна дела не би могли сами већници прегледати и оценити, та ће предавати члановима овога одбора на преглед о оцену.

За свако дело одређују се по два члана, а за преглед и оцену ових саразмерна награда.²⁰

Веће према величини дела одредиће рок у коме му оцена мора бити достављена, па о њој ће изрећи коначан суд на своме састанку, да би се вредноћа дела што потпуније и верније иследила.

¹⁸ Испред речи *рачунски* било је написано слово *и*, па је обрисано, а делом изнад речи *рачунски* и *којима* касније је написано *и домаћински* с знаком где им је место у реченици. Тако су у члану наведена четири, а није исправљена првобитна верзија од три одбора.

¹⁹ Реч *управно* је накнадно написана изнад речи *ће* и *веће*, па је означено да јој је овде место.

²⁰ У овој реченици речи *по* и *ових* су накнадно написане изнад речи, па су им знаком одређена места где им је редослед у реченици.

XXV

Половина чланова овога одбора мора бити у Београду, а половина може бити и изван Београда.

Одбор уметнички.

XXVI

Биће састављен, окром председника, од осам чланова, три живописна, два архитетска и три музична, који су се у друштво св. Саве уписали. По један од сваке струке може становати и изван Београда.

XXVII

Управно веће чиниће овоме одбору своја предложења, као и одборници већу.

XXVIII

За сваки наложени рад, за преглед и оцену Веће ће одређивати одборницима сразмерну награду.

Правац у уметничким радовима мора бити српско-словенским са обзиром на висину уметности нашега века.

*Одбор рачунски*²¹

XXIX

Председништво у овом одбору припада већнику благајнику. Њему ће [се] додати један нарочити перовођа, вешт рачунској струци, и²² члан друштва, коме ће се плата одредити.

²¹ Реч *рачунски* на овом месту прво је почета писати као *фина[нсијски]*, па је исправљена.

²² Слово *и* је накнадно додато у реченицу.

Окром тога постајаће контрола²³ од три друштвена члана рачунске струке. Ови ће контролну власт делити са председником и подпредседником управног већа.

XXX

Сви учесници у овом одбору морају становати у Београду, и одговорни су за своју радњу. Који нису чланови већа бираће се сваке године по већевом предлогу на великом [великој – М. С.] скупштини. Стари могу бити на ново из[а]брани.

XXXI

Благајник држи касу, прима приходе и издаје расходе. За свако издавање новаца из касе, које одлучује веће,²⁴ неопходно је потребно одобрење писмено, на коме морају свагда бити потписани Председник већа, и три одговорна већника.

До 30 динара може и сам председник дати писмен допуст за издавање.

XXXII

Кад год се скуп у каси готовина преко 300 динара, благајник је дужан да то јави већу. Веће шиљаће тај новац управи фондова на интерес.

XXXIII

Чланови контроле дужни [су] прегледати сваких шест месеци касу, и друштвене рачуне.

А благајник је дужан то им показати на њихово захтевање и у свако доба године.

XXXIV

Рачунски перовођа заводи у нарочите књиге свако примање и издавање, и те књиге држати у савршеном реду.

²³ Реч *контрола* је подвучена у аутографу, а реч испред ње уместо *постојаће* написана је како је наведено.

²⁴ Речи: *које одлучује веће*, накнадно су дописане изнад речи које су испред и иза њих и означено је на којем месту треба да се налазе.

XXXV

Ако би контрола опазила у стању касе или држању књига какву неправилност, дужна је под своју одговорност одма то јавити Управном већу.

XXXVI

Благајник ће се бринути да спреми за велику скупштину друштва извештај о финансијском стању друштвеном, који ће се предтечно поднети управном већу, па предати јавности.

XXXVII

Кад би благајник за дуже време био препречен у вршењу своје дужности, Веће ће под своју одговорност означити му једнога од својих чланова за заменика.

Одбор домаћински.

XXXVIII

Под председништвом једног већника овај ће одбор имати два члана: Једнога за књижицу друштва, а једнога за друштвене ствари које ће друштво добивати на поклон.

Овим члановима моћи ће се додати по један помоћник.

И чланове и помоћнике бираће веће из друштва; али први су само, као чувари, за књиге и ствари одговорни.

XXXIX (39)²⁵

Перовођа рачунског одбора састављаће спискове књига и ствари и у овом одбору; а исти чланови који²⁶ врше контролну власт у овом одбору вршиће је и у овом.

²⁵ Од овог па до 48. члана у аутографу су упоредо писани римски и арапски бројеви. Код арапског броја овде није затворена заграда.

²⁶ Изнад речи *који* накнадно је дописана реч *чланови* и није дат знак где јој је место. Ми смо је ставили испред наведене речи.

XXXX (40)

Управно Веће израдиће за сва четири одбора подробна правила[.]
Одлуке појединих одбора пуноважне су тек²⁷ кад их Управно веће одобри.²⁸

XXXXI (41)

о филијалним дружинама.

Веће настојава да се и по другим варошима српским заводе про-
светне дружине св. Саве, а у мањим местима да именује своје поједи-
не представнике.

XXXXII (42)

Филијалне ове дружине биће морални делови Друштва и стараће
се; 1⁰. да умножавају и Управ[ном] Већу²⁹ достављају нове чланове,
прилоге, и поклоне из свога круга; 2⁰. да ту распростиру путем пред-
плате и продаје дела Већем усвојена или препоручена.

XXXXIII (43)

Свака на страни³⁰ дружина имаће одбор од 5 лица, међу којима
председника, подпредседника и тајника, који ће вршити дужности пе-
ровође, новчара и чувара одговорна.

Председник дописиваће [се] са Управним већем, јављати му за нове
чланове своје месне дружине, и достављати улоге са³¹ прилозима.

Окром тога он ће сазивати месне састанке, подносити Управном
већу своје мишљење о начинима којим се боље може друштвена цел

²⁷ После ове речи написана је реч која се јасно не чита, а најпре би се могла чита-
ти: *понади* и није прецртана.

²⁸ Овај став написан је накнадно на маргини с десне стране и означено је да му је
овде место у тексту, а изнад њега написан је број 42.

²⁹ Речи *Управ[ном] Већу* накнадно су написане изнад претходне две речи и озна-
чено је где треба да се налазе у реченици.

³⁰ Ова реч у аутографу написана је: *страна*.

³¹ Речи: *улоге са* написане су накнадно изнад речи *прилозима*, па је означено где
им је место.

постићи, и шиљати му свакога Децембра³² извештај о моралном и просветном стању као и потребама у његовом пределу.

XXXXIV (44)

О избору, правима и дужностима чланова Друштва св. Саве

Број чланова друштвених није ограничен.

Чланови се бирају, или се сами пријављују.

Сви честити, грађанске части не лишени судом не жигосани људи примају се у друштво св. Саве.

Управно веће изабраће или ће позвати да приступе Друштву нарочито све отменије српске, славенске, па и стране српству и словенству наклоњене писце, све заслужне и патриотичне људе, Србе као и лица страна заслужна за Српство, словенство, или човечанство.³³

Који се и сами, било наши или странци,³⁴ као ревнитељи Српске просвете пријаве, те ће Веће међу чланове Друштва драговољно примати.

LV (45)

Сви без разлике чланови Друштва добиваће уз диплому једну бакарну медаљу као видљив знак чланства. Сваки ће положити за диплому 3 а за медаљу 4 динара једанпут за свагда.³⁵

³² Овде је било написано *Јануара*, па је прецртано и изнад написано *Децембра*. У истој реченици реч *му* накнадно је написана, али и: *као и потребама* изнад речи *стању у његовом*, па је означено где им је редослед у реченици.

³³ Ова реченица после речи *патриотичне* гласила је: *људе, заслужне за Српство, словенство, или човечанство*, па је реч *заслужне* прецртана и изнад тога и речи *људе*, написано је: *Србе као и лица као и сва заслужна*, па су речи *као и сва*, опет прецртане, а изнад њих написано *страна* и стављен је знак да је овом делу реченице место испред речи *људе*. Мислимо да је ознака где треба да стоји део реченице грешком стављена испред уместо иза речи *људе*.

³⁴ Речи *било наши или странци*, накнадно су написане изнад речи *као ревнитељи* и означено је где по редоследу треба да стоје.

³⁵ После овога става у аутографу су написани, па су прецртани и следећи ставови:

Чим филијалне дружине доставе Већу са именима улоге нових чланова добиваће за њих дипломе и медаље.

За постижење цели друштвене сваки члан полагаће месечно по један динар.

Имена свију чланова, таксе и прилози јавља ће се одма у новинама друштвеним, а за тим печатаће се у годишњем извештају Управног већа.

LVI (46)

Чланови се деле на врста³⁶

1. На чланове „високе Заштитинике” који само припадају владалачким домовима;
2. На чланове „добротворе” који учине веће поклоне у новцу, зградама, или стварима на просветну и хуманитарну целу друштвену, или завештају Друштву један део свог имања.
3. На чланове „почасне”: ту долазе сва многозаслужна лица наша и страна за српску књижевну³⁷ ствар, за просвету Српства, народа словенских, и човечанства у опште.

Високим заступницима³⁸ меће се одма живописани лик у галерију Друштва, а члановима добротворним и³⁹ почасним тек после смрти.

Округом тога првима се даје захвално писмо, а другима и трећима златна медаља, са или без таксе.

Свима се име записује у златну књигу Друштва св. Саве, и држи се по смрти парастос.

4. На чланове „редовне” који раде, или мањим поклонима помажу друштву у постижењу цели. Веће управно решава којима ће се од њих издавати похвални листови, или⁴⁰ ср[е]брна а и златна медаља, а то према свачијој заслуги.

Филијалне Дружине достављаће ове месечне прилоге Управном већу концем сваког трећег месеца.

³⁶ У аутографу је између речи: *на врста* остављен већи размак да се упише одређени број, а речи: *високе Заштитинике, добротворе, почасне, редовне* су подвучене, као и реч *приложници* у чл. VLI (47).

³⁷ Ова реч у аутографу написана је *књижевно* и састављено са следећом речи.

³⁸ После ове речи у аутографу написане су две речи, па затим прецртане и тешко су читљиве.

³⁹ Речи *добротворним* и написане су накнадно изнад речи и означено је где им је место.

⁴⁰ У овој реченици речи: *у постижењу цели* написане су накнадно изнад речи: *друштву Веће управно* и означено је где им је место, док су речи: *похвални листови, или* исто тако накнадно написане изнад речи *издавати ср[е]брна*, али није означен њихов редослед у реченици. Ми смо се определили за наведени редослед. Речи *пох-*

Такса је за сребрну медаљу од двадесет, а за златну од четирдесет динара.

Изглед диплома похвалних листова и медаља одредиће управно Веће у споразумљењу са уметничким одбором.

VLI (47.)⁴¹

Друштво ће примати сваке и најмање поклоне и⁴² прилоге било у новцу, или у књигама, или у стварима потребних за училиште и цркву, и од оних грађана, који нису чланови.

Та ће се лица звати „приложници” Друштва св. Саве, и њихова имена обнародоваће се у друштвеним новинама, као и у годишњем штампаном извештају.

VIL /48.

Радна средства друштва

Друштво ће распрострањати просвету и морал у народу, посредством

1. књига за народ⁴³ које ће по сиромашнијим крајевима нашим поклањати, а иначе продавати по нижу цену;
2. књига које спадају у виши круг науке и књижевности, а ове последње писане су народно-моралним правцем и одабраним укусом;
3. једног просветног листа за пук, и једног периодичног књижевног Дела;
4. основних и занатлијских школа и издржавањем сиромашних ђака из предела никако или слабо просвети приступачних;
5. потпомагањем по могућности неимућних и отличних писаца и уметника српских [;]

валних листова у последњем ставу исто су накнадно написане изнад речи: *и медаља* и означено је где им је место.

⁴¹ Код овог и следећег члана римски бројеви су погрешно на овакве начине написани.

⁴² Речи *поклоне* и написане су накнадно изнад речи *прилоге* и није дат знак где им је место у реченици. Ставили смо их на ово место. Исто тако написане су речи *лица звати* у следећем ставу, али за њих је дат знак где треба да стоје.

⁴³ Овде је у аутографу прво написана реч *пучких*, па је прецртана, а речи *за народ* накнадно су написане изнад речи *књига* и означене да долазе после те речи.

6. издавањем или препоручивањем икона, ликова знаменитих људи наших и у опште словенских, и слика из наше историје и нашег живота.

49.

Новчани извори друштва

1. Месечни прилози чланова.
2. Прилози од новина, књига и слика.
3. Приходи од такса за дипломе и медаље.
4. Завештања на целъ друштвену учињена.
5. Прилози и⁴⁴ поклони новчани или у стварима училишним и црквеним.
6. Ситнији прилози.

50.

Свим члановима друштва издаваће се књиге и новине друштвом издате⁴⁵ у полак одређене цене.

51.

Свака без разлике друштвена радња предаваће се јавности.

52.

У случају кад би Друштво св. Сава имало престати, Веће⁴⁶ неће се моћи разићи док не закључи рачуне и не учини са целом својом имао-вином слободно расположење, које ће увек одговарати цели друштва.

⁴⁴ Речи *Прилози* и накнадно су написане изнад речи *поклони* и обележене да су испред те речи. У аутографу овог члана преправљан је редослед редних бројева. Број 5 преправљен је у 4, а он у 5, па је означена промена њиховог редоследа.

⁴⁵ Речи *друштвом издате* накнадно су дописане изнад текста и означено је да су на том месту.

⁴⁶ Пре ове речи у аутографу било је написано *Управно*, па је прецртано, а речи *не закључи рачуне* и накнадно су написане изнад дела текста и означено је где им је редослед у реченици.

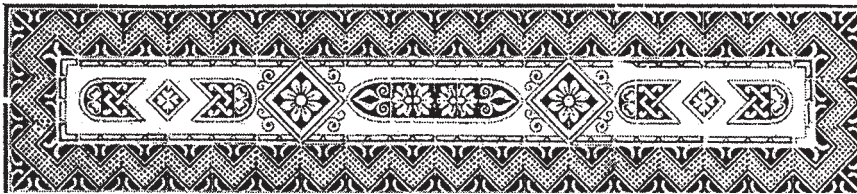
53.

У овом статуту моћи ће вијеће учинити измене и допуне које искуство покаже да су потребне.

Али као год⁴⁷ и садашњи статут све могуће доцније измене и допуне ваљаће да предходно добију одобрење министра просвете.

Миле Станић

⁴⁷ Речи *као год* написане су изнад речице *се* и означено је да им је место испред ње, а речи *предходно добију* у аутографу су написане обрнутим редом и изнад њих су стављени бројеви који означавају њихов редослед.

УДК 929 Краков, Станислав
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.10>

СТОПАМА СТАНИСЛАВА КРАКОВА

Рад је плод настојања да се реконструише биографија Станислава Кракова (1895–1968) српског литерате, угледног међуратног новинара, ратног хероја и, коначно, емигрантског публицисте. Темељи се личним сведочењима, односно биографским белешкама, архивској грађи Збирке Станислав Краков која се чува у Архиву Југославије, фондовима Народне библиотеке Србије и Југословенске кинотеке, периодичи и савременој дневној штампи, као и сведочењима савременика.

Када је октобра 1912. године избио Први балкански рат, међу бројним добровољцима који су похитали како би, како се говорило, „осветили Косово” налазио се и знатан број припадника највиших слојева тадашње Краљевине Србије. Тако је једна од првих жртава на српској страни био син министра Живана Живановића, Сања. Студент Техничког факултета, Александар Живановић, Сања, погинуо је на караули Лисица, код Медвеђе, као четник у јединици Љубе Вуловића, 18. октобра 1912.

Било је то време када су припадници друштвене елите држали да их позиције и углед обавезују, те да је најбоље васпитно средство лични пример.

Одлучан да се придружи српским ратницима који су војевали широм европске Турске, од Једрена до Драча, како би ослободили, тада се говорило, Стару и Јужну Србију (данас Косово и Метохија и Македонија), био је и Станислав Краков, ученик седмог разреда београдске

Друге мушке гимназије. Пошто је као седамнаестогодишњак одбијен у регуларним трупам, придружио се добровољцима, четницима.

Станислав је рођен у Крагујевцу, марта 1895. Школовање је започео у Књажевцу, да би га потом настављао, како се његов отац, као војни лекар, кретао за службом.

Др Сигисмунд (Зигмунд) Краков, који је дуго живео у Паризу, где је радио у Пастеровом институту¹, доспео је у Србију 1885. у време Српско-бугарског рата, с намером да као лекар помогне, чему је, према појединим наводима, претходио позив српске владе². У Француској се нашао после пољског устанка 1863. године, познатог као – Јануарски. Попут бројних својих сународника када су устаници коначно поражени 1865. отишао је у емиграцију, и скрасио се у Француској.

У Србији, др Сигисмунд Краков, имао је тада преко четрдесет, постаје војни лекар, жени се, и ту трајно остаје. Као што војна служба подразумева, службовао је по разним гарнизонима у унутрашњости земље, у Крагујевцу, Књажевцу, Нишу, Кладову. Поред другог, био је лични лекар Краља Петра I. Од 1907. породица се налази у Београду, где је др Сигисмунд Краков постао лекар 18. пешадијског пука.

Његов син Станислав у извесној мери био је предодређен за војни позив. Отац војни лекар, устаник, изданак пољске аристократске куће чија је припадност племству документована од 17. века³. Реч је о породици Краков-Боњча / Wończa /⁴. Мајка Персида, рођена Недић, из знамените је куће која је дала низ великих личности српске историје. Пред удају за Сигисмунда Кракова управо је окончала учитељску школу⁵. Њен отац Ђорђе, срески начелник, био је родом из Орашја. Недићи су постали знаменити још у време Првог српског устанка, по браћи Недић, Глигорију и Димитрију, који су херојством у Боју на Чокешини ушли у легенду, и епiku. Још је Леополд Ранке Бој на Чокешини назвао „српским Термопилима”. Њена рођена браћа били су Милан, Милутин, потоњи генерали, и Божидар односно Бошко, пуковник. И по женској линији били су изданци једне знамените куће. Њихов далеки предак Никола из села Зеоке, код Лазаревца, био је први Карађорђево устаник, пошто су Турци убили његовог стрица кне-

¹ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 260.

² Исто, стр. 23.

³ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 23.

⁴ У заоставштини С. Кракова, у Архиву Југославије, постоји и одредница: „Документа о племићком пореклу породице Краков-Воњша/Wonczal”. www.arhivyu.gov.rs/index.php, Збирка Станислав Краков. Требало би да стоји Краков-Боњча /Wończa/.

⁵ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 261.

за Станоја у сечи кнезова. Тако је прва турска глава у Првом српском устанку 1804. године, пала од руке синовца кнеза Станоја, Николе.

Отуда, Краков је био род низа знаменитих кућа деветнаестовековне Србије, Недића, Љотића, Фотића, Ненадовића, па и владарског дома Карађорђевића.

У сећањима објављеним под насловом *Живот човека на Балкану* Станислав помиње да му је Краљ Петар I, приликом једног боравка с оцем у Брестовачкој бањи, прогнозирао да ће постати војник⁶.

У време Анексионе кризе 1908/09, као ученик трећег разреда београдске Друге мушке гимназије, у узаврелој атмосфери националне фрустрације, беса, и младалачког романтизма, пријављује се Народној одбрани, која је тада прикупљала добровољце за очекивани сукоб с Аустријом. И зачудо, примили су га као болничара⁷.

Године 1910, марта, умире, од туберкулозе, др Сигисмунд Краков. Станислав, у сећањима, није пропустио да помене, да је и на самртној постељи Сигисмунд подсећао сина, да се част, када је неопходно, брани и крвљу⁸.

На тек ослобођеном Косову, 1912. године, добровољац припадник Шумадијске дивизије првог позива Станислав Краков, по налогу команданта Треће армије генерала Боже Јанковића, задржан је у Приштини, како не би с 11. пешадијским пуком наставио пут данашње Албаније, на Јадран⁹. Стари генерал Јанковић, годинама доцније, признао му је како је у тек ослобођеној Приштини те 1912. помало подозриво посматрао Станислава, добровољца, „од којег је пушка била већа”. Успео је да се потом пребаци у Прву армију, којом је командовао престолонаследник Александар. Тако се нашао у првом нашем железничком војном транспорту од Приштине до Скопља, које је, када је он у њега ушао, већ било окићено српским заставама. Одатле је наставио пут Велеса, затим Прилепа, да би потом доспео на положаје код Битоља, где су управо биле у току завршне борбе за ослобођење Јужне Србије. У Битољ је, новембра, ушао с Телеграфским одељењем Прве српске армије.

Никада није написао обећана сећања из војне у Првом балканском рату – *Од Косова до Битоља*, како је било договорено са уредништвом „Илустроване ратне кронике”. Тај часопис ипак је објавио

⁶ Исто, стр. 60.

⁷ Исто, стр. 25.

⁸ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 29.

⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 16.

фотографију голобрадог Станислава Кракова у униформи, с пуном ратном опремом¹⁰. За опасач му је била заденута и трофејна сабља Фети-паше, коју му је даровао овај генерал, заповедник турске Вардарске армије.

Његов, како се сам сећао, помало тријумфалан повратак с ратишта, макар га је он тако доживео, имао је међутим ноту горчине, пошто су га дочекале школске обавезе. Сав поносан, у униформи и закићен оружјем, појавио се у улици Кнегиње Зорке, где су тада становали. Како се показало, професор руског Московљевић није се обзирао на „ратну славу” голобрадог Станислава.

Маја 1913. опет је на фронту. Овога пута према Бугарима. Сам се запутио ка 18. пешадијском пуку који се налазио негде према Страцину, на потезу од Куманова ка Кривој паланци, односно Бугарској. Генерал Павле Јуришић-Штурм, који је командовао Дунавском дивизијом у чијем саставу је био 18. пук, прихвата га као ордонанса. Уместо фронта, међутим, због једне дечје болести, враћен је у Београд¹¹.

Коначно, када је јуна 1913. избила Брегалничка битка у трећем наврату одлази пут фронта. У Кривој Паланци придружио се свом 18. пешадијском пуку. Прикључен је као добровољац 1. чети 1. батаљона 18. пука, и нашао се у борбама¹². Ту, у Брегалничкој бици, на Калин камену, први пут је рањен, изгубио је уво. Задивљен, и ужаснут, посматрао је тих дана краљевића Ђорђа како усред битке, у том гротлу борбе и смрти, на белом коњу, обилази пук који носи његово име. Војници су га гледали мешавином дивљења и љутње¹³.

Примљен је те 1913. у Војну академију. Била је то њена 46. класа, знатно проширена у односу на претходне, пошто је било неопходно што пре надокнадити стравичне губитке људства током ратова 1912-13. Иако неки центиметар нижи од прописане висине и, као последица рањавања на Калин Камену, глув на десно уво, примљен је. Извесно и због чињенице да лекарима из комисије која је одлучивала о пријему није био непознат. Испите је положио као други у рангу. У 46. класи било их је још двојица који су попут њега имали ратно искуство као добровољци. За учешће у Балканским ратовима додељене су му три медаље, што је, како се сећао, понегде изазивало завист¹⁴.

¹⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 30.

¹¹ Исто, стр. 33.

¹² Исто, стр. 35.

¹³ Исто, стр. 40.

¹⁴ Исто, стр. 54.

Испите је окончао маја 1914. такође као други у рангу, и потом је јуна уследио терен у околини Скопља. Из сећања његових, видан је занос и опијеност особеном мистиком Јужне Србије, њених старина, сведочанстава величине и сјаја српског средњовековља. Идеалан декор посвећеног националног романтика била је Скопска Црна Гора, где су изводили вежбе фортификације.

Био је то јун 1914. године. Уследио је Видовдан, и његове познате последице. Нико од њихових старешина нија имао дилему да Србији предстоји нови рат.

На положајима код Градишта, на Дунаву, у 9. пуку другог позива, где је распоређен, био је сведок првих артиљеријских дејстава Аустро-Угарске, још пре формалног почетка рата. На том потесу очекиван је тежишни удар непријатеља. Била је то међутим варка. Масовни напад уследио с Дрине и Саве.

Тих дана, очајавао је због чињенице да су га његови војници, другопозивци, неупоредиво старији од њега, помало посматрали као „дете”. Био је млад, деветнаестогодишњак, низак, ни брада му још није расла. Тих дана, упознаје браћу Рибникар, Владислава и Дарка. У униформи су се нашли као резервни официри. Владислав је, сећао се деценијама потом, приметио: „Ви сте, Краков, војник, али за рат. Нећете ви остати у војсци у миру. То не одговара вашем темпераменту. Ви сте рођени за новинара”¹⁵. Упознао је тих дана и Владислава Петковића Диса, поету, доживео га је као одсутног и суморног.

Октобра 1914, о годишњици ступања у Војну академију, добио је чин потпоручника. Налазио се тада у Пироту, повучен у позадину, попут других његових класних другова због несразмерних губитака те класе, како је учили Врховна команда. Поносан, и резигниран, упутио је молбу да буде враћен на фронт¹⁶.

И коначно, нашао се у 17. пешадијском пуку Дринске дивизије, на Мишару, одакле је упућен у разорени Шабац, тада град авет, па у Богатић. У јединци упознаје такође резервног официра Јована Тановића, знаменитог српског новинара, потоњег директора „Политике” односно ратне „Обнове”, претходно тешко рањеног у борби, с којим ће остати близак пријатељ све до Тановићеве трагичне смрти 1944. године¹⁷.

¹⁵ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд, стр. 60.

¹⁶ Исто, стр. 63.

¹⁷ Исто, стр. 74.

Марта 1915. године, 17. пук је упућен у Ваљево. Памтио је ту „симфонију пролећа и живота”, зелене воћњаке, шљивике, али, уз рат дошле су и болести, епидемије, у села у којима су преостали само старци, жене и деца. Видне су биле „на свакој другој кући” ознаке смрти.

А онда, у јесен те 1915. пук одлази на бугарску границу. Сместили су се на Власини. Краков је упућен на караулу Букова Глава, на Чемернику. Проводио је бесане ноћи, осматрајући покрете трупа с друге стране граничне линије.

Био је у току напад на Србију, с Дрине, Саве, Дунава а током ноћи 2. на 3. октобар, започео је масивни артиљеријски напад из Бугарске. Уследио је форсирани марш без застанка до Криве Феје. Било је неопходно запоседање висова Бесне Кобиле. Рањен је, и преживљава неком врстом чуда, лева рука му је неупотребљива. Али остаје у борбама. На униформи је доцније избројао чак 14 рупа¹⁸.

У Нишу су га дочекали платнени панони с добродошлицом „нашим драгим савезницима”. После неколико дана проведених у нишкој болници, којој је управо припремана евакуација даље од фронта за Крушевац, и кратког боравака с мајком која је избегла у Јагодину, враћа се на фронт, с још увек отвореном раном. Поново Власина, Чемерник, под тешким борбама Срби већ двадесетак дана држе одбрану пред троструко надмоћнијим Бугарима¹⁹. Опет је рањен, сасвим благо. Окрзнуће на носу, баш тамо где је имао прелом после једног дечјег несташлука.

Непрестано су, данима и ноћима, под ужасном артиљеријском ватром. Поново чудом преживљава. Граната је директно погодила пешадијски ров у ком се налазио управо пошто је, потпуно необјашњиво, осетио потребу да из њега искочи.

И онда, започиње одступање, све време под борбом. Дању се држе положаји, по сваку цену, ноћу грчевито одступање. Грделица, прелаз преко Мораве. Наши сељаци их већ дочекују с извешаним белим барјацима, пролазе занемели. Изједа их „понижење побеђеног”. Повлачење уз Ветерницу, Реткоцер, последње битке на тлу Отаџбине.

На Косову, новембра 1915, „небо је било тешка оловна плоча над нама”. Посвуда остаци повлачења, хаоса, расула, масован збег народа, студенички монаси носе мошти Стефана Првовенчаног²⁰. Пошто је

¹⁸ Исто, стр. 94.

¹⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 21.

²⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 108.

Врховна команда одустала од идеје да се на Косову пружи одлучан отпор, наређено је одступање пут Јадрана. Почиње мраз. Прелазак државне границе доноси нова искушења, дезертерства, све масовнија. Одступање преко Пећи, Чакора, пут Плава, под снегом.

Преко 600 војника, готово половина пука, није више с њима²¹. Глад и зима, болест. Захваћен неком врстом атипичне колере, Краков једва преживљава²².

Преки судови за дезертере²³.

Половина децембра. Преко Кома, под снегом, на минус десет, пут кањона Цијевне. Уска козја стаза усечена у стену над провалијом, потпуно залеђена. Иде се четвороношке, пузи. Сваких неколико минута урлик и туп ударац приликом пада. На залеђеној стази, ужој од метра, проводе ноћ, у страху да их сан не савлада, он извесно води у амбис. Три дана и две ноћи траје провлачење, пузање, тетурање кроз клисуру Цијевне. Без сна, без хране²⁴.

Глад. Добијају по шаку, две стотине грама, сировог кукуруза у зрну. Краков каже: „Толико сам очајан због глади да бих урлао, да ме још не задржава осећај достојанства и одговорности пред својим људима”²⁵.

Одступање се наставља пут Скадра. По ободу језера, кроз блато, глиб, мочваре, пробија се војска гладних очајника. Безбројне смрти на сваком кораку, они који су застали, и заспали, најчешће се никада нису пробудили. Коначно, на некој сувој заравни недалеко од Скадра – предах, логоровање. Четири дана одмора и, најзад, храна.

Потом, наређен је покрет, прелазе Бојану, пут Љеша и Сан Ћовани ди Медуа, на обалу. Али савезнички бродови не укрцавају српску војску, осим нешто рањених. Под кишом која данима не престаје, наставља се покрет пут Драча, преко глиба и муља, разливених баруштина, река, у колони по један²⁶.

Из Драча, француски бродови евакуишу их, под окриљем ноћи, 25. јануара 1916. на Крф. Пловидба дању је ризичнија због аустријске флоте. И коначно, априла 1916. налазе се у залеђу Солуна. Опорављени и опремљени, поново су постали војска. Августа, долазе под Мог-

²¹ Исто, стр. 117.

²² Исто, стр. 121.

²³ Исто, стр. 124–135.

²⁴ Исто, стр. 136–138.

²⁵ Исто, стр. 139.

²⁶ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 143.

ленске планине, недалеко од Островског језера. Ствара се фронт. На северу, иза врхова планина који се назива налази се граница Србије, Кајмакчалан. Краков се опоравља од тропске маларије од које је оболео у залеђу Солуна.

На Горничеву, страховите борбе прса у прса. Француски официр, осматрајући битку, задивљен примећује да се такав приказ може видети само на филмском платну. Опет је рањен. На једно око неко време не види. Упртач га спасава од шрапнела. У том крвавом гротлу и сам се бори хладним оружјем. Стални наизменични препади, неретко ноћни, како би се заузели и задржали висови. Губици су страховити. Дан-два потом, поново је рањен, по лицу и нози, опет лако.

Данима кључају борбе на Цегану: „Чим изађе, сунце се замрачи. Бар за нас који лежимо приљубљени уз земљу и дрхтимо на нашој каменитој коси. Као да су се свуд око нас вулкани отворили и лију на нас своју лаву од камења, усијаног челика и огња”, сећао се Краков²⁷.

Од бесомучне артиљеријске ватре, војници су контузовани, имају излив жучи: „Петнаест дана нисам окусио ништа”, осим нешто млека, „још горе од жутице, сваку жељу за јелом убија ми смрад од лешева. Има их свугде – испред наших ровова, између жбуња, по падинама”²⁸. Годинама доцније имао је ноћне кошмаре, подсећања, на људску кланицу Горничева²⁹.

Првих дана септембра 1916. налази се на Кајмакчалану. Циљ је запоседање највише коте, 2525. То је сам врх планине, митска тачка за Србе, граница Отаџбине. Првих дана битке Краковљев 17. пук је у резерви, буквално преполовљен, он више није у првом плану. Пар дана касније ступају у борбу. Налазе се на крајњем десном крилу наших снага које опседају Кајмакчалан. У јуришу, на бајонет, подно самог врха, рањен је, тешко, на самој граници Србије. Лева нога неупотребљива, метак је остао у стопалу. Чак двојица војника који га, под ватром, страховитим напором, извлаче, тешко су рањени. Оперисан је без анестезије³⁰. Хиљаде мртвих и рањених имали су Срби у борбама на Кајмакчалану, али граница је пређена. Када буде писао Наше последње победе с јесени 1928, херојску борбу за Кајмакчалан описаће као „наше ново Косово”.

²⁷ Исто, стр. 175.

²⁸ Исто, стр. 178.

²⁹ Исто, стр. 340.

³⁰ Исто, стр. 187.

Пошто је у новембру ослобођен Битољ, сетио се да је то било на исти дан када је он, четири године раније, 1912, ушао у тај град с Телеграфским одељењем Прве српске армије престолонаследника Александра. Одлучује да се врати на фронт. Одбија опоравак у Бизерти, речима: „Онде где ја желим да се вратим, то је у моју земљу”, као и понуду да обучава војнике у Француској³¹.

Када се вратио, своју јединицу више није нашао. Трећи преживели официр 1. батаљона 17. пука био је он. Јединица је нестала, истопила се. За борбе на Горничеву, Цегану и Кајмакчалану добио је Белог орла са мачевима IV степена.

Ту у рововима, у данима затишја, осим свакодневне размене артиљеријске ватре, пише. Тема је 1915. Чује се да је Апис ухапшен, бележи: „Кажу да је био неки атентат на Регента... И на фронту су овакви разговори непожељни. Сви ћуте”³².

Пук је и формално избрисан. Из његовог састава нестало је укупно 1720 војника и подофицира, и 64 официра, а бар два пута толико лечило се, или је било онеспособљено трајно. Преосталих 800 нису више довољни да сачињавају пук. То је један од пет пукова српске војске који су морали бити избрисани с бројног стања. Сви то доживљавају драматично и сасвим лично. Прекаљени ратници плачу, укључујући и команданта пуковника Стојишића, док Краков чита сопствене стихове „Опроштај са 17. пуком”, како сам бележи – „свакако рђаве”³³.

Постао је ађутант у 1. батаљону 4. пешадијског пука, смештеном на крајњем левом крилу српског дела фронта.

Руси, бригада генерала Дитриха, који су се налазали до њих, разоружани су, и упућени у позадину. Војници су се побунили после револуционарних дешавања у Русији и јединица је расформирана. Трећина Солуна изгорела је у незапамћеном пожару. Град постаје несигуран, пун је разбојника. Десетине савезничких официра убијене су у Солуну, подмукло. Наређено је да се не раздвајају од оружја ни током ретких посета граду³⁴.

Крајем јануара 1918. прекоманда. Добили су појачање. Око 20.000 добровољаца пристигло је из Сједињених Држава, разуме се готово искључиво Срба. Тако је у свим постојећим батаљонима образована

³¹ Исто, стр. 191, Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 46.

³² Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 202.

³³ Исто, стр. 203–204.

³⁴ Исто, стр. 209–210.

нова, четврта чета, састављена од добровољаца. Потпоручник Краков постаје водник у 4. чети 2. батаљона 5. пешадијског пука Дринске дивизије.

Траје обука, руковање аутоматским оружјем, курсеви за јуришне трупе, диверзантска дејства, употреба бомби... па и врло озбиљне припреме за суочење с бојним отровима.

Тих дана, окончао је први роман *Кроз буру*. Замолио је за мишљење пријатеље, лекаре који су се налазили у јединици, Ђорђевића, Кресовића и Александра Костића³⁵. Охрабрен њиховим речима одмах почиње да пише будући роман *Крила*. За разлику од првог који је за тематику имао 1915. пре напуштања земље, *Крила* су посвећена боравку на Солунском фронту.

Када је септембра – новембра 1928. писао *Наше последње победе* сећао се: „Наш рат био је још и тешко прогонство. Знали смо да се кући можемо вратити само јуришем преко туђинских ровова и то је држало нашу снагу, пунило све свести и створило такав нападни дух” какав ни најелитнији ратници других нису поседовали. „У том сазнању лежала је наша будућа победа”³⁶.

Коначни јуриш започео је 15. септембра 1918. Целоноћна артиљеријска ватра преко Сокола и Доброг поља припремала је одлучан покрет, како је забележио: „Под (...) циклоном од челика који витла и урла изнад наших глава...” Пред покрет, ка коти 4, командант батаљона потпуковник Љубомир Максимовић обраћа му се: „Краков, данас је велики испит. Један крст вам не гине...”³⁷ И коначно у 17.00, на целој линији фронта који држе Срби, започиње излазак из ровова, покрет.

У прво време то је опрезно примицање непријатељским рововима, пузање уз стрмину. Артиљеријска дејства не престају. Прикривени војници чекају, сатима, на домак непријатељских јединица. Одједном, у неко доба ноћи, склупчан на стени сатима, уочава да је потпуно утонуо. Ископао је, ишчекујући, полусвесно „камом и рукама”³⁸ ров у кречњачкој стени довољно дубок да више не види пред собом³⁹.

У зору, 16. септембра, после десет сати страве, његов батаљон креће у напад. Краков предводи получету која има улогу првог јуришног налета. Успева да заокружи утврђене Бугаре на ободу Градеш-

³⁵ Исто, стр. 221–222.

³⁶ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Време, Београд 1928, стр. 6.

³⁷ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 224.

³⁸ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Време, Београд 1928, стр. 10.

³⁹ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 226.

ничке косе. Непријатеља захвата паника. Цео батаљон се предаје, 800 људи, с немачком митраљеском посадом. У једној колиби иза врха откривају да је ту непосредно боравио заповедник бугарских трупа престолонаследник Борис. У безглавом бегу остављено је луксузно, сребрно, посуђе, чак и његови ловачки пси⁴⁰.

Пробој фронта је успео.

Од тада, траје само напредовање Срба. Под борбом, Дреновска планина, Бабуна⁴¹.

Осмог октобра, односно 26. септембра, дванаестог дана офанзиве, траје битка за Велес. Све време, од пробоја, Краков и његова група су у претходници, јуришни вод. Заузео је Голик. Посматра како Бугари у паничном бегу преко Вардара губе сваки поредак, одбацују опрему, даве се. Ту на Голику, опет је повређен, благо, бајонет у цеваницу. Рана није озбиљна.

Изјутра, деветог, улази у Велес, први. Сат потом, долази наша коњица, изненађена да их је неко претекао. Два сата доцније долазе и Французи, пред којима је, за њихов филмски журнал, одглумио јутрошње заузимање Велеса. Деценију потом, тај снимак уврстиће у свој филм: *За част Отаџбине*⁴².

У долини Пчиње, преморене после борби претходне ноћи, наступа олакшање за српске трупе. Ордонанс из штаба дивизије у трку их обавештава да је примирје потписано. Ту, на висовима Нагоричина, предаће им се, после тешких преговора, цела једна бугарска армија, 30.000 људи⁴³.

Настављају пут севера. Преко, за Србе, митског Козјака, прослављеног у четничким војнама до Балканских ратова, пут обронака Рујна. Аустријанци пружају слаб отпор. Улазе, тријумфално, у Врање, потом Лесковац. Немци су тог јутра напустили град. Мештани сведоче да је немачки официр службу у цркви – благодарење за победу српског оружја, пропратио речима: „Наставите вашу службу. Ми разумемо вашу радост”⁴⁴.

⁴⁰ Исто, стр. 231.

⁴¹ Као најхрабрије војнике с којима је ратовао Краков истиче браћу Борота, добровољце из Далмације, од којих је један погинуо на Дреновској планини. Види: *Наше последње победе*, Слободна књига, Београд 1999, стр. 22.

⁴² Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 242.

⁴³ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Време, Београд 1928, стр. 40–44.

⁴⁴ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 252.

У Топлици, трагови страве на сваком кораку. Сви бунари су масовне гробнице. Устанак који је ту избио због настојања бугарских окупатора да се регрутују Срби, угушен је 1917, незапамћено зверски.

На Јастрепцу, последње озбиљне борбе с Немцима, тродневне. Тријумфални улазак у Крушевац. Потом Крагујевац. Град у којем је рођен, у којем су се упознали његови родитељи. Из којег је кренуо у рат јула 1914. У Крагујевац улази под кишом, смрачен, преко раскалањених поља. Очајан је због бесмислене смрти тројице његових људи⁴⁵.

Током ноћи, стиже наређење – на Саву, што пре, у Шабац. Два дана потом, с малом групом прелази у Срем. Делегација Сремаца претходног дана је дошла у Шабац да их позове. Из Јарка, њих тридесетак крећу пут Руме. А тамо, незапамћено усхићење. Пред кућом др Жарка Миладиновића, који је дошао по њих у Шабац, држе се говори, здравице, националне манифестације, засипање цвећем. Српско народно веће прогласило је преузимање власти у Срему. Кракова буквално носе на рукама десетине девојака. Национална егзалтација без краја⁴⁶. Деценију доцније, сећао се: „Били смо ушли сви под шлемовима, али су Срби из Руме захтевали да виде шајкачу. Она је за њих била највише знамење. (...) Верујем да је то био најрадоснији дан Руме, али је био и најрадоснији дан у моме животу”⁴⁷. Најзад спава у кревету, у пицами. Изненада, у праскозорје, схвата да 48 дана није скинуо униформу.

Три дана проводи у Руми. А онда, пошто су српске трупе пребачене у Срем, са својих две стотине војника преко Ирига одлази у Врдник, у Раваницу, да се поклоне моштима Цара Лазара. Клањају се косовском мученику, ганути, поносни, захвални⁴⁸. Примећује да је фрушкогорска Раваница некако сва у знаку Краља Милана, првог српског краља „после Косова”. Однекуд, ту све сећа на њега. Одатле, после бескрајних гаргантуовских гошћења, достојних каквог бурбонског владара, у складу с новим наређењем одлази у Нови Сад. Била је то једна од првих формација Српске војске која је прешла у Бачку. У Новом Саду, уморан од прослава, наздрављања и гошћења, сазнаје да је постао поручник, још пре два месеца, да је награђен Златном медаљом Обилића за храброст, али и да хитно мора да се врати у Руму⁴⁹.

⁴⁵ Исто, стр. 260.

⁴⁶ Исто, стр. 266–270.

⁴⁷ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Слободна књига, Београд 1999, стр. 61.

⁴⁸ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 272.

⁴⁹ Исто, стр. 274.

Према новом наређењу, Краковљев 2. „гардијски” батаљон 5. пешадијског пука, има задатак да пре Италијана избије на Ријеку⁵⁰. И тако, ноћу, 12. новембра, воз искићен српским заставама, креће пут Загреб. Сутрадан, у Славонском Броду, такође свечани дочек. Цвеће, заставе, честитања. У Загребу, међутим, не дочекује их нико. Једино, до споредног колосека на којем су заустављени, долази са закашњењем, петочлана делегација Народног вијећа да их поздрави. Предводи је Светозар Прибићевић.

Изјутра 15. новембра улазе у Сушак. Свечани дочек. Одушевљење је потпуно. Италијански адмирал Реинер (Reiner) није веровао да су пристигли са Солунског фронта⁵¹. Тврдио је да је то немогуће⁵². Према одлукама међусавезничке конференције, два дана потом, приморани су да се пребаце у Краљевицу. С горчином одлазе. За представника српске војске у Ријеци, код француског генерала Транијеа, одређен је поручник Станислав Краков.

Почев од 20. децембра 1918. прекомандован је у Загреб, после озбиљног спорења с италијанским војним властима, због односа према нашој војсци, као и према матичном становништву. Ради као ађутант пуковника Милана Прибићевића, брата Светозара (и Адама и Валеријана), који је шеф Мисије за реорганизацију југословенске војске у Загребу⁵³.

У Загребу ври. Град је подељен. Хрватска и Славонија препуне су војних бегунаца, најразличитијих пробисвета, трагичних последица распада и изгубљеног рата... Радић и његови траже хрватску републику.

Једна груба антисрпска манифестација догодила се у том граду већ 5. децембра, пет дана пошто је проглашено стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. На демонстранте, наоружане „К. und К.” домобране, на Јелачићевом тргу, пуцали су тада далматински морнари и југословенски соколи. Било је мртвих. Српска војска с тим није имала никакве везе, али мржња не тражи разумна тумачења. Краков и сам упада у једну манифестацију тог духа. Хиљаде демонстраната урличу против српске војске, „Петра опанчара”, а за хрватску републику. Он међутим, приморан да носи поруку од команде до Банског двора, и назад, без одлагања, пролази кроз масу која урличе, у униформи срп-

⁵⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 274.

⁵¹ Исто, стр. 278.

⁵² У тексту *Наше последње победе*, Краков га назива – Рајнер (стр. 65), а у потоњима сећањима *Живот Човека на Балкану* – Реинер (стр. 278).

⁵³ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 292.

ског официра, с пиштољем у шаци. На узвик: „Пролаз за краљевског официра!” – маса се зачудо размиче а потом наставља својим путем, истима паролата. То „краљевски официр”, како уочава, за тај свет има некакву особену тежину⁵⁴.

Те дане, он ће препуштен емоцијама, пошто је срео једног свог војника ког је тешко рањеног извукао после борбе на Кривој Феји 1915, а који се враћао из аустријског заробљеништва, упамтити на следећи начин: „Осећам се очајно сам, као да сам се изгубио у простору и времену. Имам двадесет три године, а моја сећања су испуњена само мртвима: Погинуо, убијен, умро од рана, разнет, жив спаљен... Само то могу да додам иза бескрајне листе другарских и пријатељских имена”⁵⁵.

Убрзо потом, Мисија је укинута и у Загребу је почело обликовање Штаба Четврте армије. За команданта је постављен стари прослављени генерал Божа Јанковић, а за начелника штаба пуковник Милан Недић, Краковљев ујак. Сам Станислав, одређен је за официра-ордонанаса за шифру. Тог задужења, чак деценијама доцније у емиграцији, сећао се као најтежег посла који је радио у животу⁵⁶.

Први пут, после толиких година, одлази у Београд. Наређено му је да допрати генерала Јанковића на нову дужност у Загреб. Најзад, виђа мајку, после 1915. Она се у међувремену поново удала, за председника апелационог суда Ивка Ивковића, и разумљиво, опрезна је и прибојава се синовљеве реакције. На београдској железничкој станици генерал Божа Јанковић, учивши Кракова присећа се како је у тек ослобођеној Приштини 1912. видео Станислава, добровољца, „од којег је пушка била већа”⁵⁷. У ствари они се одавно, у извесној мери, познају. Генерал Јанковић је венчани кум његових родитеља и крстио је Станислава.

У Загребу, наша обавештајна служба, војна, дознаје за још један покушај преврата, осујећен одлучном претњом употребе војске. Начелник Штаба Четврте армије, окупљене тамошње прваке упозорио је: „Доста је наших градова претворено у рушевине да би се ова за-

⁵⁴ Исто, стр. 297–298.

⁵⁵ Исто, стр. 299.

⁵⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 55.

⁵⁷ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 302.

једничка држава створила. Нећемо се устезати да сравнимо ваш град, ако је то потребно да се ова држава одржи...”⁵⁸

Изненада, прекомандован је маја 1919. у пешадијски батаљон Краљеве гарде, за шта је највероватније заслужан пуковник Јосиф Костић, класни друг његовог ујака. Најзад Београд.

Дворска служба, изузетно строга. Привремено, резиденција регента Александра налазила се тада у палати Крсмановић на Теразијама.

Ипак, Краков је најзад међу старим пријатељима, онима који су преостали, одушевљен. Његово стално друштво је Ђорђе Рош, проверени пријатељ, класни друг, херој одбране Београда 1915, тежак инвалид. На Церу, метак му је размрсао десну руку. Ипак се, иако инвалид, вратио у свој 5. прекобројни пук. Учествовао је потом у последњој одбрани Београда 1915. године, као потпоручник, водник 1. чете 2. батаљона 10 кадровског пука. Та јединица, упамћена по легендарном говору мајора Гавриловића, за који постоје озбиљне индиције да га је стилизовао управо Ђорђе Рош, потпуно је уништена⁵⁹. Један метак пролази му кроз врат и излази кроз потиљак. Необјашњиво, чудом, преживљава смртоносну рану.

Редовно заједно уживају у јахачким рутама пут Авале, преко Кошутњака или Топчидера. Идилични дани, и честе бесане ноћи. У сан му неретко долази страховита крвава борба на Горничеву, када је последњима снагама, камом, уклонио бугарског војника који га је готово удавио.

На Петровдан, рођендан и имена дан Краља Петра I, раскошни бал у репрезентативној палати Официрског дома, у Краља Милана. Одмара се од масе и гужве, мноштва раздраганих људи, занесен, опијен и женским друштвом, у фотељама једне ложе.

Сутрадан, рапорт код команданта Гарде, пуковника, потоњег генерала Петра Живковића, кога подређени официри називају „велики инквизитор”⁶⁰.

Прекомандован је у 21. пук, и то у батаљон смештен у Ђаковици. Није уочио, те вечери, на Петровдан, да се сместио у ложу намењену регенту Александру⁶¹.

⁵⁸ Исто, стр. 308–309. Исто, Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 58.

⁵⁹ Први запис легендарног говора појавио се управо из пера Роша, у књизи: Ђорђе Рош, *На Дунавском кеју септембра 1915*, Београд 1931, стр. 22–23.

⁶⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 311.

⁶¹ Исто, стр. 327.

Још боље, одатле је упућен с оне стране границе, да запоседне вис Ђафа Колшит⁶². После тромесечног идиличног боравка у Београду, у врлетима Албаније проводи пуна три месеца.

Одлази пут Београда у новоформирану Ауто-команду. Примљен је на конкурс, али креће у Београд, преко Скопља, без сагласности матичне команде. У возу, пошто приводе офицере, схвата да за њим постоји потерница из штаба Косовске дивизије. Ухваћен у Нишу, потписује да је примио наређење да се врати, које неће послушати⁶³.

Из неосветљеног вагона треће класе излази опрезно у Топчидеру. Пуковник Дероко, који заповеда Ауто-командом, схвата ову ситуацију лично, и чврсто га подржава.

Шест месеци потом, на рукама му је машинско уље, расклапа моторе, оправља гуме, посвећен је обуци регрута. Златни ширити и дворске котерије далеко су од њега: „Све се изменило и опет је све по староме, само ја више нисам ја. Моје је изгнанство завршено, само мој нормални живот није почео. (...) Војска, од тренутка када је изгубила ореол који јој је давао рат, и када више нема драж опасности, почиње да ме гуши својим тврдим и уским оквирима”⁶⁴.

Његов претпостављени официр, после једног кашњења, кажњава га коментаришући притом: „Ви нисте за војску”⁶⁵. Примио је то као понижење, тешко „као црна земља”.

Ипак, са Цвијановићем, познатим, великим, а скромним нашим издавачем, чија се књижара налазила прекопута Друге мушке гимназије, и који је, за разлику од Геце Кона, читао оно што је објављивао, потписује уговор за роман *Кроз буру*. Једино га увек насмејани, бескрајно духовити драги пријатељ, имењак, Станислав Винавер, каткад развесели⁶⁶.

Осамнаести јун 1920. После ручка топло се поздравља с мајком. Облачи нову летњу, белу, блузу. На грудима му је, као и увек, Бели орао са мачевима. Како се сећао, „узнемирен и грозничав” истрчава из Краљице Наталије 16⁶⁷. Жури низ улицу пут Славије, у јединицу код Топовских шупа.

⁶² Исто, стр. 334.

⁶³ Исто, стр. 338.

⁶⁴ Исто, стр. 339.

⁶⁵ Исто, стр. 340.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто, стр. 342. Исто, *Ко је ко у Југославији*, Југословенски годишњак-Нова Европа, Београд-Загреб 1928, стр. 73.

Врши преглед оружја војника. Аутоматски пиштољ једног од њих, прислања на груди поред Белог орла, и пуца. Самоубиство.

На рукама га носе, као на Кајмакчалану, до Војне болнице. Појављује се и шеф војне хирургије генерал Михајло Петровић, који је познавао његовог оца. Рана је таква да лекари не виде наду⁶⁸.

Између живота и смрти, ипак чује све око себе, а тело као да више није његово. Годинама доцније, ту ситуацију описивао је као стање изоштрених чула. Једино десна рука га некако слуша. И, као на фронту, осећао је потребу да пише...

Оперисан је без анестезије, због слабог срца, потпуно свестан свега. Три и по сата сецирања на живо⁶⁹. А потом, тровање, гној, високе температуре шест седмица. Исидора Секулић му током једне посете каже: „Људи који траже смрт су баш они који највише воле живот (...) Ви сте јунак и за јунаке, као ни за елементарне силе, нема смрти”⁷⁰.

„Политика” која је на ту тему објавила цртицу, сместивши га заједно с једном несрећном девојком која се сличним поводом отровала, његов гест објаснила је као последицу несрећне љубави. Понечег је било у томе. Једна неухватљива оперска дива помутила му је разум.

Полицајцу из кварта, који се по службеној дужности интересовао за мотиве, рекао је ипак суштину: „Узрок је, кад већ морам да кажем, моје увређено достојанство човека и војника”⁷¹.

Самосвојан и хировит, какав је очигледно био, преко појединих ствари није могао да пређе. Пензионисан је 24. јуна 1921. године⁷².

Напуштање војске, код бројних ратника који су прошли ратове 1912–1918. добило је тих година изненађујуће размере. Краковљева 46 класа Војне академије имала је 50 одсто губитака у ратовима, а три четвртине преживелих напустило је потом војску, највише после пријема официра из Аустроугарске војске 1919. и 1920. године. Постојала је забуна, па отуда и незадовољство, због наводног унапређења које су ови добили, а због чињенице да је систем чинова у Аустрији био другачији од оног у српској војсци.

Посветио се писању. У његовом случају писање је несумњиво била потреба, вероватно и страст. Чињеница да је романе *Кроз буру* и *Крила* написао на фронту, несумњив је показатељ. Ту на планинским

⁶⁸ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 344.

⁶⁹ Исто, стр. 346.

⁷⁰ Исто, стр. 349.

⁷¹ Исто, стр. 347.

⁷² www.arhivyu.gov.rs/index.php Збирка Станислав Краков. Биографија С.К.

обронцима, у рововима, он је уосталом издавао и лист, полушаљив, „Рововац”⁷³, готово сам⁷⁴. Његови претпостављени, несумњиво мотивисани поретком какав фронт захтева, обуставили су даље обелодањивање тог билтена. Али свеједно, потреба да се у таквим приликама човек дохвати пера, несумњив је показатељ.

Још раних двадесетих, паралалено с литерарним радом, уз студије права, Краков се посвећује новинарству. И журналистика ће постати његово трајно одређење⁷⁵. Умногме, управо његов рад на пољу журналистике одредиће Краковљеву потоњу судбину, подразумевајући највише домете и изузетна признања, али и суноврат, напуштање Отаџбине, скривање под лажним именом, па на крају и сасвим скрајнут живот потпуно опречан ранијем.

Започео је као репортер у листу „Политика”, у како се сећао деценијама потом, полуразрушеном здању тог листа, смештеном поред београдске Друге мушке гимназије. У прво време писао је полицијску хронику⁷⁶, али је релативно брзо почео да покрива и спољну политику, те је постао и спољнополитички уредник тог листа. По сећању његове кћерке, био је „уредник политичке рубрике ’Политике’”.

Паралелно, што су несумњиво наметали његови литерарни пориви, предано се бави и критиком, књижевном, позоришном, филмском. Пише чудесне путописе, међу којима је извесно најпознатији онај о Јужној Србији, објављен 1926. Шта више, подробна анализа извесно сврстава Станислава Кракова у једног од најдаровитијих путописаца у Срба уопште. Тако, раних двадесетих, пише путописе по Бугарској⁷⁷, истина, у овом случају више је реч о политичкој процени тамошњих

⁷³ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 220.

⁷⁴ <http://velikirat.nb.rs/items/browse?collection=155>. Укупно је објавио четири броја, 2, 8, 18, и 25. децембра 1916. године.

⁷⁵ Постоји једна узгредна напомена код Растка Петровића, изречена у његовом делу *Људи говоре*, која у извесној мери илуструје посебност положаја журналистике у међуратном периоду. Он помиње изјаву неког Шпанца, који под утиском несумњиве учености саговорника, у једном тренутку каже: „Ви сте или новинар или песник”. Такав доживљај новинарства, очигледно, више није могућ, али својевремено, рецимо до седамдесетих, а посебно раније у 19. веку, и током прве половине 20. века, журналистика и литерарност високог нивоа неретко су се преплитали. (Растко Петровић, *Људи говоре*, Геца Кон, Београд 1931, стр. 49.)

⁷⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 254.

⁷⁷ Станислав Краков, *Писма из Софије*, Време 1922, бр. 123, стр. 1; бр. 124, стр. 1; бр. 125 стр. 1.

прилика него о ма чему другом, потом Пољској⁷⁸, земљи његових предака, затим и низ текстова с путовања по Италији, закључно с 1926. годином. Писао је о Венецији, што је на неки начин опште место путописаца, Помпеји, Перуђи, Луки...⁷⁹ После боравка у Италији, једног интервјуа с Мусолинијем, као и осврта, узгредног, а публикованог те 1926, на свеprisутност фашизма у савременој Италији, стављен је на „црну листу” званичног Рима. Приликом пропутовања кроз Луку, древну тосканску варош, Краков је забележио: „Испод сводова лађа, за угловима црква зиданих у доба Лангобарда, сасвим неочекивано се среће Мусолини са песницом дигнутом у вис и речима: Има само једна дужност... Живела црна кошуља... (...) почињу изборни плакати фашистичких кандидата прилепљени на зидовима амфитеатра (...)”⁸⁰.

На самом почетку тридесетих уследиће његова путовања по Шпанији и Португалији⁸¹. За разлику од Шпаније, где је у Толеду тражио Сервантесов дом, дивио се традицији и мрштио се на њу (Кордоба), у португалској Синтри, више него знамените палате и екзотични летњиковци, на њега утисак оставља природа: „Одједном после наглог окрета пута око гребена упали смо у зелену провалију. Кипариси, палме, борови, шећерне трске, агаве и рододендрони, најчудније вегетације тропске и северне, стене зелене од маховине, стабла зелена од лишјаја, стрме падине брега зелене од фуџера, а долине од меке, влажне траве. Пијанство, лудило, вртлог зеленила”⁸².

Путовао је по северној Африци, чему је посветио низ изузетних текстова⁸³, а доцније, уследиће путописне белешке из Хеладе, средњевропских земаља...

⁷⁸ Станислав Краков, *На путу кроз Пољску*, Време, 1922 бр. 273, стр. 5, бр. 283, стр. 5.

⁷⁹ *Септембар у Венецији*, 1924; *Торчело и Класе*, 1925; *У Луки*, 1926; *Пет знакова Перуђе*, 1926. (Знатан део напомена о путописима преузет из књиге Владимира Гвоздена, *Српска путописна култура 1914–1940*, а он у њој наводи драгоцену помоћ Гојка Тешића, у том смислу).

⁸⁰ Станислав Краков, *У Луки*, *Српски књижевни гласник*, XVIII, бр. 4, 1926, стр. 290.

⁸¹ Станислав Краков, *Толедо*, Време бр. 3334, 1931, стр. 5; Исти, *Суморни карневал у Кордоби*, Новости, Загреб 1931. бр. 90. Исти, *Час Синтре*, Време, бр. 3335, 1931, стр. 6.

⁸² Станислав Краков, *Час Синтре*, Време, бр. 3335, 1931, стр. 6.

⁸³ Станислав Краков, *У првој оази*, Време, бр. 2694, 1928, стр. 4; Исти, *Керуан, једна од четири врата раја*, Време, бр. 2695, 1929, стр. 4; *Керуански шкорпиони*, Време, бр. 2699, 1929, стр. 7; *Кроз немирни Риф*, *Тетуан, пријестолница шпанолског Марока*, Новости, Загреб, бр. 65, 1931, стр. 6; *На обалама северне Африке*, Време, 1931, бр. 3427, стр. 2; бр. 3428, стр. 2; бр. 3430, стр. 3; бр. 3431, стр. 2; бр. 3432, стр. 2; бр. 3434,

Вреди поменути, како уочава Владимир Гвозден, од свих наших путника по Африци, Краков је с највише одмерености писао о Африканцима⁸⁴. Иако и Растко Петровић испољава извесну наклоност према њима, у појединим моментима, Краков је једини који Африканце назива „људи тамног пигмента” што је истанчаност сасвим особена и ретка за време настанка ових текстова: „(...) Француска је баш на тој бази и засновала своје афричко царство и нигде се више људи тамног пигмента не осећају тако равноправни са белом расом, као у француским колонијама”.⁸⁵

Предузимљив, сав од акције, љубопитљив, модеран, о чему уосталом сведоче и његови књижевни радови, Краков се занима за филм, ваздухопловство. Тако, осим његових сталних тема, војске, морнарице, ваздухопловства, пише о филму, ради интервјуе с филмским звездама. Милица Краков сведочила је да се врло добро сећа Фрица Ланга који ју је „цупкао на колену”, а с којим је њен отац имао некакве заједничке планове⁸⁶. Данас, уосталом, Станислав Краков вероватно је најпознатији као аутор филма *За част Отаџбине*, који је 1993. однекуд приказан под називом *Голгота Србије*. Први пут је прикан 3. маја 1930. године⁸⁷, у биокопу „Луксор”⁸⁸. Исконски модерниста Краков, био је опчињен могућностима које је филм донео. Веровао је да ће наш филм „говорити свету уместо наших непреведених библиотека”.

Из „Политике” већ раних двадесетих прелази у „Време”. У том листу он ће доспети до позиције главног уредника, потом и директора. Тридесетих, „Време” је било угледан, утицајан лист, понешто десне оријентације, али наглашено модеран. Милан Стојадиновић сведочио је у сећањима (*Ни рат ни пакт*), да су му у Бенос Аиресу, пошто су дознали да је био сувласник листа „Време”, наглашавали да је он, за њих, у међуратном периоду, био нека врста узора. О његовој својевременој величини сведочи несумњиво и палата у коју је по окончању Другог светског рата смештена „Борба”, тада централни

стр. 2; бр. 3441, стр. 2; бр. 3444, стр. 2; *У трећој хаби ислама*, Време, бр. 2697, 1929, стр. 7; *Кроз Северну Африку. У Мајмунском потоку*, Време, бр. 3434, 1931. стр. 2.

⁸⁴ Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940*, Службени гласник, Београд 2011, стр. 235.

⁸⁵ Станислав Краков, *Дуж обала северне Африке. Ноћ у магли на мору*, Време, бр. 3430, 1931, стр. 2.

⁸⁶ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 8.

⁸⁷ Станислав Краков, *За част отаџбине & Пожар на Балкану*, Народна књига / Алфа, Београд 2000, стр. 85–88.

⁸⁸ „Луксор” је данашњи „20. октобар” у Балканској улици.

савезни лист, с низом пратећих гласила која су је уосталом надживела. Претходно, „Време” се налазило у Поенкаревој улици бр. 4–6 (данас Македонска).

Но, у време Стојадиновића Краков је морао да напусти „Време”.

Оженио се 1924. године, Иванком, рођеном Иванић 1898. Била је зубни лекар, попут њене мајке Милице Михајловић, која је била и лекар краља Петра I. Отац њен, Иван Иванић, био је земљопоседник из Бачке, Србобран, мајка међутим, била је из Сремске Каменице⁸⁹.

Иванка и Станислав упознали су се негде на самом почетку двадесетих у башти „Москве”, тада омиљеном окупљалишту литерата, где је у то време један од уобичајених гостију био и млади писац Станислав Краков. По сведочењу кћерке био је то круг у којем су се тада појављивали Милош Црњански, Станислав Винавер, Растко Петровић, Александар Дероко... Сасвим у духу свог оца, није пропустила да помене „леп пролећни дан”⁹⁰.

Краков је претходно већ објавио *Кроз буру* (1921) и *Крила* (1922), и био је, иако сасвим млад, знаменита личност, уосталом највише као прослављени ратник.

Приликом једне оштре полемике са Стјепаном Радићем 1926. а после Краковљевог интервјуа са Мусолинијем, пуштена је у оптицај прича да је Краков Јеврејин. Радић је тада новинарима рекао да нашу спољну политику воде „сами Јевреји” и уз Нинчића и Куманудија, поменуо је и Кракова. Ово су потом понављали бројни усташки, мађарски, македонствујушћи листови. Тако је гласило ВМРО „Независима Македонија” измислило да је његово право презиме Кракауер⁹¹. Краков је с Радићем жестоко полемисао још од 1923. после Радићевог боравка у СССР-у, када је овај, како је Краков наслућивао, потписао и један уговор уперен против Краљевине СХС. Како новодоступна совјетска архивска грађа показује, Москва се тада обавезала да ће наоружати Радићеве побуњенике.

Омиљена Краковљева тема била је четничка акција пре Балканских ратова у Јужној и Старој Србији. Тако је писао и о Кости Пећанцу у листу „Време” 1927, о десетогодишњици Топличког устанка. Коста му је тада подробно описао сву трагедију Топличког устанка, када је замало узео Ниш, а успео је да ноћним препадом заузме Босилеград, у чијој се околини налазила бугарска команда. О Пећанцу, као и број-

⁸⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр 36.

⁹⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 7.

⁹¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр 221

ним другим херојима српске националне борбе у тим крајевима писао је, с много љубави, у књизи *Пламен четничког*. У заоставштини Краковљевој материјали о четничкој акцији у Старој и Јужној Србији 1893–1912, чине пуних 29 блокова⁹².

Естетa, пасионирани колекционар старина, знатан део књиге о Јужној Србији прожео је запажањима о запостављеним споменицима нашег средњовековља, неретко величанственим задужбинама препуштеним неминовности пропадања, фрескама, често још приметне опојне лепоте, црвоточним иконама забаченим и запостављеним. Остацима остатка негдашњег величанственог сјаја. Књига о пропутовању „кроз земљу наших царева и краљева” објављена је 1926. године.

Романтик, какав је био, посвуда је у тим митским нашим земљама уочавао сведочанства негдашње величине: „Уз ретке споменике византиске у Мистри, на Атосу, у Равени и крај Босфора остале су задужбине наших краљева и деспота као најлепша осведочења једне мало познате, високе средњовековне културе, племените и искрене.”⁹³ И поред повремених разочарења виђеним, из сведочанства његовог извирала је дубока и снажна вера у свеопшти напредак нашег народа и земље.

Атмосферу у журналистичким круговима Београда, на самом крају двадесетих, Краков узгредно осликава сећајући се генералног директора штампарско-издавачког предузећа Време Милутина Стефановића, блиског пријатељ Антона Корошца. По Кракову ова двојица буквално свако вече проводили су у Касини, на Теразијама, те да је отуда неретко тамо навраћао, када би се то испоставило као неопходно због сутрашњег издања листа⁹⁴. Корошца је Краков познавао још од 1923. када су заједно путовали у Пољску. Овај му је иначе замерао вођење кампање против Стјепана Радића.

Коста Пећанац је, ако се тако може рећи, доцније постао и нека врста Краковљевог новинарског сарадника. Кад је Краков, маја 1932. започео новинску кампању против Италијана, заправо фашистичке Италије и Мусолинија, после једног напада италијанске штампе на Југославију, Пећанац је пожелео да напише нешто против њих. И пошто Краков није имао поверења у његово перо, упутио га је свом најбољем сараднику Драгану Алексићу да он, по Костиној причи напише текст.

⁹² www.arhivyu.gov.rs/index.php Збирка Станислав Краков.

⁹³ Станислав Краков, *Кроз Јужну Србију*, Време, Београд 1926, стр. 6.

⁹⁴ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 98.

А Коста га је потписао⁹⁵. Текст, објављен на насловној страни, био је насловљен: *На окуп, овде војвода Коста Пећанац*.

У то време 1932. године, појавили су се и Краковљеви текстови по којима је упамћен: *Југославијо, пробуди се!* и *Шта чекаш још, Југославијо*. Лист „Политика” који је тада напао Кракова да ја фашиста, био је мотивисан, вероватно пресудно, и чињеницом да је тираж дневника „Време” растао.

Италијанска штампа је реаговала врло бурно чланак Косте Пећанца, заправао Драгана Алексића. Тако се године 1933. у фашистичком листу „Сан Марко” појавио и текст у којем је исмевана и негирана храброст Срба.

Осим као уредник у листу „Време”, почев од 1932. године, на предлог аташеа за штампу румунског посланства у Београду Раула Анастасијуа, Станислав Краков почиње да ради и као стални дописник новинске агенције Сид-Ест (Југоисток, *Sud-Est agence de presse*) са средиштем у Паризу. Номинални власник агенције био је извесни румунски грађанин Мирчеа, али стварно, то је био Титулеску, румунски политичар, извесно време министар спољних послова те земље, доцније политички емигрант. Краков је извештавао готово искључиво о приликама унутар Југославије, а агенција је у основи била намењена заступању политике Мале Антанте.

Краков је био и један од уредника месечника „Наша крила” гласила Аероклуба Краљевине Југославије. Од 1935. званични назив те асоцијације био је Краљевски југословенски Аероклуб „Наша крила”. Тај часопис уређивали су, почев од 1924, када је изашао први број, Никола Аранђеловић, Милош Црњански, Миодраг Михаиловић Световски, Светислав Хођера, Станислав Краков, Богољуб Јовановић, Миодраг Николиш, Петар Ристић, Андра Митровић и коначно Орестије Крстић. Редакција је била смештена у улици Кнеза Милоша 17, а доцније у палати Аероклуба у Узун Мирковој број 4.

Априла 1934, у Скопљу је обележавано двадесет година првих регрута из Јужне Србије. Званични назив импресивне манифестације био је – Прослава ратника Јужне Србије⁹⁶. Био је то скуп старих ратника с простора Старе и Јужне Србије, који је организовала, о годишњици, Команда Треће армијске области, са средиштем у Скопљу, на чијем челу се тада налазио генерал Милан Недић.

⁹⁵ Исто, стр. 125–126.

⁹⁶ http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/Ser/sp_JK-EFG104.html

Први регрути из тих новоослобођених српских земаља, свечано су 14. и 15. априла 1914, положили заклетву, пред престолонаследником Александром Карађорђевићем, који је неки месец потом, 24. јуна, постао и регент, на Калемегдану, у доњем граду, подно београдске тврђаве, недалеко од тријумфалне капије Карла VI⁹⁷.

Током свечаности у Скопљу, те 1934. дефиловале су десетине хиљада старих ратника, као и припадници низа националних патриотских организација и, разумљиво, војске. Својим ратним друговима обратио се тада Станислав Краков, чија је везаност за Јужну Србију, митску „земљу наших царева и краљева”, била сасвим изузетна: „Као ваш друг, који је са вама делио и патњу и славу” (...) „ви, најдостојнији са нашега југа, прекаљени и пречишћени у огњу рата, ратници Јужне Србије, ви, који сте темељ ове државе” (...) „заветујмо се да ћемо остати увек какви смо били, непомирљиви према непријатељу, верни у борби, безобирни у чувању онога што смо стекли на крвавим бојним пољима. Заветујмо се да безбедност данашњих граница Краљевине Југославије нетакнуту очувамо а за Краља и Отаџбину увек и последњу кап крви пролијемо”⁹⁸. Сви заједно поново су се, заклетвом, обавезали на очување и одбрану Отаџбине и на верност Краљу, усклицима: „Тако нам Бог помогао!” и „Живео Краљ Александар!” Сачувани снимак несумњив је показатељ, поред другог, и Краковљеве говорничке вештине. Био је то чврст, језгровит, одлучан беседник.

Краков се сећао Скопља априла те 1934. као „највеличанственије манифестације коју је Јужна Србија познала од свог ослобођења 1912. године”. Говорио је да су „као васкрсли пет јужносрбијанских пукова дошли комплетни на ову велику смотру војничке солидарности и националног сведочења”: Вардарски, Брегалнички, Битољски, Косовски и Ибарски⁹⁹. Његов велики чланак, насловљен *Чујте*, објављен на насловној страни ускршњег броја листа „Време” (7–10. април 1934.) садржао је приказ велике националне смотре и изводе из обраћања, поводом историјског ступања првих регрута Јужне Србије у српску војску¹⁰⁰.

Како је познато, све време Краљевина СХС / Југославија, налазила се у затегнутим односима с Италијом. Постојао је јасан територијални спор који је ретко кога остављао равнодушним. После једне по-

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 65.

¹⁰⁰ Исто, стр. 66.

новљене серије антисрпских текстова у италијанској штампи Краков ће написати чланак објављен потом на првој страни листа „Време”, 9. септембра 1934. године¹⁰¹, насловљен *Јунаци са Капорета*, у којем је одговарао Италијанима, подсмевајући се њиховим називи ратничким традицијама.

Краков је сам забележио да је текст настао после аудијенције код Краља Александра, те да је обликован по краљевој жељи, и садржао је податке које му је Краљ лично дао. Однекуд, у нашој публицисти неретко је навођено да је текст *Јунаци са Капорета* писан поводом погибије Краља Александра 9. октобра 1934.

Када је Краљ Александар, творац и симбол Југославије, убијен у Марсељу, у тексту *Трагична смрт нашег Краља*, објављеном на насловној страни дневника „Време” 10. октобра 1934. поред другог, Краков је записао: „Поражени и запрепашћени тежином и страхотом догађаја, ми смо неми пред језивошћу трагедије која је нашу земљу задесила, чији се замах и размере једва могу појмити и сагледати.”

Почев од првог јануара 1936, у складу са ставом тадашњег председника Савета министара и новог већинског власника Милана Стојадиновића, Краков је уклоњен са челног места листа „Време”. Практично, то је значило да је добио отказ. Ипак, јуна исте године добија уговор према ком уређује посебна издања тог листа уз недељне и празничне бројеве.

Стојадиновић, сав посвећен лукративним активностима, „човек овог света”, са старим ратницима, ветеранима ратова 1912-1918, никада није био близак. Све време је постојало неповерење међу њима. Потом, зуцкало се и да није склон Круни, чак да је имао дубок сукоб са Краљем Александром. Српска Црква отуда, сасвим уздржано се држала према Милану Стојадиновићу. Истина, Станислав Краков који је имао личних разлога за то, никада, ни наговештајем, није сумњио Стојадиновића, ни када је био у зениту моћи, а ни потом.

Вреди поменути редак пример где је Краков у накнадним сећањима изашао из тог оквира, једном узгредном напоменом. Био је то случај Светозара Прибићевића. Краков је, наиме, био уверен да је Прибићевић сарађивао и са Павелићем против краља Александра. У конкретној ситуацији морало је постојати некакво опипљиво сазнање у том домену, које нама данас није доступно¹⁰².

¹⁰¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 231.

¹⁰² Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 387.

Конкордатска криза која је кулминацију имала 1937, била је природан след поменутог наслеђа везаног за Милана Стојадиновића. Милан Јовановић-Стојимировић, Стојадиновићев сарадник, у свом *Дневнику*, помиње у више наврата Станислава Кракова. У белешци од 27. јануара 1936. закључује да се прича да је Стојадиновић пред падом, а потом и да Краков ради за Перу Живковића, те да „он само гледа да је њему добро”, уз напомену да је овај „кузен” са Љотићем, Недићем, Фотићем¹⁰³.

У време кулминације конкордатске кризе која је силно узбуркала духове унутар Краљевине Југославије, јула 1937, Краков је извештавао, интензивно, за париску новинску агенцију, за коју је радио почев од 1932, Сид-Ест. Пошто су његови текстови у том периоду имали посебно широку прођу у француској штампи, после чланка у којем је било речи о демонстрацијама, познатим као „Крвава литија”, противљењу влади Милана Стојадиновића, болести Патријарха Варнаве, уследио је службени позив у Управу града Београда. После саслушања кажњен је с 20 дана затвора „због ширења нетачних и алармантиних вести о нашој земљи у иностранству”. Био је то први и последњи случај те врсте у међуратном периоду. Драги Јовановић је ипак пресуду преиначио у новчану казну¹⁰⁴.

Септембра 1938. Стојимировић у дневничке белешке уноси (07.09.1938.) да управо путује у Нирнберг, на конгрес Националсоцијалистичке партије, као гост и посматрач. Сутрадан, бележи да је путовао с брачним паром Краков, који преко Нирнберга путује у Пољску, ради пријема неког Краковљевог наслеђа. Не пропушта да уочи, милионског, као што коментарише и скуп накит Краковљеве супруге. За Кракова Стојимировић тумачи да је германофил, и да је „вероватно добијао и новац с неке стране”, а потом да је Краљ и погинуо због једног чланка Краковљевог *Лунацима са Капорета*.

Циничан је на тему Краковљевих суза када је погинуо Краљ. Краков је, како је познато, као директор листа „Време”, пратио Краља приликом последњег трагичног путовања октобра 1934. у Француску¹⁰⁵.

¹⁰³ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 30.

¹⁰⁴ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 253–254.

¹⁰⁵ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 208.

Почев од 15. фебруара 1936, до јесени 1939. Краков је помоћник уредника листа „Ратник”. Било је то званично гласило Главног генералштаба, чији је уредник био генерал Чедомир Шкекић¹⁰⁶. Његов положај у листу био је међутим формалан, а везан за место начелника Обавештајног одељења. Приступ овој позицији Кракову је био олакшан и чињеницом да је био припадник Института земаљске одбране. Тим Институтом руководио је генерал Војин Максимовић.

Присуствовао је, пуна срца, обележавању двадесетогодишњице ослобођења Руме крајем 1938. Увек се сећао бесног поноса тих дана 1918. када је ушао у Срем, односно Руму. Уопште, како се види из његових текстова, Краков је према Срему гајио сасвим особену љубав. Сматрао га је тврђавом српског национализма и традиционализма.

Према сведочењу Милице Краков Арсенијевић, Станиславу је на самом крају тридесетих понуђено место посланика, односно амбасадора, у Вашингтону, али је овај то одбио. По њеним речима, било му је незамисливо напуштање Отаџбине¹⁰⁷.

У јесен 1939. године Станислав Краков оснива лист „Телеграм”, који је, разуме се, сам уређивао. Када су Немци 1. септембра 1939, напали Пољску, код Кракова се, одједном, помало разбудило и далеки пољски идентитет. Тако је „Телеграм”, делом, обликован у сагласности са пољским посланством у Београду. Пољски аташе за штампу Глинка свакодневно га је снабдевао материјалима које је „Телеграм” објављивао. Потом, пошто је у Југославију пристигло нешто избеглих Пољака, преко Румуније, међу њима, породица грофа Тишкијевича, Андреј Тарановски, гроф Потоцки, Краков се с њима у дужем периоду дружио, и колико је било могуће, подржавао их. Лист је такође систематски пратио француско виђење, и ратних дејстава и других релевантних активности. Тај сегмент углавном је спадао у домен делатности његовог сарадника у „Телеграму” Р. Веснића. Тих година, француски Други биро, дакле обавештајно одељење, у Београду, био је смештен у хотелу Палас, и Веснић је у мери неопходног одржавао те контакте.

Уопште, у националним круговима у Београду, преломни догађај у том рату догодио се када је поражена, и окупирана, Француска. У Београду је то доживљено, буквално, као катаклизма, и у демократским круговима, и код оних који су били десније национално опредељени. Тек пошто је Француска тако муњевито поражена, у Београду је

¹⁰⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 82.

¹⁰⁷ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 7.

завладала општа апатија у погледу отпора Немачкој, посебно имајући у виду да је био на снази споразум Берлин – Москва, на основу ког је, уосталом, и подељена Пољска.

Од 19. јула 1940. Краков је директор Радио Београда, мада је одлука Владе донета у мају. Сећао се доцније како је 6. новембра 1940, када је био примљен код председника владе Драгише Цветковића у Председништву владе, с намером да образложи набавке неопходног материјала, налетео у незгодном тренутку. Управо током разговора Цветковић је обавештен да су Италијани „случајно” бомбардовали Битољ¹⁰⁸. Идеја је била да укаже Цветковићу, поред набавке материјала која је уосталом већ раније одобрена, на неопходне мере потребне како би се национални радио, тада најмоћније средство за обавештавање маса, подигао на виши ниво.

Поред другог, период док је био директор Радио Београда, Краков је посветио преоријентацији те куће у националном духу. Тако је, између осталог, основао и емисију *Речи нације*¹⁰⁹. У њој су сваког јутра емитовани прилози који су имали за циљ подсећања на јунаштва и национална прегнућа из времена борби за ослобођење. Био је то својеврсни компендијум српских прилога за Плутарха. Што се уосталом уопште може рећи за Краковљево дело. Прве немачке бомбе пале су на Београд 6. априла 1941. управо током емитовања емисије *Речи нације*¹¹⁰.

Милан Стојимировић у дневничкој напомени 23. марта 1941. помиње да га је министар-председник Цветковић примио тачно у поноћ, те да су разговарали у присуству Мачека и Цинцар-Марковића. Овај му је наложио да сутра преузме Радио „под своје, најстрожије”, с циљем да се обезбеди да не падне у руке улици односно демонстрантима. Сутрадан 24. марта 1941. назвао га је управник града и појаснио: „Радио је под вама, али ви нисте комесар”. Затим с Јовановићем, шефом политичке полиције, и Краковом, учетворо договарају детаље. Тврди да их је Краков обавестио да је председник Управног одбора Радија „поп Јанић” претио да ће, оног дана када Цветковић оде пут Беча да потпише Тројни пакт, преко Радија изрећи: „Народе, брани отаџбину!”. По Стојимировићу са овим је потом разговарао Управник града¹¹¹. Издао је налоге Кракову и полицији, у вези с обезбеђењем

¹⁰⁸ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 96–97.

¹⁰⁹ www.arhivuu.gov.rs/index.php Збирка Станислав Краков. Биографија С.К.

¹¹⁰ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 40.

¹¹¹ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 460–461.

Радија, како се не би догодило нешто слично „оном у Румунији”. Несумњиво се мислило на догађаје у Букурешту, 21–23. јануара 1941, када је дошло до изузетно бруталне побуне, праћене погромима, легионара Хорија Симе, против Антонескуа.

Пошто је 25. марта потписан пакт, Стојимировић вели да је наложено Кракову да парира лондонском радију „који је компромитовао ствар унапред”. Тим поводом забележио је: „Краков ради, али споро...”¹¹² Истога дана напоменуто је да су САД узапиле наше злато које је примљено на чување, осам вагона злата, што је објављено одмах по потписивању.

Уследио је пуч 27. марта 1941. Херостратска слава Душана Симиовића, и клике, била је на врхунцу. Сутрадан пошто је извршен пуч у Београду, 28. марта 1941. Влада је именовала нови Управни одбор Радио Београда. Наместо др Војислава Јанића, за председника је именован др Владимир Ћоровић. Прва одлука новог Управног одбора била је да Краков буде смењен с места директора, а да се на то место постави Вељко Петровић, литерата. Одлука Владе, међутим, због ратних околности које су убрзо наступиле, није и стварно спроведена, па је Краков благодарећи неажурности пучистичких власти, на тој позицији остао до напада на земљу 6. априла.

Потоња судбина др Војислава Јанића који је у међуратном периоду у више наврата био министар вера, као и народни посланик, била је трагична. Краков се сећао да никако није могао да га разувери да совјетска држава није исто што и, како је веровао, стара истина мало измењена, православна и словенска, Русија. Почетком рата нашао се у Жичи с Николајем Велимировићем, да би га потом у Врњачкој Бањи идеолошки противници тако претукли „као реакционара”, да му је здравље било потпуно разорено.

Последња белешка у Стојимировићевом *Дневнику* у којој се помиње Краков, датирана је 7. априла 1941. Налазио се у Љубовији. Примећује да „нико не зна ништа”. Узгред помиње да је срео Кракова који је хитао пут Београда, јер је у Радију, вели, остало 3 милиона динара, „ако то није изгорело”¹¹³. Краков, међутим, те дане описује другачије. За капитулацију је сазнао 15. априла 1941, у Спужу. Настојао је да избегне Италијане, имајући у виду да је код њих још од 1926. а посебно 1932, био на црној листи.

¹¹² Исто, стр. 461.

¹¹³ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 480.

Заробљен је ипак у неком кланцу између Мојковца и Пљеваља, у зору 17. априла. Немци су га разоружали и одузели му аутомобил. Како се сећао, била је то претходница једне немачке оклопне дивизије. Повлачио се на север с једном моторизованом групом коју је сачињаваало 40 ваздухопловних официра, подофицира и војника. Предводио их је резервни ваздухопловни мајор Милош Мартић, доцент Техничког факултета. Немци су им наредили да се упуте пешнице у Пљевља, удаљена 17. километара, и да се тамо пријаве немачкој команди, где су прикупљани ратни заробљеници¹¹⁴.

Потом су планинским путевима, ван главних рута, наставили на север, и након четири дана пешачења доспели су на Златибор, у Чајетину, где још није било окупатора, а потом у Ужице, одакле су кренули у Београд, представљајући се као избеглице од бомбардовања. У Чајетини, где су пристигли управо на Ускрс, униформе су заменили цивилним оделима. Кракова је тада примио и помогао свештеник Милан Пашић. Тај, скромни, честити свештеник, као и цела његова бројна породица уништени су током рата.

У Београду, силазе на Чукарици, како би избегли немачке контроле, на главној железничкој станици у центру. Да не би упадао у очи, као и да се не би чуло, и причало, да је у Београду, седмицама потом није излазио из куће. Била је то нека врста самонаметнуте изолације. Поред другог, бомба је пала до куће у којој је живео, па је и њихов стан добрим делом разорен, али је његова породица, за разлику од окружења, остала у пуном саставу. Попут пустињака, није излазио из стана у којем су врата била ишчупана из рамова, метални застори на прозорима искривљени и откинути, таванице обијене. Настојећи да не мисли на стварност, читао је, највише старе путописе. Ни када је деценијама доцније описивао то стање потпуног очаја, није прикрио, у свом стилу, ни оно што би већина радије прећутала. Прекаљеног ратника који је преживео низ рањавања, тако муњевит пораз и губитак националне слободе, сломили су. Био је ту и страх да не буде упућен у заробљенички логор, можда и нешто горе. Заточеништво је, уосталом, једва избегао. Доживео је неку врсту слома нерава¹¹⁵.

Коначно, 5. јуна 1941. изашао је из стана у Краљевића Томислава број 11 (данас, Интернационалних бригада) и пошао покрај Карађорђевог парка пут Славије. Таман је стигао до Опсерваторије, када

¹¹⁴ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 100.

¹¹⁵ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 99–100, 119.

се зачуо потмули тресак. Била је то експлозија у Смедереву. До ујака никако није могао да дође, како би му изјавио саучешће, пошто су га Немци држали под стражом, ни посредно, преко супруге његовог брата Милутина.

Краков се сећао да, почев од 5. јула, скоро да није било дана када штампа није доносила спискове стрељаних. Негде до тада, у неколико наврата је одлазио на Саву, до „Шест топола”. Али потом нагло престаје. Сава је почела да носи лешеве.

Првих дана августа један новинарски колега неочекивано га је посетио с позивом на потпис *Апела српском народу за борбу против комуниста*. Краков је ово, како рече, кратко одбио, пошто иако антикомуниста, на шта га је овај подсетио, није сматрао да под окупацијом треба да се бави политиком¹¹⁶. Недића, свог ујака, први пут је видео 16. августа кад га је ујна, Милутинова супруга, телефоном обавестила да је овом одобрено да прима породицу, и да Милан жели да га види. Милутин Мића Недић, у то време се такође налазио у заробљеништву, одакле се вратио негде у зиму 1942. године. Сутрадан, првог дана када су заједно изашли у шетњу, наилазе на обешене на Теразијама.

Двадесетдеветог августа, чује од једног пријатеља да је Милан Недић, његов ујак, образовао владу. Изненађен, знајући да је овај одбацивао такву могућност, укључује радио, што иначе, како каже, није чинио, није имао снаге за то, и добија потврду¹¹⁷. Дан потом, а био је сасвим под утиском дешавања претходног дана, код њега се појавио, некако баш у време ручка, давнашњи пријатељ, пуковник Милош Масаловић, који је иначе становао недалеко, у Хаџи Мелентијевој. Масаловић му је рекао да га је Недић позвао за шефа кабинета, запитавши се зашто се Краков не појављује код ујака. Сутрадан 31. августа, пре подне, први пут је ушао у кабинет председника владе окупиране Србије Милана Недића. Био је смештен у згради у којој се до рата налазило Министарство спољних послова, преко пута Новог двора. Популарно, то здање је називано Жута кућа. Недић се није сместио у просторију у којој је претходно био кабинет министра, њу је користио као конференцијску салу, већ у простор негдашњег помоћника министра¹¹⁸. Краков се присећао да је у тој просторији, код помоћника министра, као новинар, небројено пута боравио.

¹¹⁶ Исто, стр. 105.

¹¹⁷ Исто, стр. 129–130.

¹¹⁸ Исто, стр. 133.

Занавек је упамтио, неког од последњих дана августа 1941. сусрет са Милорадом Павловићем Крпом, професором, старим националним радником. Крпа му је показао фотографије које су из НДХ донели немачки официри, који су становали у реквизираном делу његовог стана. И Немци су били ужаснути непојмљивом бестијалношћу хрватских усташа.

У обраћању српском народу 15. септембра 1941. Недић је образлагао како се прихватио функције. Између осталог рекао је: „Дубоко верујемо да је наш највећи национални задатак да спасемо од уништења језгро српског народа, да му омогућимо да на миру дочека крај овог страшног рата у коме велике силе воде борбу на живот и смрт, и да бар тако дочекамо дан ослобођења, када крај овог рата нисмо умели да дочекамо у својој слободној великој домовини. Само тако одговоримо заклетви коју смо дали Краљу и Отаџбини”¹¹⁹.

Последњих дана септембра или на самом почетку октобра 1941. једног јутра, сасвим изненада у стан му унезверено долази Ђорђе Рош, његов давнашњи близак пријатељ, и класни друг. Као потпуни инвалид, Рош се у међуратном периоду посветио, изузетно успешно, пословању. Временом је постао заступник немачке тешке индустрије, поред другог и концерна Круп, а потом, као плод сасвим изузетног угледа, и почасни конзул Краљевине Норвешке. Због чињенице да је заступао кључне немачке фирме, као и да је био прослављени ратни херој изузетног угледа, Рош је имао посебан статус код Немаца. Иако се није бавио политиком, када се Србија после Априлског рата нашла у немогућој ситуацији, одлучио се да помаже Србе где год може. Поседовао је, по природи свог посла, добре везе и помагао је разне активности генерала Недића, и небројено пута интервенисао како би се спасли разни невољници. Поред другог, Рош је био и велики дародавац српске цркве, посебно Грачанице позних тридесетих, и доцније Хиландара. Био је естета, великодушни мецена, збринуо је, примера ради, и Пају Јовановића, када је овај бежао из Беча, и сместио га у један од својих станова у Београду. Током другог светског рата све време је, успешно, утицао на Немце како би се заштитиле српске светиње на Косову и Метохији. Због неизмерних заслуга које је имао за Хиландар, једина је световна личност сахрањена на монашком гробљу Хиландара. Рош је Кракова тог јутра унезверено упитао зашто му ни-

¹¹⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 165.

када није рекао да је Јеврејин? Објаснио је да му је др Харалд Турнер указао да постоји налог Гестапоа за Краковљево хапшење¹²⁰.

Краков се присетио оне полемике с Радићем из 1926. године, када је овај извалио новинарима да нашу спољну политику воде „сами Јевреји”, Нинчић, Кумануди, Краков. Што су потом преузели најразличитији усташки, мађарски, пробугарски листови. А један од њих, „Независима Македонија” орган ВМРО, однекуд је измислио и наводно презиме Кракауер. Немцима су потом предочени, захваљујући Рошу, одговарајући документи, релевантна пољска литература, хералдичке мапе и слично, а објашњен је и почетак те заблуде. Доцније, Краков ипак дознаје да је Гестапо из наше државне архиве тражио досије Сигисмунда Кракова. Тек тада је сазнао да је његов отац у Србији прешао у протестантизам, напустивши римокатолицизам, како би могао поново да се ожени.

Краков је одбио ујаков предлог, одмах после формирања владе, да води одељење за информације и пропаганду при Недићевом кабинету. Ту позицију заузимао је Ђорђе Перић. Претходно, крајем јула, одбацио је и захтев Драгог Стојадиновића да наследи Предрага Милојевића на месту главног уредника Новог времена.

Свега десетак дана потом ствар се поновила у битно незгоднијем облику. Опет се једног јутра појавио Ђорђе Рош, сав смркнут¹²¹. Гестапо је упутио нови налог за хапшење Станислава Кракова. Оптуживан је по три основа: Да је био дугогодишњи дописник новинске агенције Сид-Ест, чије је средиште било смештено у Паризу, али коју су, по немачком тумачењу, финансирали Совјети. Те да је тим путем радио на антинемачкој пропаганди. Потом, да је као власник и директор дневног листа „Телеграм” радио с Пољцима и француском обавештајном службом, те нападао Немачку у свом листу. Трећа оптужба Гестапоа била је да је, као директор Радио Београда, емитовао изразито шовинистичке српске емисије, чиме је поред другог, припремао атмосферу за 27. март, односно пуч.

Краков се, забринут, присетио, да су већ „Општинске новине”, током маја објавиле да је Радио Београд припремао климу за мартовски пуч. Ствар је била озбиљна и, што је најгоре, реално је његов лист „Телеграм” био уређиван противно немачким интересима, а с отвореним симпатијама за нападнуту Пољску, као и Француску. Олакшавајућа

¹²⁰ Исто, стр. 220–222.

¹²¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд Исто, стр. 230–232.

околност била је да је комплет објављених бројева листа, вероватно једини постојећи, изгорео током пожара у Народној библиотеци.

Немцима је предочено да су оптужбе лажне, плод денунцијације, као и претходне, а однекуд се присетио да је лист Великонемачког радија (Großdeutscher Rundfunk) новембра 1940. похвалио Радио Београд, пошто је доласком Кракова, како је речено, престала дотадашња прокомунистичка линија те радио станице¹²². Ово му је ишло у прилог, а оптужба за дописнички рад у агенцији Сид-Ест је такође била релно неоснована. После дугачког саслушавања, неупоредиво непријатнијег него прошли пут, десетак дана раније, из Управног штаба је изашао савим утучен. Када је одмах потом дошао у Недићев кабинет предочивши му да долази „по хитној ствари (...) која је угрожавала моју слободу и можда и мој живот”, сагласили су се да је јасно да је приморан да се активира, и тако је почео да уређује „Обнову”.

Недић му је тада разјаснио да је Немцима сумњив, јер се држи по страни. Те да је њему, то јест министру председнику неопходно потребно да има један лист у којем ће бити у прилици да потпуно поверљиво пушта одабране информације. Тако се Краков потом нашао на челу „Обнове”. Идеја је била да се преувеличавају акције Недићеве владе против побуњеника на терену, како би се Немцима давао утисак да се предузимају жестоке ефикасне мере. Недић није притом заборавио да напомене да у дотадашњег уредника „Обнове” Бату Стојимировића није имао поверења.

И формално, почев од 1. новембра 1941. године, у складу с Недићевом жељом, Станислав Краков био је уредник дневног листа „Обнова”. Директор листа тада је још увек био Владислав Рибникар¹²³. „Обнова” је почела да излази 6. јула 1941. године, а последњи 986. број, изашао је 5. октобра 1944. године. Директор је био Владислав Рибникар, а доцније Јован Тановић. Главни уредник, почев од броја 98, 1941. године, био је Станислав Краков. А од броја 520, 1943. године, главни уредник био је Ратко Живадиновић.

Краков је долазак на место уредника листа „Обнова” описао на следећи начин: „Ступајући, под притиском два налога Гестапоа за моје хапшење, и по савету мог ујака у 'Обнову', мислио сам да ћу бар са те стране остати мало миран”¹²⁴. Била је то међутим заблуда.

¹²² Исто, стр. 232.

¹²³ Исто, стр. 254.

¹²⁴ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд Исто, стр. 258.

У Србији је трајала побуна, устанак. Немачке одмазде биле су управо ужасно бруталне, велики део земље, чак и у том остатку остатака Србије, био је у пламену, разорен, уништен. Немачки окупатор је стрелао, спроводећи одмазде, сасвим слепо, пратећи само сопствену статистику. Посвуда су била масовна стратишта, у Шапцу, Краљеву, Крагујевцу... Смиривање земље било је животно питање Срба, посебно обустављање казних експедиција. Недић се на крају и прихватио да образује владу, на самом крају августа те 1941, тек пошто су му немачки окупатори предочили да ће Србија бити подељена између околних земаља, па да ће они смиривати ситуацију, пошто Немци морају бити ангажовани другде. Усташе су већ биле ангажоване током трагичних догађаја у Шапцу и Мачви. Била је то „кап која је прелила чашу” што се Недића тиче. Како је то Краков описао деценијама потом, Србија је била „жртвована земља, од које је највећи део био претворен у људску кланицу, на којој је сваки члан српског народа чекао свој ред на погубљење”¹²⁵.

Што се новина тиче, ствар је функционисала тако што је свакодневно одржавана конференција за штампу у немачком Управном штабу. Тамо су добијане директиве шта се мора, и на који начин, без изузетка, појавити у штампи. Немци су одређивали и наслов, и димензије текстова, и позицију у листу, односно где се мора наћи оно што њих занима. Ту никакве измене од стране редакција нису биле допуштене¹²⁶.

Негде на самом крају новембра Краков је поново био на ивици да буде ухапшен од Гестапоа. Грешком су приликом слагања листа, ако не саботажом, биле замењене две фотографије. Испало је да је испод наслова *Дело немачке војске*, објављена фотографија побијених Срба. Овај је требало да буде објављен изнад фотографије на којој се налазио неки објекат који је немачка војска обновила¹²⁷. Војни цензор капетан Тангл био је бесан, а Гестапо је одмах реаговао. Избезумљени Краков молио је за помоћ уредника „Новог Времена” др Милоша Младеновића, који је цензора Тангла познавао из предратног периода. И овај му је некако спасао главу.

Негде крајем 1941. Обнова је пресељена из полуразорене зграде предратне „Политике” у палату листа „Време”, тада „Ново време”, у Дечанској улици. Дневни лист „Ново време” појавио се у петак 16.

¹²⁵ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 6.

¹²⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 290.

¹²⁷ Исто, стр. 290–291.

маја 1941. Последњи, 1066. број изашао је у четвртак 5. октобра 1944. Извесно време, од броја 923, 1944, излазио је под насловом „Ново време – Обнова”, да би убрзо с бројем 932 био враћен првобитни назив „Ново време”. Главни уредник, од броја 576, био је Станислав Краков, а почев од броја 923. 1944. године, као главни уредници навођени су Краков и Ратко Живадиновић, да би од броја 932. главни уредник био само Станислав Краков.

Првих јулских дана 1942. Краков се поново нашао у немогућој ситуацији. Породица Краков поседовала је плац на падини ка Лисицијем потоку, дар њиховог кума кћерки, Милицы Краков. Пошто је то земљиште стајало неискоришћено, због опште немаштине у храни, пролећа 1942. они су ту направили башту, засадивши поврће и кукуруз. Почетком јула 1942. приликом једног обиласка баште, испоставило се да се неко распитује за земљу „неке госпође Иванић-Краков”. Показало се да заинтересовани ради за Управу за јеврејска имања и да има налог да њихову башту конфискује, по налогу Гестапоа, „пошто је власница Јеврејка”¹²⁸. Спасле су их интервенције Недића и Драгог Јовановића, и разуме се веродостојна документа. Драги Јовановић му је ову ситуацију разјаснио тумачењем: „(...) овим Немцима је довољно да им било какав њихов повереник, а који је комуниста, или да усташки представник код немачког командујућег генерала у Београду или можда чак и неки ваш новинарски колега нешто шушне да сте ви или ваша супруга Јевреји, па да одмах наређују, не проверавајући то злонамерно обавештење”¹²⁹.

Три месеца потом, једна слична подметачина поново је довела да Гестапо изда налог о хапшењу Кракова, првих дана октобра 1942. И тада га је спасао цензор Тангл, буквално га извукавши из канци политичке полиције. Гестапо је тада прво ухапсио Јована Тановића директора „Обнове”, а Краков је задржан у Ратничком дому, где је био смештен Гестапо, осам сати. Повод је био избацивање, од стране Кракова, једног текста увршћеног за објављивање без његовог знања. Његовом сараднику Гестапо је доставио готов чланак, насловљен: *Као сунце сија Израел међу народима*. Била је то денуцијација против неколицине новинара предратних сарадника „Седме силе”, највише против Миће Димитријевића. Текст је био тако срочен да је деловало као да је „Седма сила” била некакво упориште комунистичке пропа-

¹²⁸ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 376–378.

¹²⁹ Исто, стр. 378.

ганде. Оптуживани су не само Мића Димитријевић, него мање-више и сви други који су писали за „Седму силу”¹³⁰. Краков је, уосталом, за ову едицију која је до априла 1941. објавила 64 публикације, и сам писао. Године 1940. објавио је, непотписано, публикације *Борна кола*, *оклопљене дивизије*, и *Рат у ваздуху*, исте године.

Иследник Гестапоа те ноћи, инсистирао је на питању: „Како се усудио да спречи објављивање текста за који је Гестапо наредио да буде објављен?” Краков је некако успео да објасни да је садржина текста лаж и подметање. Да је очигледно у питању лични обрачун. А да он није био упућен да постоји такав налог, као и да у писменом наређењу из Управног штаба, који је добијао свакодневно, такав налог није постојао. Сетио се тада да се позове на интервју који му је 1932. дао Гебелс, као новинару листа „Време” који је пратио председничке изборе у Немачкој, пошто је овај тада однекуд наглашавао да је „истина најбоља пропаганда”. Коначно, ноћу после осам сати чекања и саслушавања, пуштен је из здања Гестапоа. Али му је наглашено да текст мора бити објављен. Најважније, капетан Тангл га је потом накнадно покрио, пошто је тај текст, као цензор, забранио, ударивши, тада магични зелени печат, преко њега.

Уредник „Новог Времена” др Милош Младеновић и његов фоторепортер Светозар Грдијан, у сличној ситуацији били су лошије среће, и поред Младеновићевих добрих веза с Немцима. Доспели су пред немачки ратни суд, пошто се у неком новинском тексту, на фотографији, у позадини, видела слика Краља Петра II. Ствар је ипак у крајњем прошла релативно благо пошто никада није формално постојао акт којим је забрањивано објављивање слике Краља. Грдијан је зато стрељан по ослобођењу.

Фебруара 1944. Гестапо је поново ухапсио Кракова. Овога пута ствар је била још озбиљнија. Приведен је негде у поноћним сатима, вођен, све време с упереним оружјем, прво у централу у Ратнички дом, а потом у затвор Гестапоа у Краља Александра бр. 5. (зграда посланства Чешке). Нејасан је повод овог, најозбиљнијег, Краковљевог хапшења. Веровао је, на основу потоњих сазнања, да је ова ситуација била последица подметања од стране некаквог, по његовим речима, инфилтрираног комунисте¹³¹.

¹³⁰ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 292–293; *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 424–430.

¹³¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 427, 461.

Уопште узев, утисак је да је Краков током окупације нерадо писао. Обављао је функцију уредника, редиговао је и усмеравао текстове према потребама Недићеве владе, неретко с циљем својеврсног скривеног дописивања с окупационим властима. Али иначе, током окупације није више било његове, раније плодне, публицистичке делатности. Објављивао је очигледно колико је морао и уздржано.

Тридесетих, то је такође одредило његову судбину, Краков је, углавном као новинар и пропагандиста, подржао и помогао политички покрет ратног друга и рођака Димитрија Љотића. Њих тројицу, Масаловића, Кракова и Љотића, тада младе официре, на Солунском фронту, њихови претпостављени официри огласили су за „Три мускетара”. Дубоко их је повезивало сасвим изузетно родољубље, беспрекорни, може се рећи аристократски, монархизам, потом и искуство тешке и крваве заједничке борбе. На крају и величанствена опијеност победом. Остали су заједно заувек. Други светски рат преживео је само Краков. Та опредељена, дубоко свесна укорененост, која је одређивала Станислава Кракова, и која је отклањала понуде, или могућности, да напусти Отаџбину, одређивала га је и доцније, заувек¹³². Када се коначно, изгнан, сместио у Паризу, отварао је шампањац приликом сваког новогодишњег дочека с надом и нагласком да ће наредну славити у Београду.

Још се по београдским антикваријатима каткада појављују књиге из библиотеке Станислава Кракова. Укусно и непретенциозно израђени екс либрис, с породичним грбом Кракова, несумњиво сведочи о негдашњем њиховом власнику. Осим збирке икона, већином спасених од пропадања, претходно запостављених или одбачених, углавном из Старе и Јужне Србије, временом је обликовао и велике нумизматичке и филателистичке збирке. Према појединим сведочењима, ова потоња била је међу знатнијим колекцијама те врсте уопште. Када је ташта његова Милица Михајловић у јесен 1947. успела да се докопа Париза, потврдила је већ познато. Његова библиотека, збирке филателистичка и нумизматичка, старине, иконе и слике, као и друго покућство, нетрагом су нестали, конфисковани, развучени.

Вољену Србију, напустио је када и други припадници апарата генерала Недића. Било их је, истина, немало који су остали, уверени да нису ништа криви. Међу њима, ретко ко је доживео крај те 1944. године. У Ворарлбергу, на самом западу Аустрије, сместио се накратко с професором Боровојем Јонићем, бившим министром просвете, и

¹³² Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 7, 9.

зубним лекаром Дачом Ковачевићем. И једино је Краков, међу њима, имао снаге да брзо и одлучно реагује када им је предочена опасност. Гонио их је капетан Килибарда. Обојица су ухапшени и осуђени, Јонић на смрт. По Краковљевом сећању никако му није успевало да им објасни да им прети опасност, тврдили су, несумњиво и веровали, да ништа нису криви.

Далеко од вољене Отаџбине, која је била смисао његовог живота, а која га је на крају прогонила попут звери, Краков је године и године провео сасвим скрајнуто, у беди. Бежао је по алпским забитима последњим атомима снаге, преко планинских врхова, глечера, ледених река како би заметнуо траг полицијским псима. У више наврата практично ухваћен, спасао се одлучношћу и храброшћу прекаљеног ратника¹³³. Потом, живео је под лажним именом, као човек без идентитета, прошлости, Отаџбине.

Како би сам Краков рекао, говорећи о народу којем је припадао „усред једне херојске симфоније подвига и страдања”, и о себи „Судбина ми је била дуго изванредно наклоњена, а потом, као и скоро свим мојим сународницима, постала је врло свирепа” (...) „Два места су ми, у мојој земљи, уз фанфаре, под заставама и цвећем, предале диплому свога почасног грађанина, а једно чак дало моје име једној својој главној улици, док сам се, коју годину касније, морао да скривам по неприступачним планинским свратиштима под лажним именом, са лажним занимањем и лажном народношћу”¹³⁴.

Он, добитник осамнаест одликовања, поседник највећег приватног музеја у својој земљи, био је приморан да прикупља добровољне прилоге, како би сахранио „ону особу која је била саставни и најбољи део мог живота”...

Постао је, као уосталом и читав његов народ, ходајућа трагедија, како се сам изразио, сувишни човек „из двадесетпетог часа”, по речима Виргила Георгијуа¹³⁵. И није имао дилему, читаву античку трагедију његовог народа, произвео је Запад, и нико други, поквареношћу, демонским користољубљем, тоталним недостатком осећаја за патње и муку коју причињава другима, бахатошћу, па и непознавањем прилика, незнањем.

¹³³ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 354, 364–378.

¹³⁴ Исто, стр. 12.

¹³⁵ Constantin Virgil Gheorghiu (1916–1992), румунски литерата, политички емигрант, свештеник.

И коначно, он коме је писање било призив, страст, вероватно и смирење, одлучио се да прибележи кључне моменте величанствене и трагичне животне приче чији је актер био. Испоставило се, био је то својеврсни ламент над изгубљеном Отаџбином. Тако су настала његова недовршена сећања, објављена под насловом *Живот човека на Балкану*, и књиге о приликама у којима се нашао током Другог светског рата, он и његова земља, *Генерал Милан Недић I и II*. Оба дела остала су недовршена. Под његовим надзором објављен је први том књиге *Генерал Милан Недић*, 1963. године. У уводу за други том, објављен 1968. он каже да га је тешка болест омела у раду. У више наврата најављени трећи наставак није стигао да обликује. Постхумно, деценијама доцније 1997. објављена су и његова такође делимична сећања *Живот човека на Балкану*, његово коначно сведочанство.

Настојао је да отргне од неумитног заборава хероје и мученике које је његов народ изродио. Његова завршна дела јасно указују, у њима, то је најочигледније, Станислав Краков стицајем трагичних околности постао је некакав својеврсни српски Плутарх. Притом, потпуно неубичајено за наше прилике, и поред јасне идејне опредељености насупрот поратном поретку у Југославији, Краков недвосмислено исказује поштовање и за партизанску борбу. Диви се несумњивим примерима херојства и на тој страни, и нема дилему да је међу њима постојало уверење да чине најбоље за свој народ и своју земљу¹³⁶.

Прилике у којима се налазио, како иначе бива, одредиле су његову трагичну судбину. Херој ратова 1912–18. постао је, у Другом светском рату, сарадник окупатора. Био је жртва сплета околности, „терора историје“, како би рекао Мирча Елијаде, али, сасвим извесно и сопствених, чврстих, политичких уверења. Он, који је увек наглашавао да ће следеће године славити у слободној Отаџбини, који је још на Солунском фронту понуду да се, озбиљно повређен, опоравља у иностранству, одбацио речима: „Онде где ја желим да се вратим, то је у моју земљу“, Србију никада више није видео¹³⁷. Овај свет напустио је 15. децембра 1968. у Сан Жилијену, Француска, на самом ободу Женева.

Милан Богдановић пишући критику Краковљевих романа о Првом светском рату (*Кроз буру*, *Крила*), поредећи његово писање с другим писцима рата, нагласио је кључну одредницу Краковљевог дела – истинитост. Одрастао у рату, како рече Растко Петровић, и остарио у

¹³⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 8, 262.

¹³⁷ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 191.

рату, као да није признавао пораз. Станислав Краков први је приметио, Наше последње победе¹³⁸, обелодањене далеке 1928, садрже ту мисао, да реч – капитулација – не постоји у српском језику. Како је речено, за јунаке, као ни за елементарне силе, нема смрти, нема пораза. Постоје само сеобе.

Његова дела, сасвим извесно сам врх ратне прозе код Срба, сведочанства с прве линије фронта, отворена, борбена, брутална а опет оптимистична, неретко се коментаришу као антиратна литература. Није потребно много мудрости за оваква тумачења. Сваки реалистичан ратни роман је антиратни. Али, Краков, то треба нагласити, не преиспитује своје присуство у униформи и на фронту. Иако помиње да је било и таквих гласова, каткад. Он је дубоко уверени ратник, свестан циља и смисла борбе. Он слави херојство. Отаџбина, то увек ваља поновити, код Кракова је обавезно писана великим словом. У најтежим часовим скривања по алпским врлетима Воралберга, у грозничавом бегу од потера, у часовима највећег очаја, шапутао је, самом себи, Дучићеву Ave Serbia...¹³⁹

Небојша Берек

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Милан Јовановић Стоимировић, Дневник 1936–1941, Матица српска, Нови Сад 2000.

Станислав Краков, Кроз Јужну Србију, Време, Београд 1926.

Станислав Краков, Наше последње победе, Време, Београд 1928. (репринт: Слободна књига, Београд 1999.)

Станислав Краков, Пламен четништва, Време, Београд 1930.

Станислав Краков, Престолонаследник Петар, Југословенска земља, Београд 1933.

Станислав Краков, Крила, Филип Вишњић, Београд 1991.

Станислав Краков, Црвени Пјеро, Филип Вишњић, Београд 1992.

Станислав Краков, Кроз буру, Филип Вишњић, Београд 1994.

¹³⁸ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Слободна књига, Београд 1999, X.

¹³⁹ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 374.

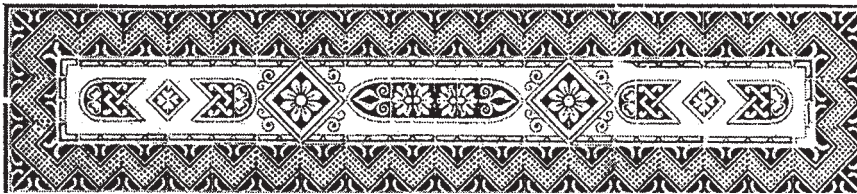
- Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I-II*, Нова Искра, Београд 1995.
- Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997.
- Станислав Краков, *За част отаџбине & Пожар на Балкану*, Народна књига / Алфа, Београд 2000.
- Ђорђе Рош, *На Дунавском кеју септембра 1915*, Београд 1931.
- Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940*, Службени гласник, Београд 2011.
- Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. II, Библиографски завод, Загреб, 1927.
- Ко је ко у Југославији*, Југословенски годишњак-Нова Европа, Београд-Загреб 1928.
- Свезнање*, Народно дело, Београд 1937.
- Српски биографски речник*, књ. V, Матица српска, Нови Сад 2011.
- Време*, дневни лист, Београд 1921–1941.
- Српски књижевни гласник*, Београд 1920–1941. (нова серија)

Кључне речи: Станислав Краков, Први светски рат, новинарство, окупација, колаборација, емиграција

Nebojša Berec

FOLLOWING IN STANISŁAW KRAKÓW'S FOOTSTEPS

The key goal of this paper is the reconstruction of Stanisław Kraków's (1895–1968) biography, Serbian literate, prominent interwar journalist, war hero and finally an emigrant publicist. The paper basis are personal testimonies, biographical notes, archive material from the Stanisław Kraków Collection which is kept in the Archives of Yugoslavia, as well as documents from the National Library of Serbia and the Yugoslav Cinematheque, periodicals and contemporary newspapers, as well as the testimony of Kraków's contemporaries.

УДК 27-23(=163.41)''19/21''

<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.11>

ПРЕВОДИ БИБЛИЈЕ НА СРПСКИ ЈЕЗИК (XIX–XXI ВЕК)¹

Прилог даје преглед превода Библије на српски језик од почетка XIX века до нашег времена, од текстова на црквепословенском језику (карловачки митрополит Стефан Стратимировић дао је 1804. године да се у будимској универзитетској штампарији изда црквенословенско издање Библије у 5 томова) до превода на савремени језик. Даје се историјат превода библијског текста у целини (Стари завет, Нови завет) и у појединачним деловима (Псалтир и др). Најпопуларније библијско штиво био је Псалтир (или Часослов, богат псалмима), који је вековима био део основног школског образовања. Ново поглавље у историји библијског текста и за Словене са Балкана отвара се након оснивања Британског и иностраног библијског друштва у Лондону, 8. марта 1804. године. Даје се преглед превода од Вука Карџића, Ђуре Даничића и Димитрија Стефановића до Луја Бакотића, Лаврентија (Трифунковића) и неколико специфичних превода делова Библије (Емилијан Чарнић, Предраг Самарџић, Александар Бирвиши). Указује се на проблеме превода Библије.

¹ Одломак из рада: Aleksander Naumow, *Le traduzioni bibliche in serbo, bulgaro e macedone (XIX–XXI sec.)*, у зб.: *Traduzioni e rapporti interculturali degli Slavi con il mondo circostante*, Milano, Accademia Ambrosiana, Classe di Slavistica, Slavica Ambrosiana, 2016, 6, 55–66. Област са прилозима

С премештањем српске елите са отоманске на хабсбуршку територију 1690. и 1740. године долази и до укључивања српске православне културе у средњоевропска збивања тог доба. Тако барок и просветитељство постају прве епохе заједничке хабсбуршким православцима и остатку Европе.

Иако у XVIII веку долази до утемељивања српског националног идентита и даље се користе црквенословенски језик и руска издања *Библије*, а српска језичка норма црквенословенског језика бива замењена староруском. Овај процес потврђује и историјат библијских превода. Карловачки митрополит Стефан Стратимировић дао је 1804. године да се у будимској универзитетској штампарији изда црквенословенско издање *Библије* у 5 томова. Најпопуларније библијско штиво ипак је био *Псалтир* (или *Часослов*, богат псалмима), који је вековима био део основног школског образовања, како у Хабсбуршкој монархији, тако и у Кнежевини Србији након њеног оснивања. Постоје бројна издања тог молитвеника која по правилу прате московска издања. У Бечу и Венецији се, наравно, и даље штампају издања богослужбених књига на црквенословенском, а можемо поменути и књиге библијских прича за употребу у школама које су издавали Дамјан Каулициј (1792, 1805), Тодор Миријевски Јанковић (1784, 1792) и епископ Платон (Атанацковић, 1843, 1857, 1859, 1862, 1863).

Ново поглавље у историји библијског текста и за Словене са Балкана отвара се након оснивања Британског и иностраног библијског друштва у Лондону, 8. марта 1804. године. Јануара месеца 1813. основано је Руско библијско друштво које је постојало до 1826, а у тако кратком временском периоду пошло му је за руком да одштампа четросто хиљада примерака превода *Библије* на четрдесет једном језику. У опсегу деловања овог друштва налазили су се и Срби и Бугари.

У потрази за подршком за своју идеју о народном књижевном језику и новом правопису, Вук Стефановић Караџић је 1819. године предложио Руском библијском друштву да изда његов превод *Новог завета*, али је припрема новог превода ипак била поверена Атанасију Стојковићу. Стојковићев превод на црквенословенски из 1824. године био је врло позитивно прихваћен међу средњом класом којој се допадала умерена модернизација језика.

У исто време, Вук предлаже потпуно нову верзију текста на говорном језику, у коју ће у наредним верзијама уносити бројне правописне и језичке измене покушавајући да удовољи како политичким властима тако и Цркви и читаоцу. Његов превод *Новог завета* коначно је штампан у Бечу 1847, али га је Кнежевина Србија убрзо забранила, доведши

га у везу са деловањем католичке пропаганде. Са друге стране, у схоластичкој али и у свакодневној примени јесте и популаран превод епископа (најпре будимског а потом бачког) Платона Атанасковића.

Комплетан превод *Старог завета* на српски језик (према јеврејском канону) дело је и заслуга великог филолога Ђуре Даничића. Његов *Псалтир* изашао је у Бечу 1864. године и доживео је више поновљених издања, док је цео текст *Старог завета*, превасходно преведен са немачког језика, био завршен 1868. године. *Библија* на српском језику, у преводу Вука и Даничића, штампана је у Београду на ћирилици и у Пешти на латиници. Ова *Библија* није коришћена на литургијама, нити су из ње радо коришћени цитати у теолошким и књижевним текстовима, где је и даље примат имала верзија на црквенословенском. Била је предмет и многих критика Православне цркве, јер није одговарала њеним аршинима, пошто је била дело филолога који нису имали адекватно теолошко ни библистичко образовање, а уживали су и подршку римокатоличке и протестантске пропаганде. Постојале су и иницијативе које су имале за циљ да се превод замени, чак и када је он већ постао класик. У том смеру је деловао професор Старе карловачке богословије, ахримандрит (а касније и епископ) Иларион (Зеремски), објавивши у првим деценијама XIX века у „Богословском гласнику” делове сопственог превода *Новог завета* (један део је остао необјављен). У истом часопису објавио је и свој превод неколико псалама, као и превод *Књиге пророка Амоса* (1907–1908) који је урадио један други предавач са Богословије, Иринеј (Ћирић), касније епископ тимочки, а потом и бачки.

Са оснивањем Српске православне цркве 1920. године и развојем националних теолошких учења, јавља се идеја да превод *Библије* треба да буде стручнији. У том смислу, важан је покушај Димитрија Стефановића (1882–1945), професора на Богословском факултету, чији се превод са грчког, намењен студентима и пропраћен исцрпним тумачењима, умногоме угледа на западни модел библијских проучавања. Године 1943. изашао је његов целокупан превод *Новог завета*, рађен према критичком Нестле-Аландовом издању, за разлику од Вуковог превода за који је коришћен Еразмов *textus receptus*. Рад професора Стефановића наставио је један од његових ученика, Емилијан Чарнић (1914–1995), класични теолог и филолог, који је такође био професор Богословског факултета у Београду. Чарнић је започео нови превод целог текста *Новог завета* (објављен 1973). Гедеонити су овај превод на српски језик изабрали за своју делатност штампања и поклањања *Светог писма*. И Библијско друштво је наставило са штампом овог

текста (2010). Емилијан Чарнић је заслужан и за бројне богослужбене књиге са читањима из Библије, Апостол – са антифонима уз Господње празнике (Вршац 1981) и једну верзију превода Псалтира са грчког (Крагујевац 1979, 1985).

Различитог су карактера и другачије мотивације, међутим, преводи библијског текста Луја Букотића (1867–1941), познатог и под псеудонимом Далматикус. Он је *Нови завет* (1930) и целу *Библију* (1933) превео са латинског користећи се, притом, свим приступачним библијским текстовима и то по принципу динамичког уједначавања. У културолошком смислу, овде је битна одлука да се библијски текст штампа на латиничном писму и да се уведе западна верзија избора речи и изговора. Последњих година, Бакотићев превод користили су српски баптисти и Јеховини сведоци. Један други даламтинац, професор Марко Вишић, (пост)југословенској јавности подарио је превод *Песме над песмама* (1986, 2007, 2014) и *Књиге о Јову* (1998, 2008).

У овом шаренилу превода Српска православна црква покушавала је, а и даље покушава, да нађе задовољајуће решење за званично издање *Библије* на српском језику. Бакотићев превод никада није ни узет у обзир, док су текстови Димитрија Стефановића и Емилијана Чарнића сматрани корисним само у дидактичке и популаризаторске сврхе. Почетком шездесетих година двадестог века, патријарх Герман (Ђорић) и Свети архијерејски синод основали су комисију чије је задужење било да припреми нови превод *Библије*, почев од *Новог завета*. Рад на том задатку је завршен 1984. године и нова званична верзија *Новог завета* издата је уз подршку Библијског друштва. Превод је рађен према *textus receptus* Васељенске патријаршије који је настао 1904. године у покушају да се нормира грчки библијски текст.

Овакав преглед превода *Библије* на савремени српски језик требало би, најзад, посматрати као целину и са бројним преводима намењеним етничким и верским мањинама, али и довести у везу са проблемом приступачности библијским текстовима на хрватском језику говорницима српског језика.

Поменуто синодско издање *Новог завета* штампано је са Даничићевим преводом *Старог завета* и представља прво српско издање које укључује и двестероканонске књиге. За његову припрему заслужна су двојца угледних библиста, умировљени епископ Атанасије (Јевтић) и митрополит црногорско-приморски Амфилохије (Радовић). Њему је скоро придодат нови превод *Псалтира* који је припремио епископ Атанасије. Што се тиче нових издања лекционара, она се појављују као одговор на богослужбене књиге које садрже осавремењене биб-

лијске текстове. Док је епископ Атанасије свој превод радио са грчког и црквенословенског, један други српски теолог из Либертивила (Илиноис, САД), Предраг Самарџић, српском читаоцу понудио је превод *Псалтира* (са пропратним текстом) са хебрејског језика.

Године 2005, са благословом епископа шабачко-ваљевског Лаврентија (Трифуновића), штампано је ново, модерније, издање *Светог писма*. Док Даничићев превод *Старог завета* остаје непромењен, ово издање нуди нам нова верзију *Новог завета*. Наиме, Вуков превод се користи као основа, али при припреми овог издања такође бивају узете у обзир измене које је предложила синодска комисија, као и запажања која је током Другог светског рата изнео новоканонизовани владика Николај (Велимировић). Ова нова *Библија*, издата под поткровитељством епископа Лаврентија, у знатној се мери разликовала од синодске верзије и изазвала је тензије и ватрене дебате унутар саме Цркве.

Намера епископа Атанасија и митрополита Амфилохија била је да обезбеде један нов превод употпуњен библијским текстовима који припадају православној црквеној и теолошкој традицији. За преводом *Књиге о Макабејцима* следе проповеди Григорија Низијанског о Макабејцима (стр. 253–263) уз исцрпно тумачење (стр. 265–413). У предговору написаном у октобру 1995. године, која је била трагична за српски народ, актуелна политичка ситуација пореди се са временом Макабејаца.

Поред преводилачке делатности православних библиста, можемо сада поменути и рад Александра Бирвиша (1928–2015), баптистичког пастора и професора у новосадској Баптистичкој теолошкој школи. Седамдестеих година двадесетог века он почиње да ради на компликованом ритмичком преводу *Псалтира* са хебрејског који је издат 1990. године. У исто време, преводио је и четири Јеванђеља; његов превод базиран је на 27. Нестле-Аландовом издању, мада је приметан и утицај црквенословенске верзије. У овом веку Бирвиш је издао неколико превода *Старог завета*. Такође, у Новом Саду је, осамдесетих година прошлог века, једна група баптистичких теолога, вођена Иваном Делачем, понудила низ превода са тумачењима преузетим из западних верзија превода.

Александар Наумов

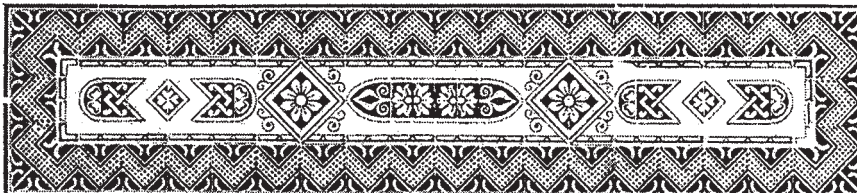
превод са италијанског: Милена Мосуровић

Кључне речи: Библија, преводи Библије на српски, Стефан Стратимировић, Вук Караџић, Ђура Даничић

Aleksander Naumow

TRANSLATIONS OF THE *BIBLE* INTO SERBIAN

The paper presents the outlines for the history of *Bible* translations into Serbian in the period from the National Revival to the present day. *Bible* translations appear in the complex situation of the formation of new literary languages and the transition from the liturgical function of the *Holy Writ* to the functioning of the *Bible* as religious reading and a work of literature. The appearance of specific new translations – complete as well as partial – is a significant event in the national cultures of the Balcan Slavs. The publishing activities of religious minorities for propaganda and for commercial purposes develops as a parallel process.

УДК 821.163.41.09(550.34)''1667''
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.12>

ДУБРОВАЧКИ ЗЕМЉОТРЕС ИЗ 1667. ГОДИНЕ У КЊИЖЕВНОСТИ

350 година од „Велике трешње” у Дубровнику

Међу најзначајније теме које су нашле своје место у дубровачкој књижевности не само у доба када су закупљале савременике, већ и у каснијим вековима, спада Велики земљотрес („велика трешња”) који је 1667. године задесио Дубровник. О земљотресу, који је од стране савременика тумачен као казна Божјија за овоземаљске грехове, а потом прерастао у оквирну тему за књижевни доживљај опитних људских преокупација животом, страдањима и пропаићу, судбинама, чиме се писање о томе удаљавало од историчности, настао је већи број књижевних дела – песама, спева, драма, романа. Аутори њихови су били неки од најпознатијих песника епохе (савременици разарања Никола Бунић, Мато Бунић, Баро Бетера, Петар Канавеловић, Андрија Змајевић, Стијено Градић и др.).

Током свих векова развоја и трајања дубровачке књижевности, која је пратила токове великих епоха, хуманизма и ренесансе, барока, просветитељства, књижевне промене у италијанској литератури на коју се у много чему ослањала, владајуће поетике и општевладајуће књижевне укусе, у њој је, и поред неминовних зависности од клишеа и правила, увек постојала, ма и у најтањој линији, жива веза са

историјском и друштвеном реалношћу. У свим књижевним епохама, у свим жанровима, у стилском изразу, и онда када је све тежило универзалном, дубровачки писци су били увек, у мањој или већој мери, осетљиви на историчне легендарне теме, на догађаје и реалне личности које у су њима учествовале, на све оно што је чинило суштину вишевековног трајања њихове домовине – Републике. Од хуманиста, чија су остварења, иначе, у највећој мери тежила универзалном (uoto universale), који су у низу историјских и псеудоисторијских трактата и анала, као и у поезији одржавали везу са историјском „стварношћу” која је великим делом била само легендарна, до песника који су исписивали последње странице дубровачке књижевности почетком XIX века непрекидно се чувала та нит. Нема готово ниједног значајног историјског догађаја који није имао своје књижевно виђење и тумачење у дубровачким стиховима, опеване су значајне личности, али и једва знане, мали догађаји до сасвим ефемерних збивања и личности које су имале посредне везе са Дубровником. Све је то одржавало у литератури нит која је није одвајала од Дубровника и Дубровчана.

Природно је да су највеће одјеке имали прекретни догађаји, почевши од постанка Дубровника, преко великог чина припајања Дубровачкој републици Стона са Пељешцем и дела обале у време краља Душана, четрдесетих година XIV века, од кога су их и добили. О том добро познатом историјском догађају има доста сведочанстава у актима Републике, у сачуваним изворним повељама српског владара, али и у најстаријим дубровачким аналима, у којима је већ унеколико добијао књижевне нијансе, удаљавајући се на тај начин од историјске основе, а касније је у литератури тај догађај много пута помињан. Следио је током наредних векова низ песничких интерпретација историјских, псеудоисторијских и легендарних збивања, велики број књижевних реминисценција (у драмама, еповима, спевовима) који су одржавали веома живу нит која је повезивала историју и књижевност.

Међу најважнијим и у литератури често описиваним догађајима највидније место припада разорном земљотресу који је задесио Дубровник 6. априла 1667. године. Земљотрес није само проузроковао велика страдања, већ је имао пресудни значај за даљи историјски ток који је носио Републику. Од првог тренутка именован као „велика трешња”, остао је и у следећим вековима запамћен под тим именом. Познато је да се Дубровник, коме су пре овог страдања претходили векови успона, после овог земљотреса, и поред великог упињања да се обнове рушевине, да се превазиђу превелики губици и жртве, да се уз велике напоре одржи власт иако је највећи део властеле изгинуо,

да се одбрани од два непријатеља – Млечана и Турака, да се воспоставе нормални токови живота, више никада није опоравио и да је све што је у његовом даљем трајању постојало, и поред тренутних узлета, било у постепеном опадању. То опадање, материјално и духовно, није зависило само од унутрашњих дубровачких прилика и услова, томе су доприносиле и нове геополитичке промене јер су се свуда око Републике мењале границе у зависности од премоћи великих сила. Довршило се престанком постојања Дубровачке државе почетком XIX века.

Природно је да догађај чије су се последице осећале деценијама и који никада није заборављен у Дубровнику буде непрестано тема његове књижевности. У читавом ретроспективном погледу на дубровачку историју, књижевност, културу све се дели на период до земљотреса 1667. и после њега.

О овом догађају сачувао се низ описа савременика, међу њима је било и странаца који су се задесили у Дубровнику, низ појединачних доживљаја страдања и несрећа у писмима које су преживели Дубровчани слали на разне стране, низ реалних снажних слика драматичних призора изазваних несрећама у низу – земљотресом, вапајима затрпаних које није било могуће извући испод рушевина, пожаром који је уследио и трајао данима, бежањем преживелих, пљачком. О свему томе сведочи богата архивска грађа дубровачке канцеларије која није садржала само податке о земљотресу и реалности већ и о свим каснијим политичким активностима које је влада морала да предузима, почевши од примања нових породица у племство, будући да је највећи број властеле изгинуо, до тражења помоћи на свим странама како би се Република одржала. Та сведочанства преносе тренутке окрутне стварности, у којој су се испољиле тамне стране људске природе. Наводимо неколико појединости које су сликовито представљале реални живот у Дубровнику непосредно после земљотреса, као и покушаје да се обезбеде основни услови за опстанак.

„... У поменутој среди, која је била Велика среда, у 6 сати ујутру, када су сви становници били још у кревету, земља се одједном затресе као никад до тада; цео град је у једном тренутку био порушен. Што се тиче нас који смо били још у кревету, ми смо били сасвим запрепашћени и видели смо како се све руши. Ја сам још имао довољно времена да скочим с кревета доле и да учиним три или четири корака, али најзад све паде а ја видех једну страну дебелог зида како је падала и у хтела да ме пригњечи, али на моју највећу срећу, једна греда паде с друге стране и подупре зид, те ми направи као неку

малу кућу... Кад нас опазише / спасиоци/, упиташе нас да ли смо већ сасвим спремили новац да им дамо... најзад нам рекоше, на најсуровији начин на свету, да ће да оду кад ми немамо новаца... Прошли смо кроз рушевине и видели смо најстраховитије ствари на свету; чули смо само гласове самртника који се нису могли видети, и морали смо, да дођемо до у пристаниште, да пређемо голи преко више од четири стотине самртника и мртвих телеса."¹

„... Један од сведока је изјавио да су са раскопавањем почели на Ускрс /пет дана после земљотреса/ и да су претраживали четири дана. Кад су плен разделили међу собом, пресрео је неке од њих у Цавтату Вице Ст. Соркочевић и одузео им више новаца и накита него што су нашли у Божидаревићевој кући. Код њих је, наиме, било и новаца које су добили од Јевреја и других за рад на раскопавању рушевина."²

„... Мало вијеће води истрагу против неколицине дубровачких најамника који су плљачкали после земљотреса... Опљачкали су јеврејске тканине у царинарници, један скупочени појас, који су продали у Мостару, злато и сребро манастира дубровачких калуђерица, кућу где је становао холандски посланик..."

„... За време једног оченаша срушиле су се све куће у граду без да је остала једна...као и у Конавлима... Ријеци, Гружу, Затону... Колочепу, Лопуду и у Великом Стону... Драги г. Марио, опростите ми ако пишем неумесно, јер нисам расположен, изгубио сам а без да сам их могао укопати мајку, жену и седморо деце... и многе друге пријатеље и рођаке..."³

У великом броју писама и извештаја издваја се најпотпунији опис земљотреса у *Дневнику*⁴ властелина и песника Николе Бунића који је, ушавши у најужи круг десетковане владе која је имала да брине о насталој ситуацији и великим опасностима које су претиле, коли-

¹ Извештај господина Хардена о земљотресу који је доживео у Дубровнику, писан априла месеца у Млецима 1667, објављен у преводу на српски у оквиру прилога *Земљотрес у Дубровнику* (1667), СКГ, 1903, 522–527 (прев. М. Гавриловић)

² Насводи према: Р. Самарџић, *Борба Дубровника за опстанак*, Архивска грађа (1667–1670), Београд, 1960.

³ Писмо властелина Франа Бобаљевића рођаку и пријатељу у Венецији, датирано у Гружу 18. априла 1667, нав. дело.

⁴ Дневник, писан на италијанском језику, објављиван је неколико пута. Први га је издао Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, III, 2, Београд, 1939, 761–768 (Ex archivio residentiae Ragusinae Societatis Jesu). Превод на српски (прев. Н. Стипчевић), објављен под насловом *Дневник Николице Бунића*, у оквиру већег рада под називом *Земљотрес у Дубровнику 1667*, у коме су штампани и други документи, Борба, 20. XII 1969.

ко изнутра (велики број жртава, пожар, опасноост од заразе, бежање грађана, отимачина итд.), толико и споља (притисци Млатачке Републике и Турске, упади пљачкаша преко разрушених зидина, с мора и др.), био међу најупућенијима у сва збивања. Писао је о личном доживљају, евакуацији своје породице, о консолидовању Дубровника, о државним плановима и пословима, али и о практичним недаћама и успостављању живота одмах после рушења. Он је први у страдању видео чин Божије казне јер су се његови сународници заборавили у непоштовању цркве и Бога и предавали пороцима. Осим тога што је његов опис највредније сведочанство о земљотресу, подједнако и историјски извор, Бунић је и као песник међу првима нашао снаге да се стиховима бори против општег незнања и страха.

Већ у првим данима после страдања, неколико песника, међу њима је било и оних који су преживели страхоте земљотреса, окупила је заједничка искрена жеља да са своје стране стиховима пруже утеху пострадалима, да их, позивајући их на оданост Богу, ободре и да се уједине у нади да ће се град обновити. Над свима њима лебдела је заједничка мисао и уверење да је земљотрес био заслужена Божија казна за људске грехове, за удаљавање од цркве и за препуштање човеково овоземаљским пороцима. У часу потпуне немоћи и изгубљености било је то једино могуће тумчење силе природе и опште несреће за чије узроке узнемирени и преплашени људски ум није налазио одговор.

Три песника, Никола Бунић, Баро Бетера и Корчуланин Петар Канавеловић, објединила су своје стихове у збирчицу песама која је одка и штампана у Анкони под насловом *Град Дубровник властелом у трећију*⁵. Књижицу је објавио Божо (Диодом) Бождаревић, који је и уначе на многе начине помагао пострадалој Републици. Био је међу новом властелом, која је примљена у владајући staleж из редова грађана. Он је у исто време објавио писмо фрањевца, песника Витала Андријашевића у коме је детаљно описана страхота која је задесила Дубровник. Никола Бунић (1635–1678) је у краткој пригодној песми, која је замишљена као монолог порушеног и потом пожаром уништаваног Дубровника, у коме се обраћа грађанима и подстиче их да га обнављају, сажео своја осећања, исказивана већ и у дневнику, обележена збуњеношћу пред свеопштом несрећом, изазваном моћи природе, која су једини одговор у том часу налазила у тумачењу да

⁵ З. Бојовић, *Барокни песник Никола Бунић*, у књ.: *Ренесанса и барок*, Београд, 2003, 218–265.

је све то било дело вишње сила. И Баро Бетера (1637–1712) у песми *Врху велике трешње града Дубровника 1667*, бранећи се од трагичних призора певао је о кратком трајању овоземаљских вредности и тако надилазио осећање безнађа. Трећи песник Петар Канавеловић (1637–1719), аутор песме *Град Дубровник властелом у трешњи пјесан господина Петра Канавели властелина корчуланскога*, иако није непосредно доживео земљотрес, у пратњи генералног провидура за Далмацију одмах после рушења обишао је Дубровник, слушао тешке приче од Николе Бунића и био сведок трагичних призора:

Мајка с ћерцом, отац с сином,
а брат с братом загрљени,
стијена осташе под тежином
закопани и сатрени⁶.

Стихови све тројице ових песника били су надахнути најдубљим хришћанским осећањем и надом у спас који може доћи само од Бога, а Бунићеви и Бетерини, као и осталих песника који су се стиховима оглашавали, најискренијим патриотизмом, љубављу према Републици којој су били дубоко одани.

Иста осећања и исте страхове и наде преносили су се и у стихове Мата Маровог Бунића и анонимног аутора песме *Дубровнику месту рођеном*. Најшире и најпотпуније земљотрес је опевао Јакета Палмотић (1623–1680). Вест о земљотресу га је затекла у Турској, у мисији поклисара, а тада још није знао да је цела његова породица настрадала у земљотресу. На повратку за Дубровник слутио је несрећу, али је и тада, по древном осећању старих Дубровчана, изнад личних стављао интересе домовине: „... Ја бих још из својих сопствених разлога имао да умрем од јада, увјерен да нико од моје чељади није више у животу... Али како сам домовини дужан више него самоме себи, хоћу да жртвујем своје несреће спасу државе”⁷. У годинама које су уследиле испевао је еп под насловом *Дубровник поновљен* у коме је описао своје поновно путовање на Порту заједно са Николом Бунићем. Идеја овога епа је била обнова порушеног и у сваком погледу пострадалог града и његових житеља коју је иказивао богатом оптимистичком визијом Дубровника-феникса, васкрслог из рушевина. Његово певање о об-

⁶ З. Бојовић, *Барокни песник Петар Канавеловић*, Београд, 1880, 72–73, 108–111.

⁷ L. Vojnović, *Kako se nekada voljela otadžbina: Jedno pismo iz mrtvih – 1667*, Novo doba, 1927, 247.

нављању и уздизању Дубровника било је знак највеће духовне снаге и љубави према самој граду јер је његова лична несрећа била од највећих.

Иако је време одмицало, тема о земљотресу и страдању није падала у заборав. Никола Бунић је нешто касније, и даље обузет дубоким емоцијама, саставио ново песничко дело – кратки спев у коме је оснажена Палмотићева визија Дубровника-феникса (спев је писао у исто време када и Палмотић *Дубровник поновљен*, док су били у поклисарској мисији у Турској, датиран је 1668. у Једрену) – *Фениче али ти срећно нарешење граду Дубровнику по треињи*⁸. Жеља му је била, као и Палмотићу, да уз нагалашавање снаге побожности, погледом у будућност потисне тешка осећања блиског страдања, губитака најближих и материјалних ствари.

Савременик, веома угледни Дубровчанин Стијепо Градић (1613–1683), који је живео у Риму и заузимао важно место као дугогодишњи библиотекар Ватиканске библиотеке, али који је непрестано ослуживао живот свога града, испевао је две песме на латинском језику о страдању Дубровника у жељи да упозна страни свет са свим недаћама, чак и да изазове и самилост. Потом су, такође на латинском, намењујући их страном свету, певали стихове Бенедикт Рогачић и Бенедикт Стојковић а њихове песме објављене су, заједно са Градићевим стиховима у Венецији. Поред целовитих дела о овој теми, било је много реминисценција на тај догађај у литератури, често везаних за својеврсне „јунаке” Николу Бунића, који је остао упамћен по великој пожртвованости у годинама после земљотреса и Маројицу Кабожића. Истина је да је Маројица Кабожић, чија је биографија била веома необична тек у каснијим временима постао књижевни јунак. После убиства блиског рођака на седници већа побегао је и склонио се у фрањевачки манастир; иако је на тај начин добио азил и био заштићен од прогона, дубровачка влада га је ухапсила – што је био својеврстан скандал – извукла из цркве и осудила строгом казном. Ослободио се тек приликом земљотреса. Супротно свему што је до тада било везано за његову и за ондашње прилике изузетно слободну и самовољну личност, преобратио се у истинског јунака, спасавао је повређене, борио се против провалника који су упадали у град да пљачкају, посвећивао се свему што служи добру Републике, одлазио у опасне и одговорне

⁸ З. Бојовић, *Песнички опис спасавања светачких моштију у Дубровнику после земљотреса 1667. године*, у зб.: *Словенско средњовековно наслеђе*, Зборник у част професора Ђорђа Трифуновића, Београд, 2002, 59–75.

мисије и у тим напорима имао доста успеха. О томе постоје многобројни подаци, а касније је ушао у књижевност као светла личност (почетком XIX века његова појава надахнула је немачког романтичарског писца Ахима фон Арнима да напише драму о њему, 1826, а неколико деценија касније постао је јунак драме *Маројица Кабога* Матије Бана, 1880).

Везаност дубровачке књижевности за реалност, за историјска и друштвена збивања, за стварне личности, иако није увек давала дела највише вредности јер је често у њима, по природи предмета, и у зависности од епохе, преовладавао пригодни тон, била је значајна одлика ове књижевности. Стварана током свих векова свога постојања под великим утицајем развијенијих литература, често у њиховој сенци, дубровачка остварења, посебно у доба хуманизма и ренесансе, као и барока, и поред угледања на све оно што су друге културе и књижевности наметале (избор тема, стил, поетика, песнички језик, филозофија епохе, универзалност итд.) дубровачкој је управо њена реалистичност обезбеђивала оригиналност и посебност. О томе сведоче све књижевне обраде историјских догађаја и личности, међу којима је Велики земљотрес из 1667. био драгоцен оквир за најискренија и највреднија осећања која су аутори песама и епова исказали. Велика тема је и песнике мањих замаха претварала на тренутке на праве песничке „јунаке”.

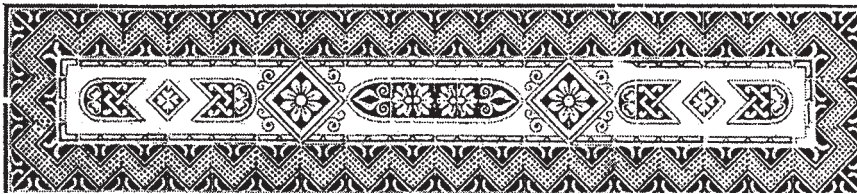
Злата Бојовић

Кључне речи: Дубровник, Велики земљотрес 1667, Никола Бунић, Баро Бетера, Јакета Палмотић

Zlata Bojović

IL TERREMOTO DI RAGUSA (1667) NELLA LETTERATURA

Nel questo articolo si tratta sopra la tema “grande terremoto” di Ragusa 1667. Esistono molti descrizioni nella poesia (Nikola Bunić, Baro Betera, Petar Kanavelović – *Grad Dubrovnik vlastelom u trešnju*, Ankona, 1667), nei poemi epici (*Feniče* di Nikola Bunić, *Dubrovnik ponovljen* di Jaketa Palmotić), nelle poesie in lingua latina (Stijepo Gradić, Benedikt Rogačić, Benedikt Stojković).

УДК 061.27

<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.13>

ЛЕГАТ МИЛИВОЈА И БОЖИДАРКЕ
ФИЛИПОВИЋ
(са ффра̑мен̑и̑а из ра̑нних бележница
Миливоја Филиповића)

*Ко је учинио доброчинство нека ћути,
нека прича онај ко га је примио.*

Луције Енеј Сенека (око 4. год. п. н. е. – 65. год. н. е.)

*Легати, као својеврстан облик задужбина, одувек су били не-
заменљив чувар националног блага, утискујући особен печат наци-
оналној традицији и култури. Фондови многих библиотека у Ср-
бији данас баштине драгоцене личне библиотеке које су припадале
како познатим научницима, књижевницима и уметницима, тако и
људима мање познатим ван локалних оквира, али им је заједничко
да су били пасионирани библиофили, неретко и колекционари ис-
танчаног укуса. Овакве приватне збирке које су њихови власници
или потомци тестаментално завештавали или уговором поклања-
ли библиотекама (најчешће завичајним), имају специфичан статус
и третман. Захваљујући Легату Миливоја (1871–1941) и Божидар-
ке (1874–1959) Филиповић, завештаном 1948. тадашњој Градској
књижници и читаоници у Чачку, најстарија чачанска установа
културе Градска библиотека „Владислав Петковић Дис” већ седам*

деценија баштини ово непроцењиво књижно благо од 2.809 изванредно очуваних монографских и 60 наслова серијских публикација с краја XIX и прве половине XX века. Стручно проценивши изузетну вредност ове личне библиотеке, Управни одбор Народне библиотеке Србије 26. децембра 2013. уврстио је овај легат у „Листу старе и ретке библиотечке грађе од великог значаја”.

Учитељи, добротвори и легатори

Јединствена приватна библиотека учитељског брачног пара Миливоја и Божидарке Филиповић најстарији је и највреднији легат Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” у Чачку.

Учитељи, добротвори и легатори Миливоје и Божидарка Филиповић читав свој живот уложили су у стварање породичне библиотеке коју ће Божидарка 1948, на стогодишњицу оснивања „Дружства Читаня Србско-Славенскій Новина у Чачку” (1848), предати тадашњој Градској књижници и читаоници у Чачку.

Духовни видици ово двоје књигољубаца и свестраних интелектуалаца сезали су далеко у будућност, те је овај легат¹ верна слика друштвеног живота у Србији на прелому XIX и XX столећа. Поред љубави према књизи, ове умне људе красио је и велики патриотизам – Миливоје је учесник Балканских и Првог светског рата, а за своју ратну и мирнодопску службу добиће највиша државна одликовања.

Благодарећи овом легату, Градска библиотека у Чачку већ седам деценија са поносом баштини 2.809 изванредно очуваних наслова монографских јединица и 60 наслова периодике. Овај књижни фонд својевремено је уписан у *Регистар библиотека целина* Народне библиотеке Србије, а Управни одбор Народне библиотеке Србије 26. децембра 2013. уврстио је Легат Миливоја и Божидарке Филиповић (као и Библиотеку целину Јована Давидовића, такође у власништву чачанске Библиотеке), у *Листу старе и ретке библиотечке грађе од великог значаја за Републику Србију*.

Поводом 145-годишњице рођења и 75-годишњице смрти Миливоја Филиповића, Градска библиотека у Чачку по први пут је међу

¹ Потребно је нагласити да, иако је у правном смислу Легат Филиповића библиотека целина, како гласи и у одлуци Управног одбора Народне библиотеке Србије из 2013. године, аутори и уредник Библиографије задржали су појам „легат”, будући да је овај фонд завештан чачанској Библиотеци 1948. године под тим именом, под којим је и познат све ове године.

корицама штампаног *Каталога Легата Миливоја и Божидарке Филиповић* објединила стручно и у целости обрађен овај књижни фонд – поред комплетне библиографије монографских и серијских издања, рукописне грађе и описа методологије стручне обраде, детаљно су реконструисане биографије дародаваца и историјат њихове библиотеке.

Миливоје Филиповић (1871–1941)

Рођен је у селу Равна Гора испод планине Мучањ у сиромашној и многочланој патријархалној сеоској породици. Рано осетивши жеђ за књигом, без знања и одобрења родитеља, једанаестогодишњи Миливоје одлази у суседно село Миланцу. Старији од својих школских другова, уз велики рад и труд завршава основну школу (1882–1886). Као одличан ђак завршава и пет разреда гимназије у Ужицу (1886–1890), потом Учитељску школу у Београду (1891–1894). Још тада је пожелело да створи сопствену библиотеку. Када је окончао школовање, већ располаже са пуна два сандука књига, зачетком своје библиотеке коју ће доцније пасионирано и са љубављу непрекидно допуњавати.

По завршетку учитељске школе, септембра исте године постављен је за учитеља основне школе у селу Кремни, где наставља да обогаћује свој књижни фонд. Нови подстицај и помоћ Миливоју у увећавању његовог писаног блага била је женидба са Божидарком Лазовић, учитељицом у Приликама код Ивањице.

Божидарка (Лазовић) Филиповић (1874–1959)

Рођена је у Лозници код Чачка, у имућној породици, као треће од дванаесторо деце. У Чачку завршава основну школу и четири разреда гимназије (1889), а Вишу женску школу у Београду (1892), стекавши диплому учитељице. По завршеној школи годину дана борави у родитељској кући. Од октобра 1893. службује у Приликама, а крајем октобра 1894. верила се са Миливојем Филиповићем, тада учитељем у Кремни. Јануара 1895. венчавају се у приличкој цркви.

Заједничка библиотека

У јесен 1895. Филиповићи су премештени у село Катиће, где настављају систематско прикупљање књига за сада већ заједничку библиотеку. У Катићима службују четири године, а уз новчану помоћ школског одбора оформиће и солидну школску библиотеку.

Из Катића су 1899. премештени у село Горњу Добрињу код Пожеге Ужичке, где проводе највећи део радног века – 20 година (до 1919), и даље одвајајући знатну суму за куповину књига. За време службовања у Горњој Добрињи, свако лето проводе по месец дана у Београду. Тамо Миливоје, обилазећи књижаре и антикварнице, купује књиге, а затим их даје књиговесцу ради повезивања. Он чак у неколико махова доводи књиговесца из Београда у Горњу Добрињу, држи га на стану и храни, да би му под његовим надзором користио књиге по његовом укусу. Вештина Миливојевог књиговесца и данас изазива дивљење.

Веома изборљив у погледу набавке и заштите својих књига и увек благовремено информисан о збивањима на књижарском тржишту, Миливоје купује књиге по унапред припремљеном списку, а књижари га, као сталну муштерију, редовно обавештавају о сваком новом или ретком и старом издању. Вазда жељни нових знања, Филиповићи у Београду посећују позориште и друге културне установе, као и разне приредбе, те у свему иду далеко испред свог времена и простора. Набављају и грамофон са четрдесетак плоча, слушајући музику са сељанима током дугих зимских ноћи. Доцније, сећајући се свог учитељевања на селу, Миливоје би често говорио: „Кад бих се поново родио, опет бих волео да будем учитељ на селу”.

Током двадесетогодишњег службовања у Горњој Добрињи, Миливоје учествује у Балканским ратовима 1912–1913, а 1914–1918. године и у Првом светском рату. Крајем 1918. враћа се свом учитељском позиву. Године 1919. постављен је за школског надзорника за срез пожешки и ариљски, са седиштем у Пожеги, где је и Божидарка премештена као учитељица. Из Миливојевих бележница сазнаје се да су скоро све школе на територији његовог надзорништва претплаћене на редовна кола Српске књижевне задруге, а већина је примала „Српски књижевни гласник” и „Мисао”, као и часописе „Учитељ” и „Наш лист”.

С обзиром на повећане приходе, појачаним интензитетом и даље попуњавају своју библиотеку. Миливоје је и активан члан разних друштава, између осталог и Географског друштва из Београда од 1923. За „Српски етнографски зборник” шаље грађу са терена, те му Српска краљевска академија 1925. објављује написе о селима Средња и Горња Добриња. Његове радове веома цени и Јован Цвијић,² неколико пута гост у његовој кући у Пожеги.

² Међу појединачним документима различите провенијенције 1813–1940. која се чувају у Међуопштинском историјском архиву у Чачку налазе се и писма Јована Цвијића и Матије Мурка, словеначко-чешког слависте, породици Филиповић.

Ратне године

Током двадесетогодишњег службовања у Горњој Добрињи, Миливоје учествује у Балканским ратовима 1912–1913. као поднаредник, комесар и писар Другог одељења Профијантске колоне Дринске дивизије првог позива, а када 1914. избија Први светски рат, као наредник, потом и писар Профијантске колоне Дринске дивизије другог позива. Прелази Албанију, од 24. јануара до 19. октобра је на Крфу, а затим и на Солунском фронту, али непрекидно другује са књигом – у 1914. години прочитаће их 16, а у 1915. чак 24. У складу са својом навиком да у сваком месту прво потражи књижару, Миливоје чак и у јеку рата купује и чита књиге у Нишу, Микри, Солуну, Драчу, Матијасу и Потамосу на Крфу... Током 1917. обавља дужност писара у Другој чети Првог батаљона немачких заробљеника, а 1918. је и учитељ неписмених војника у Реконвалесцентном одељењу у Микри код Солуна.

Краљ Александар Први Карађорђевић одликовао га је *Албанском споменицом* и *Краљевским орденом Светога Саве петог (V) реда*.

Чачанске године

Филиповићи су пензионисани 1926, када купују кућу у Чачку, у Синђелићевој улици бр. 10 (која и данас постоји). Унутрашњост куће била је својеврстан куриозитет тог доба – више од три хиљаде књига прекривале су готово све зидове њиховог дома.

Миливоје и Божидарка свога порода нису имали, али су деци несебично посветили читав свој живот, новчано помажући и школујући сиромашне ученике, касније угледне грађане. Уплаћују и добровољне прилоге за Хумано друштво „Сиромашни малишан” у Чачку (постојало од 1. маја 1932. до 31. децембра 1945).

За Миливојеву дугогодишњу преданост учитељској и надзорничкој служби краљ Александар Први Карађорђевић одликује га *Краљевским орденом Светога Саве четвртог (IV) реда*.

Културно стециште

Пензионерске дане у Чачку, поред дружења са родбином и пријатељима, углавном посвећују читању и уређивању своје библиотеке којом се служе професори, ђаци, студенти и остали грађани из Чачка, ближе и даље околине. И као пензионер, Миливоје је активан члан Географског друштва из Београда, а гости у њиховом дому, својевр-

сном културном стецишту, су Јован Цвијић, Љуба Давидовић, Стеван Јаковљевић, Ксенија Атанасијевић, Драгослав Страњакровић...

Непресушна интелектуална радозналост одводи Филиповиће и у многе европске градове у којима их не задивљују сјај и богатство Запада, већ историјски и културни споменици. Пре сваког путовања, ишчитавају путописе, студије и чланке, подробно се информишући о градовима које ће посетити.

Пасионирани библиофил Миливоје до последњег дана не растаје се од књиге.

Када је избио Други светски рат, а Немци извршили прво хапшење у Чачку 24. јуна 1941, угасио се живот овог племенитог човека. Сахрањен је на Чачанском гробљу. Након Миливојеве смрти његова библиотека није више допуњавана. Божидарка је преминула 9. октобра 1959. у Београду. Данас обоје почивају у породичној гробници на старом Чачанском гробљу.

Последња воља

Божидарка је 1948. испунила последњу вољу свог супруга: „*Са особитим задовољством завештавамо целокупну своју библиотеку Градској библиотеци у Чачку. Молимо управу Градске библиотеке да испуни једину нашу жељу да се завештане књиге не дају на читање ван Библиотеке, већ само у просторијама где су књиге смештене или одговарајућој читаоници. Ваши Миливоје и Божидарка Филиповић, учитељи у пензији.*” Легатар са дужним пијететом и данас испуњава њихов аманет. Легат је смештен у Научном одељењу, у осам старинских застакљених ормана који су такође поклон легатора.

Већи део публикација је у квалитетном кожном или полукожном повезу, са иницијалима власника утиснутим на хрпту. Свака је обележена екслибрисом и својеручним потписом власника. Углавном су сложене по *numerus signatus*-у, према систему који је устројио сам дародавац, те је овај легат уједно и музејски експонат са својством споменика културе. Амбијенталну целину легата употпуњују и две велике портретне урамљене фотографије дародаваца.

Формирана зналачки и са ретком посвећеничком страшћу, Филиповићева спомен-библиотека, у којој је похрањена читава српска, али и добар део европске и светске књижевне и научне мисли, пружа одличан преглед издавачке продукције с краја XIX и прве половине XX stoleћа (1843–1941), а уједно и државних и приватних издавача,

штампарија и књижарница са простора читаве некадашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије.

У ширем смислу, ова лична библиотека спада у *ретку*, делимично и у *стару књигу*, будући да је осам публикација штампано пре 1867; најстарија је „Голубица”, св. V: 1843–1844. Садржи и поједине библиографске уникате који нису регистровани у *Српској библиографији* (Београд, 1989–2008), а од великог значаја су и ратна издања (1912–1913, 1914–1918, 1941).

Посебан куриозитет легата су *Миливојеве краснописне маргиналије*, аутентично сведочанство његовог истанчаног читалачког укуса и изванредне ерудиције. На белинама својих књига и у сачуваном оригиналном рукописном *Каталогу књига Миливоја Филиповића и Божидарке Филиповићке учитеља*, сачинио је детаљне персоналне библиографије највећих српских и светских умова, као и бројних других тема, својеврстан упутно-информативни систем који ни до данас није изгубио своју актуелност. У свом *Каталогу* аналитички је обрадио све монографске и знатан број периодичних публикација, систематизујући монографије у 20, а часописе и листове у 50 група.

Добар део фонда чине и популарне брошуре из природних наука, поглавито медицине, о болестима које су у то време харале Србијом, као и разним штетним друштвеним појавама. У легату су похрањена и многа ретка и секретирана издања, као и публикације од посебног значаја за истраживаче завичајне историје Чачка и историје чачанског издаваштва.

Уз датуме и места завршетка читања, записиване графитном оловком или црним и љубичастим мастилом на већини књига, Миливоје често бележи и датуме и места у којима налази књиге по свом читалачком укусу.

Међу бројним занимљивостима Филиповићевог легата посебну пажњу привлаче раритетна *ратна издања* из година Првог светског рата (1914–1918), од којих су поједина штампана ван Србије, али на српском језику (Београд, Ниш, Крагујевац, Женева, Крф, Солун итд.). Посебну целину чини збирка предратних листова и збирка географских и историјских карата, физички одвојене у две наменске кутије.

У саставу легата, чува се и аутентична архивска и документациона грађа легатора: фотокопија Божидаркиног рукописа *Цртице из живота Миливоја и Божидарке Филиповића бивших учитеља (писане од 2. XI 1942. до 4. X 1954)*,³ један од два оригинална Миливојева пече-

³ Оригинал се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

та – *ex libris*, мањи број породичних фотографија и ситан библиотечки материјал. Посебну целину чини *press-clipping* – разноврсни чланци из предратне штампе (до Другог светског рата), углавном „Политике”, као и приличан број *адлигата*. У појединим публикацијама налазе се исечци и комплетни фељтони из тадашње штампе.

*Ратне и мирнодопске бележнице
Миливоја Филиповића*

Можда најзанимљивији део ове архивске грађе је добро очувана, двадесет једна оригинална Миливојева бележница, настала између 1911. и 1939. Невеликог су формата, али са обиљем најразноврснијих својеручно забележених података, веома захвалних за социолошку, историјску, политичку, педагошку и књижевну анализу.

Од укупно двадесет једног сачуваног нотеса пет су ратни *Бележници* Миливоја Филиповића учитеља, комесара II одељења профилантске колоне I позива Дринске дивизије, међу којима су и *Белешке из историје нове српске књижевности од Дра Јов. Скерлића II свеска*, *преписао Миливоје Филиповић, учитељ*, два су послератни *Бележници* Миливоја Филиповића *школ. надзорника*, дванаест су мешовитог садржаја, један је са свега четири стране Божидаркиних белешки о трошковима куће у Чачку, док је један неисписан. Сви нотеси чувају се повезани у два невелика снопа, груписани према формату, а стручно се третирају као рукописна грађа.

Понегде забележени датуми и места омогућавају и верну реконструкцију приватног и јавног живота ових необичних супружника. Пажњу посебно плене путописне белешке током њихових путовања кроз Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевину Југославију, али и многе европске земље.

Миливоје често бележи и податке о знаменитим личностима и догађајима, земљама и градовима важним за европску и светску културу и историју, прецизне раздаљине у километрима између домаћих и страних градова и места, разне статистичке податке, занимљивости из књижевности, историје, филозофије, религије, медицине, астрономије, као и редове вожње, личне и породичне трошкове за храну, одећу и лекарске прегледе, путне трошкове, одржавање и поправку куће, огрев и још много тога. Занима се и за историјат издаваштва, књижарства и штампарства код Срба. Мањи део записа је Божидаркин, углавном приватног карактера: куварски рецепти, упутства из

народне медицине, разне занимљивости, анегдоте, понека путописна белешка...

На страницама Миливојевих бележница сачувана је и прецизна евиденција о ауторима, насловима и ценама књига и часописа („Српски књижевни гласник”, „Мисао”, „Нова Европа”, „Будућност”, „Илустровани лист”, „Народна просвета”, „Политика”, „Правда”, „Демократија”, „Наш лист”, „Недељни преглед”, издања Српске књижевне задруге итд.), као и датумима и местима планиране или реализоване набавке и повеза књига, која верно дочарава историјат настанка доброг дела Филиповићеве библиотеке. Поред именâ и адресâ појединих београдских књижара, антиквара и књиговезаца, понегде и кратких упутстава како до њих доћи, од посебне вредности су и неколико оригиналних печата, као својеврстан прилог за књижарску топографију Београда у првој половини XX века.

Захваљујући његовој разгранатој „скупитељској” активности, ове бележнице представљају и прворазредни извор за проучавање пренумерације, као особене врсте колективног акционарства у издаваштву у Србији првих деценија XX века.

Дневнички записи из Балканских и Првог светског рата о свакодневном живљењу и набављаним и ишчитаваним књигама чини ове бележнице још интригантнијим. После рата, Миливоје као школски надзорник неколико година обилази школе у пожешком и ариљском срезу, те мноштво аутентичних података са терена представља вредну изворну грађу и за историју школства у Србији. Ова изузетна, али због затвореног карактера Филиповићевог фонда широј публици мало позната рукописна ризница, природна је целина са маргиналијама овог необичног књигољупца, чија образованост и умност ни дан-данас немају премца.

Залог за будућност

Легат Филиповића нашао се 1955. и на страницама *Енциклопедије Југославије*, а основни подаци о њему достављени су *Кући легата* у Београду 2006. Овај фонд био је и основа за неколико самосталних изложби књига, стручних предавања и конференцијских излагања од средине XX века до данас.

Несебично дарујући своје непроцењиво књижно благо као залог за будућност будућим нараштајима, ови изузетни супружници подигли су себи најтрајнији духовни споменик. Из пијетета према Миливоју и Божидарки Филиповић, Завичајно друштво „Чачани”

покренуло је иницијативу да се једна улица у Чачку назове њиховим именом.

Захваљујући подршци Министарства културе и информисања Републике Србије, пројекат израде капиталног *Каталога Легата Миливоја и Божидарке Филиповић*, замишљен пре више од једне деценије, покренут је и окончан 2016. године.

Ратне бележнице Миливоја Филиповића (фрагменти)

1 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

Бележник Миливоја Филиповића учит. комесара II од. проф. колоне I позива Дрин. Дивизије : аутограф, оригинал, бела каро хартија, без корица. – Лесковац, Прилеп, Врана, Ристовац, Куманово, Велес, Сопот, 1912. – Рукопис. – 11,8 x 7,4 cm ; 25 листова, 22 стр. текста. – Делимично публиковано. – Из рукописног дела легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [5]: *Требоваће се за људе за 2.-3.-4. пасуљ лук, со, месо, брашно и лебац. За стоку за 3.-4. и 5. зоб мекиње, сено, со. Људи 195 x 3 = 585 хлебова пасуља 585 x 180 = 105.300 кг цр. лука 585 x 20 = 11.700 кг соли 585 x 18 = 10.530 „, брашно 585 x 5 2.925 „, месо 585 x 400 = 234- за 2.-3. и 4 у Велесу.* – Стр. [6]: *за 3., 4. и 5. нов. мек. волова 302 x 5 x 3 = 4530 кгр зоби коњи 13 x 3 x 4,5 = 175,5 „, сена вол. 302 x 6 x 3 = 5436 „, „ коњи 13 x 3 x 3 = 117 „, соли 315 грла x 10 x 3 = 9.450 „, [вертикално] 5553.* – Стр. [23]: *На коња следује у рату: сена 3 кила | зоби 4,5 кила сламе 1 кило соли -10 гр ; На вола следује у рату: мекиња 5 кила сена 6 „, | сламе 1 „, соли -10 грама ; На војника у рату: леба 1 кило двопека – 500 гр сир. меса 400 „, | усољ. „, 300 „, пастрме 250 „, сланине 150 = сира, кајмака пасуља 180 „, криза 120 „, | пиринча 100 „, [вертикално] ал. папр. 1 гр соли 18 гр цр. лука 20 „, масти 10 „, браш. 5 „, ; [уоквирен запис]: 29.X-912. год. у Прилепу МФилиповић учит. – Стр. [36]: *Дао сам прљав веш | да се опере и то: 3 кошуље, 3 гаће, 3 чарапе, 2 унтерцига горња, 2 „, доња, 1 пешикир, 2 мараме, и 9 крагни. Сопот ; [вертикалан запис, лево] Мил. Филиповић ; [вертикалан запис, десно] Дао 5. дек. 912. у Глишић | да се опере, а узео 8. дек.**

2 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Ратна бележница]: аутограф, оригинал, бела каро хартија, браон картонске корице преко којих је залепљен папир беж боје; на задњој корици назире се лик краља Александра Карађорђевића, окренут у

обрнутом смеру. – Житковац, Алексинац [итд.], 1913. – Рукопис. – 12 x 7,5 cm ; 27 листова, 44 стр. текста. – Није публиковано. – Из рукописног дела легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [27]: *дешњак жућкаст рогова оштрих и повијених мало назад левак длаке црне низ леђа бео рогова повијених унутра један другом ров. у оба ува [овај запис подвучен, а испод] умрли у срп. тур. рату 1. Милисав Анђелић из Лопатња срез подр. нов. 912. болн. Прилепу 2. Јовица Селенић Кланице ваљевски 22. –XI-912 у болници Велесу 3. Милут. Кнежевић из Ребаља [нечитко] у лазу у Сопоту-Маћ. 7.-XII-912. 4. Петроније Зарић – Стублина ваљ. 15.-XII-912. у болници – Велесу. 5. Илија Парезановић из Братљева морав. чачански – 15.-III-913. у болници у Алексинцу. – Стр. [39]: 168. 6.-II-913. заведен рапорт М. Ф. у ком моли команд. за новчану храну.*

3 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Ратна бележница]: аутограф, оригинал, жућкаста каро хартија, картонске корице у браон платненом повезу. – Ражбуље пред Драчем, Шијак – Албанија, Потамос на Крфу, Дримополи на Крфу, Микра код Солуна, Хасан-Оба Црне Чуке, према Чукама између Бача и Добровени у логору, Говино на Крфу, Фустапидими на Крфу, Лазаревац, Плавница, Драгобраћа, Губеревци, Плавница на Скадарском језеру, Ваљево, Буковик, Блазнава, 1915, 1916, 1917, 1918. – Рукопис. – 14,8 x 9 cm ; 115 листова, 145 стр. текста. – Делимично публиковано. – Из рукописног дела легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [2]: *Француска 528 □ Кт Немачка 540 „ „ „ год. 1840. кад је министарство Тјерово говорило о рату Француске са Европом, компоноване су 2 чувене патриотске песме: Немачка Рајна и Стража на Рајни (Wacht am Rein). 1848. Немачка је била подељена на 36 независних државица. Једина заједничка власт им је била Франкфуртска дијета – скуп дипломата из тих државица, наименовани да уређују заједничке ствари. У мају 1848. г. састаде Франкфуртски парламенат под предвођем писца и професора и хтеде од Немачке да начини једну савезну либер. државу али у том не успе што су се о првенство отимали аустријски цар и пруски краљ. – [Стр. 4]:⁴ Прочитао сам књиге у срп-аустријском рату: у 1914. г.: 1. „Краљевић Марко”, 2. „Из балк. Рата”, 3. „Дневник 1 топције”, 4. „Срп.-тур. рат” II 5. „Антон. Нов. Срп. лир.” 6. Св. Писмо 5 књ. Мојсеј.”, 7. „Тарт. Тарасконац”, „Степски краљ Лир” 7. [sic!] Песме В. Илића 9. „Незнани свет” 10. „Досит. споменица” 11. „Нова Италија” 12.*

⁴ Судећи према обрнутом садржају, тј. следу података са страна 3 и 4, Миливоје је највероватније прво исписао 4, а потом 3. страну, па су тим редом и приказане.

„Роб. и вел. вој. жив.“ 13. „Писци и књ.“ VI 14. „Виљем Пит! 15. „Хорације“ 16. Исус Назарећанин I и II Мил Филиповић учит. у 1915. год.: 1. „Истор. савр. образованости“ – јан. и фебр. 2. „Нова Србија“ „СКЗ“ Ј. Дедијера, 3. „Занимљиве приче из жив. Зна. Срба“, 4. „Беније и лудило“ – Дра Данића, 5. „Песме Ђ. Јакишића“ I књ. С. К. 3., 6. „Наполеон Бонапарта“ А. Диме, 7. „Српска диплом. преписка“, 8. „Руска „ „ „ „ „ 9. „Енглеска „ „ „ „ „ 10. „Немачка „ „ „ „ „ 11. „Један живот“ – Мопасана, 12. „Утицај планинске климе“, 13. „Пенти и Инка“ 14. „Трагични дани Београда“. – [Стр. 3]: 15. „Бугарска и њене претензије“, 16. „Русија“ – култ. писма, 17. „Криза међународне етике“, 18. „Саврем. питања“, 2., 3., 4., 5. и 6. св. 19. „Жена и социјализам“ Бебела, 20. „Беле ноћи“ – Достојевског, септ. 21. „Детињство“ – Толстоја, септ. 22. „Модерни писци“ – Берића септ. 23. „Под грехом“ – Судермана септ. 24. „Деведесет трећа“ В. Ига, 25. „Шћепан мали“ – Његоша, 26. „Звуци руске лире“ – Р. Одавић. – у 1916. год.: 1. „Фридрих Ниче“ Х. Хедфинга 1.-2-јан. 2. „Јован Хус“ превод с руског 3.-10. „ 3. „Демостенове беседе“ 14.-20. јан. у Ражбуљу и Шијаку 4. „Комична историја“ А. Франса, 5. „Црвени крин“ 6. „Венеција“ Марка Цара, 7. „Манон Леско“ Превоа, 8. „Генералова кћи“ Потапенка, 9. „Злочин и казна“ Достојевског 10. Припов. (Мис Харијета, Наследство) Мопасана 11. „Из наше нахије“ Ст. Самарџића 12. „*Quo vadis?*“ Сенкијевића 13. „Борба са злочином путем васпит.“ 14. „О колери“ Драг. Поповића 15. Живот Христов и Јеванђеље. – [Стр. 5]: – 1916. – 16. „Срби и Бугари у прошл. и сад.“ М. Р. С. 17. „Турско царство пред срп. устанак“ С. М. 18. „Коломба и Кармен“ Меримеа, 19. „Пролетње воде“ Тургенјева 20. „Историја једне љубави – Хамсуна 21. „*De profundis*“ Оск. Вајдла [sic!] 22. „Текфул Бласам“ Харта 23. „Приповетке“ Радоја Домановића 24. „Вукадин“ Ст. Сремца 1.-3. дец. 916. – 1917. г. 1. Дела Буре Јакишића IV књ. [графитном оловком] 2. „Истор. нове срп. Књижевности“ Дра Ј. С. „Истор. нове срп. књижевн.“ Потпуно издање Ј. Скерлић 4. 5. . – [Стр. 6]: Суецки Канал довршен 1869. год. Дугачак 162 Кт. широк 100 мет. дубок 9 „ ; Год. 1654. патријарх Никон изврши поправку и погрешке преписивача цркв. књига, те да поврати текстовима и обредима њихову чистоту. Многи Руси су се упорно држали својега старогa богослужења и службених обичаја, те не хтедоше примити патријархове поправке и престаше похађати цркве у којима се служило по поправљеном обреднику. Њих зову расколницима (отпадницима) а они се сами називају староверцима. Они се крсте са два прста место са три. Изговарају Исус, место Јисус, сматрају да је бријање браде и пушење смртни грех. Данас су многобројни међу [нечитко] сељацима на северу и трговцима по градовима. Они су 2 столећа много гоњени и мучени. – Од XIII–XV сто-

лећа сва Русија била под Татарима. – [Стр. 10]: Бечки конгрес 1814. год састао се да уређује ствари у Европи. Ту је било 90 представника из држава независних и 53 од владалаца зависних (свега 143). Требало је да се конгрес отвори 30. маја 1814., по том 1. окт., па 1. нов., но у ствари није никако ни отворан, јер велике државе нису хтеле допустити да ствари европске претресају и мале државе. Ни један државник на том конгресу није хтео допустити да се сами становници питају о њиховој судбини. Питања на конгресу решавала су комисије састављене од представника великих држава. Оно што је бечки конгрес урадио 1814. г. допуњено је 1815. г. после другог пада Наполеонова и ти уговори остадоше као основице међународнога права кроз 40 год. – до Кримског рата. Уједињење Италије, које је сметала Аустрија, изврши краљевина Сардинија од 1859.-70. уз помоћ најпре Француске, а по том Пруске. – [Стр. 12]: Народности. Сваки народ треба да образује једну независну државу и сви делови једнога истог народа треба да буду скупљени у једну једину државу – то је формула начела о народностима. О том се све до 19. столећа није водило никаква рачуна. Покрет за уједињење народа развијао се у 2 правца, час је ишао на раздвајање, час на спајање, једни су захтевали ослобођење, а други уједињење. Заједничко је начело свих националистичких странака да свака држава мора представљати једну народност. А шта треба разумети под именом народности, о том су у Европи биле две школе 1.) народност је скуп људи који хоће да уђу у састав једне државе – теорија француска. 2.) народност је опредељена самим пореклом и да не зависи од воље људи. Људи истог рода треба да су уједињени и онда кад они то не би хтели. Немачка и руска теорија. – [Стр. 16]: Источно питање. Кад се поврати мир у Европи 1814. г. Турско Царство постаде спорним предмету европским силама. И од 1815. год дипломати су једнако занимаху источним питањем. Источно питање се могло овако изразити: Хоће ли Турско Царство остати у целини или ће се поделити? Ако би се распарчала, онда су се наметала 2 питања: 1., Која би сила узела распарчане земље, и 2. Шта би било с малим хришћ. народима који су под султановом влашћу? 1.) Од 1825.-29. источно се питање тицало Грчке, која се тада ослободила од Турака. 2.) Од 1831.-33. источно питање искрело због рата с мисирским паишом Мехмед Алијом. 3.) Од 1839.-40. г. источно питање опет искрсну због Мехмед Алије. 4.) Источно се питање поново потрже 1852. г. када је руски цар Никола хтео да освоји Цариград, али Енг., Франц. и Сардинија то спречише и тада се отвори Кримски рат. 5.) Источно питање у Европи по дође на дневни ред 1875. због словенских хришћана. – [Стр. 18]: Радикална странка. Око 1830. г. поче се стварати једна странка, која је тражила у владавини радикалну измену. Њу назваше ради-

калном странком. Она је најпре основана у Енглеској 1815. г. Радик. стр. не обзире се на традиције. Њено је начело да један народ не треба да допусти да се над њим влада по старинским уредбама, него да заведе нове, које су удешене за садашњост. Имају 2 теорије радика. о томе шта је задатак владе. 1.) Једна сматра да је крајња сврха владе да обезбеди сваком личну слободу. Нека се пусте лица да се слободно развијају, па ће бити срећнија и предузимљивија – то је теорија слободоумних радикала. 2.) Друга теорија полази од замисли да је задатак државе да људе учини срећним и да заведе царство правде. Она има да уреди све у интересу највећег броја, јер је она своју власт добила од народа, који је суверен. Она није обавезна да поштује слободу појед. лица, ако јој смета да изврши свој задатак – то је теорија аукторитативних радикала. – [Стр. 22]: [укосо]: написан 1871. год. у Баден-Бадену ; Пролетње воде – роман – Тургенјева ; [укосо]: 4. књ. Модерне библиотеке стр. 153. Сањин Димитрије Павловић у 22. год. враћајући се у лето 1840. г. из Италије у Русију упозна се у Франкфурту са Ђемом ћерком гђе Розели и поч. Ђовани Батиста Талијана посластичара, заволи је као и она њега и ако је била верена за трговца Клубера коме је прстен вратила. Они уговоре да се узму. Сањин оде са својим другом Иполитом Сидоровићем – Полозовим у Визбаден, да прода имање његовој жени Марији Николајевни-Полозов, али се више не врати Ђеми у Франкфурт, него га као слабостињу привуче себи гђа Полозов. Ђема се уда за трг. и пресели се у Њујорк где је лепо живела са доста имућним мужем с којим је имала 4 сина и 1 кћер. После 30 год. Сањин је дошао поново у Франкфурт и одатле писао Ђеми да му опрости, што је она и учинила, а он је послао њеној ћерци вереници крст гранитни (у дивној огрлици од бисера) који му је Ђема дала. 1916. г. Потамос на Крфу Прочитао 16.-17. септ. МФ. – [Стр. 32]: Нови Завет Писци Новог Завета писали су трском и мастилом од чађи на мало трајном папирусу, те нема првобитних рукописа, већ само преписа на пергаменту, који се више или мање међу собом разликују. Сравнивањем многих преписа могуће је приближити се првобитноме тексту. По сродности предања о тексту разликују се: I Источњачки текст по свој прилици из Александрије из доба на измаку 2. и 3. столећа. Ту спадају: 1.) Ватикански сад у Риму у Ватикану од прилике из времена око 350. године. 2.) Синајски нађен у синајском манастиру, сад је у Петрогр. исто тако стар. II Западњачки текст заступљен старолатинским и старосиријским преводима. Оба из свршетка другог века. Codex Bezae сада у Кембрицу из 6. века са грч. и латин. текстом. – [Стр. 113]: ÷ Бог је име једно Које мисли наше сву снагу природе и сву вечност даше. А молитве људске људска савест чује, По њима се влада и свој правац снује. Ко молитву чисту из душе

говори Том се за живота рај свуда отвори. Он не иде нигда да зла људска множи Зато нам се вера и зове – пут Божи. Моја драга децо, калуђери млади, Ко се Богу моли а зло опет ради Тога пако тешки по грудима жеже Часови блаженства сви од њега беже. У делима нашим рај и пако стоји Ко год зла не чини нек с' Бога не боји. А када умremo – та шта ћу ви крити Шта бива од биљке то ће од нас бити, Ми се растворимо све у прашак мали Ал свака та трунка вечношћу се хвали. Чему све то тежи намера каква је Ни једна нам књига одговор не даје. Ал од тог не треба да вам душа клоне Мисли о вечности очајање гоне. Бежите ви од зла побожници млади Само добро дело овај живот слади. 15.-II-916. Фустатидими на Крфу МилФилиповић учит. – [Стр. 115]: Која је то сладост што нам живот спрема, У којој горчине никакове нема? Где стоје на земљи вечити спомени, И где је та слава што се не промени? Све што наша душа на земљи налази, То све као сенка, као сан пролази. Сва блага све сласти што их човек има, У једном тренутку дође смрт и прима. Каква тешка борба животу настаје, Када од свог тела душа се растаје, Отима се, јечи, плаче и тугује, Ал' никога нема да јој се смилује; Диже очи горе, анђеле призива, Ал помоћи нема нико с' не одзива. Све што је човечје, све је то сујета, Човек не понесе ништа са овога света. Где су бујне мисли? Где је пристраст луди? Где је самовољство што неправо суди? Где је злато, сребро? Где су сјајне круне? Све прах и пепео, све у гробу труне. Сећам се пророка што тужно вапије: Човек је пепео – ништа друго није. Гледо сам гробове, ах тешке жалости! И не видех ништа осем голе кости. А ко је то био? Је ли цар ил војник? Ил богат ил убог, праведник ил грешник. Када мир стечемо и све што желимо, Тад морамо у гроб да се преселимо. Ах плачем и ридам кад на смрт помислим, И нашу красоту кад у гробу видим! [Стр. 117]: О чуда, о чуда вичем у сузама, Каква је то тајна и шта то би с нама? Како се са смрћу тако састадосмо? Како се трулежи таквој предадосмо! И сама смрт шта је него сан и сенка Зато слава Богу од века до века.

Маријана Матовић

Кључне речи: легат, Легат Миливоја и Божидарке Филиповић, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис” Чачак, стара и ретка књига, ратне бележнице Миливоја Филиповића

Marijana Matović

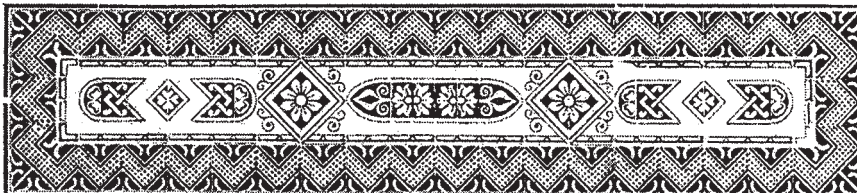
THE LEGACY OF MILIVOJE AND BOŽIDARKA FILIPOVIĆ
(with fragments from war notes of Milivoje Filipović)

Legacies as a sort of material and spiritual patrimony representing nationwide treasures have always been irreplaceable guardians of the national cultural heritage, saving it from deterioration and oblivion. Thanks to the revival of the spirit of philanthropy in Serbia, many public libraries are proud to preserve in their funds valuable personal libraries left by a will or gift contract by owners or their descendants. Such private collections of books, personal and art objects were created thanks to passionate collection activity and refined taste of their owners and therefore have a specific status and treatment in the field of librarianship.

Owing to the Legacy of a married couple of teachers, bibliophiles and philanthropists Milivoje (1871–1941) and Božidarka (1874–1959) Filipović, left in 1948 to the institution which at that time was the City Library and Reading Room of Čačak, the Public Library “Vladislav Petković Dis” in Čačak is the owner of a unique literary treasure counting 2.809 extraordinarily well preserved monographic and 60 serial publications belonging to the publishing production from the end of 19th century and the first half of the 20th century. These two intellectuals with wide-ranging interests, whose minds were directed far towards the future, altruistically committed their whole lives to the noble mission of enlightenment and creation of their library.

Besides their love for books, these intellectuals were also great patriots – Milivoje participated in Balkan Wars and the First World war and received the highest national orders for his service during times of war and peace. When in 1926, after their retirement, the Filipovići became the citizens of the Municipality of Čačak, their home soon became a real cultural gathering. Their immense intellectual curiosity lead them throughout the former Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, that is the Kingdom of Yugoslavia, but also to many European capitals. By living honorable lives and creating an outstanding personal library which they left to their proud fatherland, Milivoje and Božidarka Filipović left behind them a history whose fragments have been presented in this paper with a few fragments from war notes of Milivoje Filipović.

After having done an expert evaluation of the personal library of Milivoje and Božidarka Filipović, the Board of Directors of the National Library of Serbia, on 26 December 2013, classified this legacy into the *List of old and rare library records of great importance* for the Republic of Serbia.

УДК 322"1942/1944"

<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.14>

ПРОСЛАВА ДАНА СВЕТОГ САВЕ У БЕОГРАДУ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ (1942–1944)

У раду се прати, на основу новинских извештаја и написа („Ново време”), свечано обележавање Дана Светог Саве у време окупације Београда током Другог светског рата. Највећи број вести односи се на државне прославе, на којима су учествовали министри и јавне личности, које су се одржавале на Коларчевом Народном универзитету. Уз вести о прославама доноси се подаци о другим догађајима из савременог живота којима се употпуњава виђење доживља тога времена. Наводи се да је Народна библиотека Србије на прослави 27. јануара 1942. прогласила Светог Саву за своју славу. Истакнуто је да и поред тешких ратних околности и многих промена које је живот наметнуо, прослава Светог Саве никада није доведена у питање и да је увек Свети Сава доживљаван као непролазна вредност.

Захваљујући многим писаним изворима, поготову на основу дневне штампе, може се пратити кроз време, у различитим друштвено-политичким тренуцима наше историје, да је обележавање 27. јануара, дана посвећеног Светом Сави било и остало непромењено у свом значају. На увек узбудљивој политичкој сцени Србије мењала су се друштвена стања, политичке прилике, династичке и партијске борбе за власт, ратови су за кратко уступали место кротом миру, а за све то време наш

народ је подједнако спомињао и славио свог Свеца, Светог Саву, српског замолника код самог Творца. Молитвено помињање Светог Саве од стране народа, не само српског, имало је великог утицаја од када је обновљена српска државност на почетку XIX века. Сви владари, високи државни службеници и министри су сматрали посебном чашћу да се бираним речима подсети народ, а посебно млади нараштаји на непролазни значај Светог Саве. Једино у периоду од 1949. год. до првих година десете деценије двадесетог века, из разлога идеолошке искључивости социјалистичког друштвеног уређења, у Србији није јавно, уз подршку државе и присуство државних личности, обележаван 27. јануар. У периоду социјализма народ је, наравно, најпре у тајности, а с временом све отвореније у јавности спомињао Растка, Немањиног сина, односно Светог Саву. Многи домаћини су примали честитаре, а децу је Црква увесељавала скромним полон пакетима. (Јасно памтим садржину тих светосавских пакетића, из детињства, који су осим неколико ушећерених бонбона, умотаних у сребрнасти станиол са дугим белим ресама, садржали и шаку сувих шљива, смокава и ораха у љусци, јабуке, а понекад и поморанцу. Веселио се том призору и мој отац, искрени и поштовани комуниста, када би ме тетка и теча обрадовали баш на њиховој слави, на Светог Саву.)

Помињао се Свети Сава, у народу, сваког дана током године. На њега су подсећали многи топоними по Србији и крајевима где је живео српски народ, лековити извори и чајеви справљени по рецептима из Хиландарског и Студеничког типика, а нарочито мелеми и брига за болесне коју је установио Свети Сава, још у Студеници.

Поучне кратке приче, створене легенде и митови у којима је Свети Сава био главни лик, народ је вековима стварао и преносио новим поколењима. Због свог свеprisутног утицаја и човекољубља исказаоног у верском, политичком, историјском, хуманитарном, просветитељском и уопште друштвеном контексту, Свети Сава се овенчао и титулом духовног оца целе српске нације. Свечаности уприличене на Дан Светог Саве су представљале повод саборовања свеколиког народа и да се у тај дан још једном истакне величина Светитеља.

*

У тешким условима који су настали после немачке окупације Србије 1941. године, и поред многобројних људских жртава и материјалног разарања културних, здравствених, просветних и многих других приватних, друштвених и државних здања и објеката, у окупираном

Београду, као и у другим варошима и селима по Србији, прослава Светог Саве – прва у условима окупације – 27. јануара 1942. године се није доводила у питање.

Дневни гласник српске Владе у окупираној Србији, „Ново време”, извештавао је, поред ратних актуелности на фронтима широм зараћеног света и о прослави обележавања Светог Саве и то врло опширно, посветивши овом догађају целе две од укупно осам страна, штампаних у броју од 28. јануара. Страницом која је обавештавала читаоце о детаљима свечаности одржане у сали Коларчевог Народног Универзитета, доминирала је велика фотографија на којој је приказано резање славског колача: колач је резао прота Бранко Аврамовић, а у првом реду се јасно виде председник владе генерал Милан Недић, министар просвете Велибор Јанић, начелник министарства просвете Владимир Вујић, министар унутрашњих послова Милан Аћимовић, митрополит Јосиф, немачки државни саветник др Харолд Турнер и други гости.

Ратни Београд се још болно сећао претходне немачке окупације у Великом рату, а већ се после само нешто више од две деценије мира, немачка ратна заставица вијорила на Калемегдану и на свим јавним зградама у Београду. Садашњи немачки окупатор, настао првенствено из национал-социјалистичке партије, није забрањивао окупљања нити прославе на којима је учествовала и на њих позивала српска влада у окупацији, а који су спомињали националне великане из пребогате српске историје. Прота Миливој Петровић своје молбе јавно, преко „Новог времена” упућује Светом Сави: „да погледа и спаси свој народ од зла и пропасти.” Није се само прота обраћао и позивао на Светог Саву. Чинили су то и сви министри и сам председник владе националног спаса, генерал Милан Недић у својим говорима, поготову приликом прослављања Светог Саве. Приметна је разлика у начину обраћања народу када се говори о ратној свакодневници, проблемима и страдањима, очекивањима и призивањима спаса, оправдавању неуспеха и популистичких говора од оних речи којима се подстиче народни дух помињањем Светог Саве. Спомињање његовог имена, подсећање на његове заслуге, поређење са његовим трпљењем и временом окупације од говорника су тражили искреност коју они у другим приликама нису могли себи допустити.

У свечаној сали Коларчевог Народног Универзитета на свечаности Дана Светог Саве 27. јануара 1942 године, према сведочењу новинара „Новог времена” министар просвете г. Велибор Јонић је рекао: „Проћи ће ти који су изневерили народне светиње, али ће светиње

остати. Прогледаће опет они чији је вид тренутно замрачен. Осветљаваће оне (светиње) пут новим нараштајима српског народа, кога, крај свег његовог застрањивања, крај свег његовог тренутног пада, очекује велика будућност. Народ који има такве светиње, какве их српски народ има, тај народ не може пропасти. „После аплауза присутних, министар Јонић је наставио: „Један од лучоноша тих вечних истина је и Свети Сава кога кроз векове на данашњи дан славимо... И када мири завађену браћу, и кад, као наш први дипломата, обезбеђује земљу споља, и када гради самосталну српску цркву, и када ради на народном просвећивању – у свакој прилици он доказује да се одрекао свога личног живота ради општег, ради народног живота. Због тога Свети Сава више но и једна друга личност наше народне прошлости може нам данас осветлети пут, којим се ми по тами тетурамо. Зато ускликнимо с љубављу Светитељу Сави!”

Ове речи могу бити изречене само са нескривеном искреношћу. Министар је био свестан времена и околности које су га окруживале у тренутку када је ове речи изрекао. На присуство рата и окупације потсећао га је немачки државни саветник др Харолд Турнер седећи у првом реду свечане сале. Свакодневно је слушао о завађеној браћи у свом народу, о њиховом братоубилачком сукобу. Осећао је таму у којој се и сам налазио и у којој је тетурао као и цео народ. Знајући све то, а и више од тога, искрено је молитву упутио ономе у кога је српски народ безрезервно највише веровао, Светом Сави, да осветли пут којим се треба кретати и избавити из недаћа.

Митрополит Јосиф служио је свечану службу, а на јектенија је одговарао хор Првог београдског певачког друштва.

Треба напоменути и да је „Ново време” известило своје читаоце да су поред поменутих и на фотографији приказаних личности, свечаности у Коларчевом Народном Универзитету присуствовали и министар социјалне политике и народног здравља г. Јован Мијушковић, министар правде г. Чеда Марјановић, министар саобраћаја г. Ђура Докић, помоћник министра просвете г. Владимир Велмар Јанковић, председник Београдске општине г. Драги Јовановић и, што је занимљиво, бивши министар Душан Пантић и г. Данило Вуловић.

Са страница „Новог времена”, од истог датума, сазнајемо да је дирљива била свечаност поводом Светог Саве организована међу запосленима у Народној библиотеци Србије који су од те године започели да славе Светог Саву као своју славу. Управник Народне библиотеке г. Ђорђе Радојичић том приликом одржао је предавање под називом *Мудра узрека Светог Саве из изгорелог рукописа Народне библиотеке*.

Свети Сава је прослављан и спомињан у свим основним и средњим школама у окупираној земљи, а нарочито у Београду, где су ученици, њихови родитељи и наставници Дан прослављали у другим школама јер су њихове биле порушене или видно оштећене од разорног бомбардовања немачких ваздухопловних снага или су запоседнуте за потребе немачке окупационе силе. Тако су ученици Државне народне школе „Војвода Путник” примили у своју зграду ученике из школе „Душан Силни”. Ученици школе „Стеван Немања” празновали су Светог Саву у школи „Бранко Радичевић” на Топчидерском брду, а ученици са родитељима огледне школе „Кнез Намесник Павле” окупили су се у ресторану „Дедиње”. Ученици школе „Краљ Милутин” школску славу су обележили у женској учитељској школи „Краљица Марија”. На Бановом брду, ученици основне школе „Матија Бан” славу су са својим родитељима и наставницима прославили у својој згради, а домаћин славе је био чувени трговац са Чукарице г. Милутин Тодоровић.

На свим овим прославама се истицао хуманитарни карактер и саосећање за све унесрећене у овом рату. На свакој слави су се прикупљали новчани прилози за децу избеглу од страхаота Независне државе Хрватске, децу без родитеља, инвалиде и болесне, као и прилози у обући и одећи. На прослави одржаној у I мушкој реалној гимназији прикупљено је 6.000 динара помоћи за избегличку децу, а у IV мешовитој грађанској школи прикупљена су новчана средства за исхрану стотину деце прогнане од усташког терора. Ни ученице Женске занатске школе нису се оглушиле о хуманитарне позиве, па су обукле и обуле двадесет и четворо сиромашне деце без родитеља у спомен на Светог Саву. Имућни појединци су се истицали бројним прилозима, а трговац Милоје Јеремић је сам дао прилог у износу од 10.000 динара и тим добротворним чином заслужио да му име спомене и „Ново време”. У истом дневном листу, тог јануарског дана, народ је обавештен да је и даље на снази одлука о рестрикцији електричне енергије до 20 часова, а и када је буде било, моли се грађанство да штеди на струји како би је многи могли и даље макар мало имати. Обавештење је одштампано за месечно следовање зејтина по човеку у количини од 200 грама. Поређења ради, примерак дневних новина је коштао 2 динара, а ручак у народном ресторану 10 динара.

У броју од 28. јануара 1942. године „Ново време” је обавештавало своје читаоце да су немачке подморнице у западно-атланским водама потопиле тридесет америчких бродова са 228.000 тона разне робе, да трупе генерала Ромела у северној Африци и даље незадрживо напре-

дују и да је заплешено 127 британских топова, да се на далеком истоку трупе Уједињеног Краљевства повлаче ка Сингапуру и да је Лондонска берза јуче (27. јануара) у депресији.

Прослава Светог Саве и наредне ратне године, 1943, уприличена је у свечаној сали Коларчевог Народног Универзитета, уз присуство министра и помоћника министра просвете г. Велибора Јонића и г. Владимира Велмар Јанковића, ректора београдског Универзитета г. Николе Поповића, управника града Београда г. Драгог Јовановића и команданта српске Државне страже генерала Боривоја Јонића. Поздравни говор је изрекао ректор Универзитета г. Никола Поповић и посебно истакао мировну и просветну активност Светог Саве, упућујући му, у име свих присутних и целог народа, молбе да окупи и оснажи омладину Србије и осветли јој пут у новој Европи.

Министар просвете г. Јонић се на овај свечани дан обратио школској омладини и целом народу преко таласа радио Београда:

„Омладино српска, одбаци мрак и иди путем светлости! Питај се увек – да ли би Свети Сава тако поступио.

Ако се то будеш питала, буди сигурна да никад нећеш залутати. Велике људе Бог зато и шаље на земљу, да би нама малима, осветлили пут, да би нам помогли да не ударимо странпутицом. Зато један народ дотле живи и напредује док поштује и слави величине своје, и своје животе саображава њиховим.”

Народна библиотека Србије је по други пут прославила своју славу Светог Саву. Управник библиотеке г. Ђорђе Радојичић је у свом обраћању цитирао Светог Саву и рекао:

„Децо и што недостаје, испуњавајући свршавајте.”

Овај цитат се дуго после свечаности препричавао и одгонетао међу школском омладином.

По традицији, организоване су прославе Светог Саве у свим школама на којима су се, као и предходне ратне године, прикупљала новчана средства и одећа за избеглу децу. И поред ратне немаштине ђаци су се у великом броју одазивали овим хуманим позивима и одрицали се делова своје, и онако дуго времена необнављане гардеробе, да би помогла тој још увек заплашеној избеглој деци из усташке Хрватске.

Министар просвете је, поред обраћања преко Радио Београда, лично присуствовао прослави Светог Саве у III женској гимназији и новчаним прилогом дао пример у прикупљању помоћи за избеглице.

Поводом прославе Светог Саве, фолклорна група Коларчеве задужбине извела је пригодан програм по називом *Косидба*, пуну

мотива из живота обичних људи, а соло деонице извела је успешно примадона Мага Магазиновић. У целовечерњем програму хор Радио станице Београд извео је Мокрањчеву Трећу руковет. Оперска певачица Меланија Бугариновић и члан опере Александар Маринковић, тенор, извели су по две нумере уз опште одобравање препуне сале Коларчеве задужбине. Програм су завршили балетски играчи Наташа Бошковић и Милош Ристић у краткој представи *Јова Ружу кроз свиралу зове*.

Приметно је да су сви организатори и учесници прославе Светог Саве, од оне уприличене од стране државних органа до оне приказане и у најудаљенијим селима окупиране Србије, уложили велики труд и причинили задовољство да у ратном окружењу достојно и свечано прославе Савиндан. Тих свечарских дана у дневним листовима се није могла наћи вест о сукобима и ратним активностима зараћених страна у Србији, а ни у Београду. Једино је са насловних страна извештавано грађанство о великим борбама немачке VI армије у Стаљинграду позивајући се на приспеле вести из немачког главног штаба у Берлину, као и подсмешљиви коментари о сусрету председника САД Теодора Рузвелта и британског премијера Винстона Черчила у Казабланци у којима је истицано разочарење америчке јавности овим састанком, бар по цитирању „Њујорк Тајмса”.

Све видније наступајуће промене, почев од војних, преко политичких, па све до просветних, које се уочавају на почетку ратне 1944. године, последње године окупације у Београду, утицале су да се многе новоустановљене прославе једноставно гасе, или у тишини помену из све више оправданог страха од преокренуте ратне среће. То није био случај са прославом Светог Саве јер је његова савременска појава дубоко узидана у темеље српске духовности. Једнако достојанствено и примерено прослава је уприличена у свечаној сали Коларчевог Народног Универзитета уз присуство највиших државних функционера из области просвете. Једино, за разлику од претходних ратних година, дневна штампа није овој прослави дала простор који је и заслуживала. На четвртини једне странице читаоци „Новог времена” су могли бити обавештени да је прослава Светог Саве одржана у Коларчевој задужбини и у многим средњим и основним школама у Београду, без навођења назива школа нити имена учесника прославе. Уводничар светосавског броја „Новог времена” оставио је упечатљив текст који осим признавања кривице, наговештава и скори крај рата. Он је записао: „Свети Сава је духом увек са нама, само ми, нажалост, нисмо увек са њим. Узрок што нас је снашла оволика несрећа, треба тражити

баш у томе нашем напуштању Светог Саве. Зато и спас наш јесте само повратак њему.”

У рату се све мења, најпре људи. Сурова борба за опстанак, за голи живот, истиче пороке испред врлина и намеће их као правило новоуспостављеног времена. Они којима част и добро у људима представљају и даље највишу људску вредност, постају скрајнута мањина, неми сведоци ужаса око себе или једноставно помирили са судбином нестају. Лоши људи тада стичу највећу моћ да одлучују о туђим судбинама, о трајању туђих живота, а при томе лишени сопствене савести. Присилно се намећу новоустановљени поздрави, модели понашања и вредновања туђих обележја и морала, а све у вери да је туђе боље и вредније. Зачудо, једини преостали пример националне вредности, који је опстао у мраку окупације, Свети Сава, могао је осветлити пут ка толико жељеном светлу.

Други светски рат, на подручју Београда и Србије, је предмет проучавања, поред других, понајпре историјске науке. Под различитим угловима ће се расветљавати појединачни догађаји и актери тренутака битних за тумача и постављање његове премисе о добрим или злим људима који су били савременици ратних прилика. Једино што ће за сва времена остати непромењено је чињеница да се Свети Сава и његов дан у окупираној Србији једнако свечано прослављао и да се народ подсећао на његове врлине које је требало и применити у свакодневном животу. Свети Сава је био изван свих дневних идеологија, које су променљиве, јер он сам је идеологија за себе.

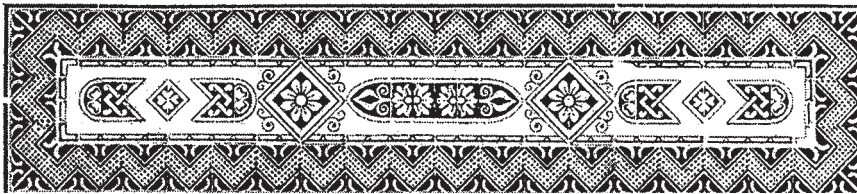
Стеван Јешевић

Кључне речи: Свети Сава, Дан Светог Саве, окупација Београда 1942–1944, Коларчев Народни универзитет, Ђорђе Радојичић, Народна библиотека Србије

Stevan Ješević

THE FEAST OF ST SAVA'S DAY IN OCCUPIED BELGRADE
(1942–1944)

The text features information on the celebrations of St Sava's day in occupied Belgrade (1942–1944). Based on the *New Time* newspaper (*Novo vreme*), it furnishes a lot of detailed descriptions of the official festivities that took place at the Kolarac People's University in Belgrade; it also supplies the most relevant quotes from the ministers' speeches on Saint Sava and Saint-Savaism. The paper also introduces information on the humanitarian actions organised on that occasion in view of assistance to refugee children. In addition, it lists valuable information on art and cultural programmes. In the description of the festivity at the National Library of Serbia, it is pointed out that it was at the 1942 feast, whose salutatory speaker was Đorđe Radojičić, that the National Library of Serbia adopted St Sava's Day as its patron saint's feast.

УДК 929.5 Штиљановић

<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.15>

ШТИЉАНОВИНА

Педесетих година двадесетог вијека више пута сам са железничке станице Острог, не на много великом одстојању, можда један километар или нешто више, посматрао два села – Пожар и Бороњину. Ту, да ли у њима, да ли је то њихов ближи простор или међупростор, није локалитет познат – једна површина се именује изразом Штиљановина. То је у горњој долини Зете, горњи дио Бјелопавлића – Вражегрмци.

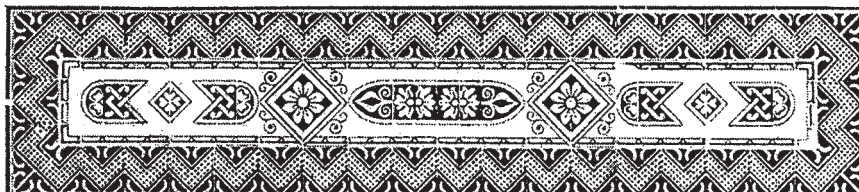
У Бјелопавлићима се чува предање да су ту били Штиљановићи, на путу из својих родних Паштровића; али кад и колико, нико то не зна, него се тврди да су ту макар преноћили, а можда и били неколико генерација. У земљишњим књигама надлежне општине Даниловград нема ове локације посебно означене, а она је, кажу, ако је и има, као одређена површина без именованог власника – општедржавна имовина. Владимир Ћоровић је у *Народној енциклопедији* др Станоја Станојевића (IV, 1929, 1063), рекао за Стевана Штиљановића да је ту био око 1498. године, а идуће, 1499, пала је Зета под Турке. На то указује неколико следећих карактеристика и идеја о Стевану Штиљановићу а о свему томе говори Ћоровић у својој *Историји Срба* (Београд 2004, 390). Штиљановић је био кнез у српском јадранском приморју, у Паштровићима; наставио је пут и добро је радио и био добро виђен у Славонији и Срему, а онда, посебно у Срему, а послије тога у Мађарској где је скончао негдје послије 1540. године.

Послије смрти и сахране у Мађарској у Срему је био до 14. априла 1942. године када је пренесен у београдску Саборну цркву у којој се и данас налази; с њим су пренесени и цареви Свети Лазар и Свети

Урош који су враћени, а он чека свој повратак у Шишатовић који је већ добро уређен. Он ликовно присуствује у цркви Градац у Петровцу на Мору (1620), а њему је посвећен храм у Бечићима (обновљен 1810). У *Енциклопедији православља* (III, 2002, 1862) има о њему доста података. Дакле, присутан је и у својима родним Паштровићима. У Срему, у Шишатовцу су биле његове свете мошти, а литругијски спомен му је уприличен, заједно са супругом Јеленом, 17/4. октобра.

Не би требало занемарити ово питање и дозволити да овај локалитет, односно његов спомен Штиљановина, потоне у заборав. Било би добро да буде идентификован, па онда и маркиран, и тако покаже траг кретања Штиљановићева – ондашњег, и направи везу између простора његове присутности – оне у ширинама Паноније – Барања, Славонија, Срем, (Моровић), Мађарске (Ћунтир, у коме је преминуо и био сахрањен после 1540), и везан са овима његовим поменима и потврдама у јужном приморју. То ће бити богатство историји и прилог идентитету, а ово је крај који стварно веже крајеве његова рођења, активне дјелатности и упокојења (Ћунтир, у Мађарској). Ово мјесто треба идентификовати и оисторичити именом његова некадашњег краткотрјног становника – деспота и свеца Стефана Штиљановића. Богу у славу а њему и његовој супрузи светој Јелени, у част подигнута је у мјесту Каранац у Барањи код Кнежевих Винограда 1991. године нова црква.

Димитрије М. Калезић

УДК 02 Рисан

<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.16>

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ БИБЛИОТЕКАРСТВА У РИСНУ

*Српска читаоница у Рисну – члан Друштва
„Свети Сава”*

Рисан је најстарији град у Боки Которској. Помиње се у VI в.п.н.е. као хидроним док се његов економски и културни развој континуирано може пратити од III в.п.н.е. Рисном су владале многе велике цивилизације, чији се утицај и данас препознаје у сегментима, посебно археолошких налазишта. Један од таквих налаза је Дионисијев натпис из II в.п.н.е. који указује на постојање ретора, односно учитеља у Рисну. На бијелој плочи од мрамора је грчки натпис: „Дионизије Иринијов, Јазеус, ретор (говорник или учитељ говорништва), срећно сврши (умре) од 74 године... поставља Епиктесис, ослобођена робинја”¹. Натпис указује на постојање учитеља у Рисну, а самим тим и могуће школе.

¹ N. Luković, *Prčanj*, Kotor, 1937, 316. – Натпис из Рисна је, сматра се, купио др Вицко Адамов Верона. Проф. Паво Верона га је 1925. године пронашао у подруму очинске куће. Власник га је поклонио цркви и натпис је уграђен у потпорни зид Жупне цркве Рођења Блажене Дјевице Марије на Прчању.

Податке о постојању учитеља доноси и катастар из 1704. године, у којем се помиње учитељ Исак “Maestro di scola”². О школи у Рисну постоји податак из 1749. године, када је школу водио Партеније Павловић, епископ посвећења³; 1784. и 1808. године школу је у Рисну водио Кирил, јерођакон хоповски⁴.

Најстарији податак о бављењу књигом везан је за Ришњанина Никољу Маретића, трговца књигама. Он је 1567. године потврдио признаницом пред судом да дугује Трифону Михаилову Бући скоро 30 дуката за 20 српских књига. Такође, признаје дуг од раније од 28 дуката за 20 књига⁵. Маретић је куповао књиге и продавао их на локалном подручју и шире. Овај податак је значајан јер сведочи о бављењу књигом у Рисну још у XVI вијеку.

Рисан је у вријеме оснивања библиотеке био град у развоју, са познатим пазаром, великим бројем помораца и институцијама културе. Већ развијено школство у Рисну извјесно је захтјевало постојање библиотеке која би била доступна већем броју грађана. Постојање библиотеке у манастиру Бања и Цркви Св. Петра и Павла могуће је да није задовољавало потребе појединаца.

Први докази о оснивању и постојању библиотеке у Рисну су посредни. Међу претплатницима на књигу Вука Караџића *Народне српске пословице*, која је штампана на Цетињу 1836. године, проналазимо Библиотеку Општества рисанског. Претплате су сакупљане годину дана раније као и за „Српско далматински алманах”, на који је „ново-заведена” библиотека такође била претплатник⁶. Из ове двије чињенице може се закључити да је библиотека основана 1835. године, уколико не и раније. Ово је прва библиотека на територији данашње Црне Горе. Овдје је потребно нагласити да је Рисан у то вријеме родни град двојице сарадника Вука Караџића – Вука Врчевића и Вука Поповића. Године 1835. Вук Поповић је, заједно са Вуком Врчевићем, упознао Вука Караџића у Рисну приликом његове посјете⁷. Упознавање са Ву-

² Н. Стојановић-Станојловић, *Основна школа у Морињу 1803–1918*, Херцег Нови, 1994, 34.

³ А. Ујес, *Чињенице и претпоставке о „Библиотеци Општества рисанског” основаној 1835. године у Рисну*, Цетиње, 1986, 23 (наводи: Павловић Партеније, *Дневник*, Српски сион, Београд, 1905, 14, 396).

⁴ Л. Дробњаковић, *Рисан и старе рисанске породице*, Београд, 2003, 202.

⁵ Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд, 1980, 158.

⁶ А. Ујес, *Нав. дело*, 11.

⁷ А. Ујес, *Припремање и приказивање прве представе Његошевог „Горског вијенца” у Рисну 25. фебруара 1851*, Зборник ЦАНУ, Подгорица, 2002, 40; (видети: А.

ком Карацићем и његова посјета Рисну могли су оставити импресије на младог Врчевића и због тога је најчешћа претпоставка да је сам Вук Врчевић оснивач библиотеке.

Вјероватно је у вези са оснивањем библиотеке и препознавањем књиге као значајног сегмента културног живота Рисна и прво извођење *Горског вијенца* у Боки Которској и Црној Гори. Вук Врчевић, „капо театрални” је са „рисанским младићима” основао „позоришну дружину”⁸. Иако затвореног типа (само за позване Ришњане и породице извођача) јер надлежне власти у Котору нијесу дале сагласност за одржавање, представа *Горски вијенац* је изведена у Рисну за вријеме Његошевог живота, 25. фебруара 1851. године⁹.

Књига је, слободно се може рећи, обиљежила културни развој Рисна. Из тог разлога да се закључити да је постојала истинска потреба за оснивањем библиотеке 1835. године. Оснивачки фонд библиотеке није познат. Прва забиљежена књига *Писма о историји Срба и Бугара* Александра Гилџердинга (1831-1872), познатог филолога, етнографа и историчара, штампана 1857, била је поклон. На корицама је била посвета: „Илија Георг. Рамадановић из Котора Српској читаоници у Рисну”¹⁰. Тада се први пут јавља и њен нови назив: Српска читаоница. Нови назив се одржао, тако да се у истом облику помиње 1909. године. Српска читаоница у Рисну је била члан Друштва „Свети Сава” и добијала је његова издања. Читаоницу је у Друштво учланио игуман Дионизије Миковић, а о том чину постоји диплома издата 2. фебруара 1909. године у Новом Саду¹¹. Читаоница се до 1931. године налазила на 1. спрату приватне куће на градској риви, у чијем је приземљу радила кафана „Зора”. Када је, те године, саграђен Народни дом, библиотека је добила просторије у приземљу. О значају постојања библиотеке у Рисну свједочи и писмо Јована Дучића Јовану Бућину из Котора, у којем га моли да му напише: „Има ли у Рисну Српска читаоница?”¹².

Ујес, *Рисан и Вук Карацић*, Научни скуп „Вук Стефановић Карацић и Црна Гора”, ЦАНУ, Зборник радова, Титоград, 1987, 231–263).

⁸ *Нав. дело*, 20.

⁹ *Нав. дело*, 17–57.

¹⁰ Н. Симеуновић, *Књига, библиотеке и школе Рисна, Пераста и Мориња – Први трагови*, Специјалистички рад, Београд, 1995, 20; Нико С. Мартиновић, *Развој библиотекарства у Црној Гори...*, Цетиње, 1965.

¹¹ Н. Симеуновић, *Нав. дело*, 19.

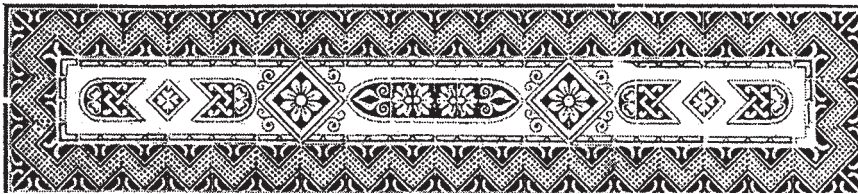
¹² Л. Дробњаковић, *Нав. дело*, 217.

За вријеме Другог свјетског рата велики дио фонда је неповратно изгубљен. Међутим, 1940. године, у Рисну је основана илегална библиотека: „Ова библиотека се може назвати илегалном али не по садржају књига и новина које су уз извјесне запрете слободно штампане, него је била илегална по начину ширења међу читаоцима. Такав начин сарадње између града и села власти не би дозволиле”¹³. Библиотека је била смјештена у кући Душана Загорца. Постојали су курири који су библиотечки фонд разносили по селима. Илегална библиотека, иако је постојала веома краatak период, још један је показатељ интелектуалне потребе и интересовања Ришњана.

Године 1950. Културно умјетничко друштво „Вељко Ћатовић” покренуло је библиотечки рад. Од Српске читаонице и цјелокупног фонда преостало је само 300 примјерака књига. Библиотека у овом периоду мења и име, у част покретача, па добија назив Библиотека и читаоница „Вељко Ћатовић”. Ово име се одржало до данас.

Јелена Видовић

¹³ Д. Загорац, Илегална библиотека у Рисну 1940–1941, године, Цетиње, 1986, 28.

УДК 069 Јелена Анжујска
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.17>

ЈЕЛЕНА ВЕЛИКА КРАЉИЦА – ИЗЛОЖБА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У КРАЉЕВУ

Краљица Јелена је преко шездесет година утицала на културу и историју Србије и у складу с тим изложба је конципирана у целинама које приказују три периода њеног живота. Први је период после удаје за српског краља Уроша I, трећег сина Стефана Првовенчаног, и траје до његове смрти 1276. године. То је време када је родила синове Драгутина и Милутина и ћерку Брњачу. На паноима, илустрованим картама и представама породице на фрескама у манастиру Сопоћани, приказан је след историјских догађаја који су утицали на развој Српске средњовековне државе 12. и 13. века. Један од најпознатијих средњовековних градова у близини Краљева је Маглич, тако да изложбу допуњује макета његове идеалне реконструкције. Историјска личност која се за Маглич везује је архиепископ Данило II, који је истовремено савременик, пријатељ и сарадник краљице Јелене и писац њеног житија, у оквиру свог славног дела *Животи краљева и архиепископа српских*. Аутори изложбе су наравицу о историјским приликама тадашњег периода вешто допунили одабраним археолошким предметима и тиме приказали начин живота на двору династије Немањића, као и тадашње властеле. Овај део изложбе краси средњовековна трпеза, реконструисани храстов сто прекривен стољњаком и постављене оригиналне средњовековне посуде, које су откривене приликом ископавања у манастирима Градац и тврђави Маглич (из збирке Народног музеја Краљево) и манастира Студеница (из збирке Народног музеја у

Београду). Реконструкција средњовековне трпезе је изведена на основу фреске *Света Тројица* у капели Јелениног сина, краља Драгутина у Ђурђевим ступовима. Бурно време свргавања краља Уроша и примопредаја власти 1282. године дешава се у Дежеви где се вероватно налазио Драгутинов двор. Симболично заокружење прве изложбене целине представља парапетна плоча, фреско осликана, из цркве у Дежеви, позајмљена из збирке Музеја „Рас” у Новом Пазару.

Другу етапу живота краљице Јелене чини њено самостално управљање делом Србије, у којој се појављује под титулом *Јелена велика краљица и Јелена краљица Србије, Дукље, Албаније, Хума, Далмације и Приморских области*. Посебно је важна њена знаменита ктиторска активност. Управо да би се што верније и документарно приказао овај период у току припреме изложбе сручњаци Народног музеја из Краљева (Татјана Михаиловић и Сузана Новчић, аутори пројекта, Срђан Вуловић, фотограф и Драган Војиновић, техничар) обавили су прво музејско међународно теренско истраживање, у циљу прикупљања високо квалитетне фотодокументације. Тим Музеја обишао је крајеве, цркве и археолошка налазишта везана за живот, ктиторску делатност, уметност и ликовне представе краљице Јелене. То је најпре био пут по Србији, по манастирима у којима су сачувани Јеленини портрети: Градац, Ариље, Сопоћани, Ђурђеви ступови и Грачаница. Друго стручно путовање је било сложеније и дуже. Стручњаци Музеја су у Црној Гори, Албанији и Републици Српској обишли локалитете од Богородице Бистричке код Бијелог Поља, преко Плава, Скадра са више његових налазишта, Манастира Врањине, Улциња, Богородице Ратачке код Бара, Котора и Требиња. Кроз ова студијска путовања начињен је корпус од око 2.000 професионалних дигиталних фотографија српског средњовековног наслеђа чији поједини сегменти се односе на споменике који су последњи пут документовани 60-тих година 20. века, а неки (посебно у Скадру), нису наново снимани од међуратног периода. Тиме овај ресурс има шири научни и културни потенцијал на нивоу Србије.

О личности краљице Јелене сведочи њена потреба да оснује јединствену школу за девојке, коју је организовала у циљу васпитавања, подизања и школовања сиротих у областима потребним за жену тога времена: вез, писменост и музика. Ручни рад је у том процесу заузимао посебно место. Ауторке изложбе су у сарадњи са Милицом Јовановић Марковић, стручњаком за златовез, на посебан начин посветиле пажњу средњовековном везу и учињен је драгоцен покушај да се реконструише основа ове fine технологије.

Последњи период Јелениног живота настаје после 1306. године, када управу над Приморјем преузима њен унук Стефан Дечански. Краљица се замонашила у цркви Св. Николе у Скадру, и повукла у свој двор у Брњацима, где се и упокојила 1314. године.

Трећу целину чини казивање о највећој задужбини краљице Јелене, манастиру Градац, којем је наменила да буде место њеног гроба и чувања њеног имена. У овом делу изложбе истакнути су резултати обимних археолошких истраживања и конзерваторско-рестаураторских радова које су годинама обављали стручњаци Републичког завода за заштиту споменика културе, археолози Александра Јуришић и Емилија Пејовић, и архитекта Оливера Кандић. Налази са ископавања чувају се у Народном музеју у Краљеву. Изложен је део богатог материјала: делови стаклених посуда, пехар од нојевог јајета, новац, као и јединствена гвоздена мистрија.

Посебно драгоцену илустрацију чине фреске у фрагментима пронађене приликом конзерваторских и рестаураторских радова и археолошких ископавања, које су управо на овој изложби први пут представљене широкој јавности. Њихова важност је утолико већа што је у цркви Благовештења живопис веома оштећен, тако да фрагменти представљају изванредну допуну познавању ове уметничке целине. Др Гордана Томовић, историчар и палеограф, с посебном пажњом је приступила проучавању делова фресака са остацима записа из којих је реконструисала *Молитву краљице Јелене*, која на изложби представља ексклузивни материјал.

Приказ Јелене као монахиње сачуван је на фресакама у манастирима у Ариљу и Грачаници. О крају њеног живота сведочи тужбалица краља Милутина над телом мајке, коју је забележио архиепископ Данило II у *Житијима краљице Јелене*.

Ауторке изложбе, Татјана Михаиловић и Сузана Новчић, испричале су нам и приказале дивну причу о животу краљице Јелене. Племкиња Јелена, француског порекла, удајом живот везује и значајно утиче својим деловањем у средњовековној Српској држави. Био је ово веома захтеван задатак који су ауторке поставиле у својој намери да дочарају историјску личност, владарку из куће Немањића. Панои, мапе, бројне фотографије, затим историјска и архивска документа, предмети потекли са ископавања и мобилијар у црквама, макета Маглича, детаљи документације првих истраживача Валтровића, Бошковића и Ненадовића, златовез, као и макете дубровачких галија које је изградило Удружење брододелара *Кормило* из Краљева, све заједно чине складну причу која овом приповедању даје личну димензију.

Дизајн пропагандног материјала изложбе, којим се бавио Драган Пешић, такође доприноси да се пред нама одвија узбудљив историјски роман. За потребе изложбе снимљен је играни промотивни спот у производњи Creative&Fullstop, редитеља Ђорђа Стајића, који је емитован у медијској кампањи на телевизијама и друштвеним мрежама, а истовремено је био и део концепта изложбе.

Народни музеј у Краљеву издао је каталог изложбе илустрован бројним прилозима, а обимни стручни текстови значајно доприносе расветљавању историјских прилика у средњовековној Српској држави у периоду кад је живела и владала краљица Јелена. Татјана Михаиловић у тексту *Краљица Јелена, знаменита личност српске историје и културе* изложила је целокупан живот и државне прилике, тумачењем бројних историјских и археолошких извора. Биљана Цинцар Костић, кустос Музеја Српске православне цркве, у тексту *Трагом златне нити, од двора до народне ношње* бавила се темом Јелениног утицаја на свакодневни живот у Србији, на заштиту и образовање жена. Сузана Новчић у тексту *Градац – духовни дом Јелене, велике краљице* дала је детаљан приказ оснивања овог манастира и како је Јелена као ктиторка утицала на уметничко и архитектонско обликовање ове задужбине. Емилија Пејовић у тексту *Прилог познавању археолошког наслеђа манастира Градац* допринела је приказом бројних и занимљивих резултата дугогодишњих археолошких истраживања. У каталогу је објављена тужбалица краља Милутина, а посебну вредност чине песме посвећене Јелени, аутора Драгиње Урошевић, *Краљичина смрт* из збирке *Јелена Анжујска*, и Слободана Ракитића *Слово љубве за Јелену*.

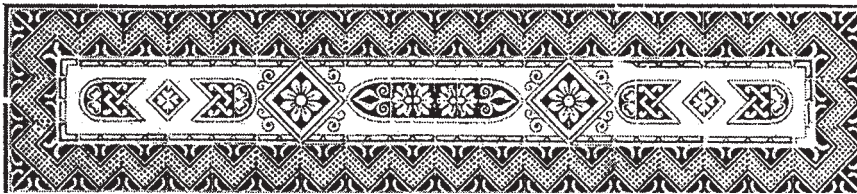
Приликом отварања изложбе у Галерији САНУ (април 2016.) објављен је у издању ове институције, допуњен и измењен каталог. Окосницу каталога чини заједнички текст Татјане Михаиловић и Сузане Новчић *Јелена велика краљица*, у којем су значајно проширена и критички допуњена претходна излагања, и који су овом приликом рецензирали Миодраг Марковић и Бојан Миљковић. Тиме је изложба обogaћена драгоценом научном грађом.

Изложба је први пут отворена у Народном музеју у Краљеву 7. октобра 2014. у оквиру обележавања Дана града Краљево. Даља гостовања била су део концепције пројекта, а то је да се прикаже у срединама у којима је краљица Јелена владала и чијој баштини припада. Тако је током 2015. године, изложба најпре гостовала у Рашки (Центар за културу *Градац*) у оквиру *Дана краљице Јелене*, а затим у Црној Гори, у Старом граду у Котору (палата Пима – Галерија *Солидарности*) и

у Музеју Херцеговине у Требињу (Република Српска). Исте године пројекат је приказан у Културном центру Србије у Паризу.

Гостовања су се наставила у 2016. години, када је део изложбе постављен у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, затим и у току *Дана франкофоније* у Лиону (где је Србија била гост), у организацији Министарства спољних послова. У априлу 2016. изложба је отворена у Галерији САНУ.

Маја Ђорђевић

УДК 821.163.41.09-992

<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.18>

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ ЗМИЈАЊЕМ И ОКО ЗМИЈАЊА

Верујем да никад нико није, нити би икад успео – ма, и уз сва могућа техничка помагала – да докона ко је све, колико и каквих путописа оставио: од Херодота и његових путовања у време прогнаности на острво Самос па до времена овог, до ових дана и година. Једнако би тежак посао био и пут до сазнања: ко су све били путописци и шта су све били по занимању те које су све крајеве походили, о којим људима и обичајима, манастирима, царским палатама и сиротињским квартовима писали и где су све то и како објавили. Сматрам, зато, да је за ову прилику довољно да се подсетимо да је путопис књижевна-научна врста у којој писац износи своје утиске и запажања, открића и сазнања, али истовремено износи и своја осећања, показује своје уметничке склоности и опредељења, своје погледе на свет уопште, на живот и уметност.

Први путопис у часопису „Братство” објавио је 1889. године Милан Ђ. Милићевић; било је то у трећем броју овог часописа и био је то пут кроз Сићевачку клисуру. Занимљиво је да је Милићевић, коме то – наравно – није био једини путопис, наслову своме додао и симпатични додаток: „белешчице с пута”; тај деминутив у поднаслову није умањио вредност његовог текста.

Као први путопис у часопису „Братство” по обнављању Друштва Свети Сава (1994) могао би се означити одломак из романа Моме Капора „Хроника изгубљеног града”. У том заиста узбудљивом тексту из првог броја нове серије, 1997. године, Капор је

описао путовање у Хиландар и своје дивљење славној икони Тројеручице, која је, неузгред буди казано: крсна слава српских песника.

После Капоровог текста у првом броју, било је повремено путописних пасажа у текстовима и других аутора, али ваља нагласити да се путописом у тих првих десет година обновљеног часописа „Братство” (1997–2007) најпреданије бавио Младен С. Гавриловић.

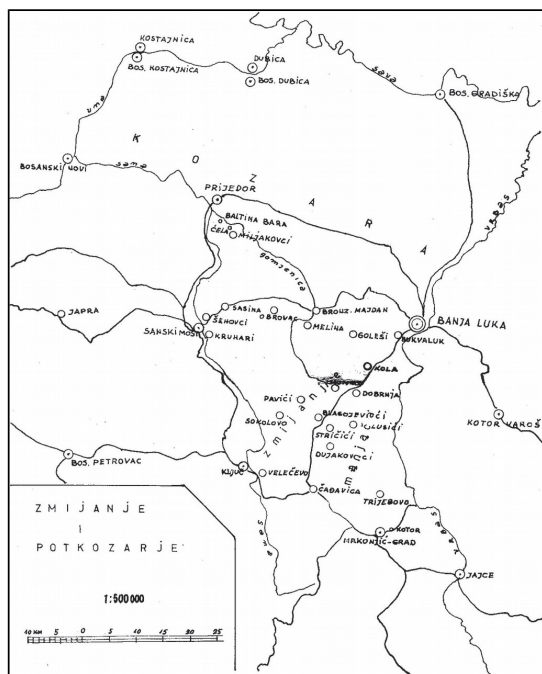
Мој први путопис овде објављен је 2009. године и био је, наравно, с путовања у најзначајнији манастир у западном делу српске земље, у Босанску Крајину, где је низводно од Дрвара, уз ушће Унца у Уну смештен лепо Рмањ. Манастир Рмањ, који је чак 108 година био седиште дабробосанске епархије, Турци су више пута палили и до темеља рушили, а он увек, увек поново израстао – као да је хтео да својом судбином покаже судбину својих верника, Срба граничара.

Путописао сам потом о манастиру Крупа на Врбасу, који је у истој области ближе мом завичају, па потом у Србији: о малој цркви св. Саве у порти манастира Жича, о манастиру Сланци који је метох Хиландара и о путовању уз крстове патријарха Павла, који је – да и то кажем – у овом последњем рату био у Дрвару и у манастиру Рмањ служио свету архијерејску службу.

Змијањем и око Змијања

„...Велико је некад Змијање било. Змијањска је међа – Турци веле удут – ишла од ријеке Сане, па изнад села Слатине, па на Катуншта, па на Млиништа – туј има камен машет – па отален право на Скокове Дели-Радојице – и туј има камен машет – па од Скокова Дели-Радојице на село Пердуве, од Пердува у ријеку Пљеву, па Пљевом до Врбаса – ће Пљева скаче у Врбас туј је камен машет – па сад све низ Врбас, низ Врбас, низ Врбас до села Јакуповаца, од села Јакупваца окреће међа на Рукати Раст навр’ Козаре – ено га и данас! – па од Рукатога Раста право на Сану. Ето, то вам је било старо Змијање прије Косова” – казивао је Милић Вујиновић у причи „Змијање” Петра Кочића 1910. године, а и данас се може чути како какво бистро Змијање наизуст казује те Милићеве границе. Старији Змијањци се, обично на славама и свадбама, воле нашалити како се у оскудна времена, а код нас су таква најчешћа, све скупља и смањује, улази у се, те се тако и наше Змијање смањило и још се смањује, па једни веле да се „право Змијање” од тог Милићевог смањило само за један мали део на западној страни и мало већи на северној. На западној се, веле, од реке Сане, после пута којим се иде за Бањицу и Соколово, у левом полукругу стигне до пред

Бронзани Мајдан и онда, кад вам лево остане Тимар, Поткозарје и Козара, идете десно све путем до Врбаса код Бање Луке, па уз Врбас до пред Мркоњић Град, па низ речицу Станичку сиђете опет до Сане. Други кажу да је Змијање само Мањача и под њом села: Стричићи, Стражице, Ситница, Локвари, Дујаковићи, Лусићи, Соколово, Горње и Доње Ратково, Добрња, Шљивно, Зеленци, Радманићи и Вилуси, тј. чак и без села: Кмећани (у којем је манастир Гомионица), Мелина (одакле је Давид Штрбац), па Горњи и Доњи Перван, Голеша Ђуре Дајмановића на једној и Чађавица и Драгорај на другој страни. Биће, ипак, да су градови Кључ, Мркоњић Град и Бања Лука колико-толико сигурни граничници, а о северо-западном рубу Змијања Змијањци ће се, посве је сигурно, на још много слава и свадби горњати и надгорњавати... То са Змијањем је, чини се, исто као са Шумадијом; обе те области немају јасне границе, па их они што су на рубовима проширују, како ко, кад и колико, а они што су у средини области само себе виде као Змијањце или Шумадинце.

Мапа преузета из књиге др Драгољуба Петровића "О говору Змијања",
изд. Матица српска 1973. стр. 199. посебан отисак
из Зборника за филологију и лингвистику књ. XIV/1–2 и XV/1–2.

Наука је забележила да је област између Бање Луке, Мркоњић Града и Кључа, са утврђеним градовима у Вилусима, Бочцу и Крупи на Врбасу, припадала средњовековној жупи Земљаник познатој из повеље босанског кнеза Пријезде II (1287). Негде сам нашао и да је на том подручју било близу 180 некропола стећака, а на некој старој мапи нашао сам да се чувени *пут соли* – од Солина (тада Salona) до Беча (тада Vindobona) – рачвао нешто мало пре јужних врата Змијања, тј. мало јужније од данашњег Кључа, па је један крак ишао десно и поред данашњег Мркоњић Града сишао до Врбаса, те низ Врбас кроз Бању Луку (тада Castra) до Градишке (тада Servitium), а други лево низ Сану па низ Уну до Козарце Дубице (тада Ad Pretorium) иза које су се код Саве поново спојили и наставили према Бечу. Верујем да би се мало ко зачудио кад би неки историчар-аматер (каких је данас и овде све више) утврдио како су – ето – још у римско време сви знали какав је народ у овом крају, па су ту област у широком луку заобилазили. Што се тиче турског вакта и аустријског цајтпункта, онај исти Милић Вујиновић у Кочићевој причи „Змијање” прво је само подсетио како је шума на Змијању *некад* „била пуна горскије ајдука, а сад само пањеви” (што ће рећи Аустрија је сву шуму исекла), а онда додао: „И данас се стари Турци боје овуда проћи: од сваког пања мисле да је ајдук”.

Остало је записано и да је падом Кључа 1463. *пало босанско краљевство, али не и Змијање*. Ову врлетну област притиснуће турска сила и ордија тек 65 година потом – падом Јајачке бановине (1528), односно 47 година после пада Херцеговине. Пад Босне под Турску описан је на више места и начина, али се скоро свуда провлачило да је Босна *шаптом пала*. Занимљиву причу о паду Босне падом Кључа нашао сам у књизи академикâ Бранислава Ђурђевића и Милана Васића „Југословенске земље под Турском влашћу”¹ где јаничар Константин Михаиловић из Островице овако прича:

„[...]Исламски гњев обузе султана. Провали у Босну. Босански краљ побјеже. Имао је један веома тврд град. У тај град се затвори. И султан тамо дође и нападе град. Опсједе варош па стаде: о томе је

¹ Књига Б. Ђурђевића и М. Васића „Југословенске земље под турском влашћу”: изабрани извори (приредио Раде Михаљчић) објављена је у оквиру сабраних дјела академика Милана Васића (IV књига) у издању Одјељења друштвених наука Академије наука и умјетности Републике Српске и Завода за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево 2005. године. Јаничарева прича је на стр. 28–30.

био извјештен да се краљ у граду затворио. Султан Махмуд-паши нареди: 'Брзо иди, нападни краља и немој да одуговлачиш'. И Махмуд-паша тамо пође. Паде под град (Кључ) у коме се бјеше затворио краљ. Тада он посла краљу поруку. На то му краљ посла одговор по једном човјеку. Махмуд-паша га упита: 'У каквој си служби код краља кад је баш тебе послао'? На то овај невјерник одговори: 'Ја сам његов слуга који му је од оца остао. Још сам код њега и његов сам повјереник'. А на то ће му Махмуд-паша рећи: 'Дакле, твој краљ ће бити обавјештен... А да ли знате који је ово цар који против вас долази'? На ово питање невјерник одговори: 'Тај који долази јест турски старјешина'. Махмуд-паша му рече: 'Хеј! Ниси савјет схватио, то је цар који је освојио Цариград, Трапезунт, Србију, Мореју и земље још многих других владалаца и који је те земље подијелио својим службеницима. Саберите памет у главу, велим вам, и добро утувите мој савјет'. А на то му овај: 'Шта хоћеш да кажеш'? Махмуд паша му одговори: 'Нека краљ дође и пољуби цару руку, и нека му преда неке градове, и нека се подвргне плаћању харача. Цар нека у те градове смјести своју војску, па потом нека се краљ опет у своју земљу са својим господством врати. И тако ће му бити наклоњен. О овом мом савјету водите рачуна, јер шта ће последице бити, зна се'. [...] Султану није било мило што је Махмуд-паша закључио са краљем ову погодбу и уговор. Султан је хтио да градове силом оружја заузме. 'Ако неке градове дамо овом краљу, говорио је султан, извор за рат остаће'. Уз то бјеху акинције отишле у пљачку. Тада султан рече: 'Махмуде, кад је ова земља на лак начин освојена, зашто си послао акинције да је разоре'? Због тога се цар наљути на Махмуд-пашу. Поред ове земље краљеве са њом су у вези биле и друге земље. Једну су звали земља Ковачевића. Син овог Ковача био је код султана. Друга опет земља звала се Павловића. И он се налазио код султана. Кад дође краљ, њега и она два кнежевска сина заједно смјестише у шатор капундија. Сву тројицу султан изведе и показа их улеми и запита: 'Крв ових и њихова имања јесу ли прости или нису'? Овај, дакле, учењак одговори: 'Оваква невјерника погубити свети је рат за вјеру'

На крају тог текста пише како су ову јаничареву причу академици Ђурђев и Васић нашли у часопису *Друштва Светог Саве*: „Браство” XXVI, 80–82. Узгред буди казано, с тим Константином сам се срео и кад сам у овом истом часопису путописао о манастиру Крупа („Братство” XIV/2010), па нашао да се он као јаничар, после пада Босне под Турке 1463. сместио у град Звечај над Врбасом, али га је већ у јесен исте године морао напустити пред најездом угарске војске.

Академик Милан Васић², иначе Змијањац, у књизи „Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека” на страни 234. пише: „Најмасовнији продор у овај крај Турци су извршили крајем маја и почетком јуна 1463. године, приликом освајања Босне. Тада је велики везир Махмуд-паша, с војском од 20.000 коњаника, прошао путем од Јајца преко Сокоца, Герзова, Пецке и Медне у правцу Кључа, хитајући за босанским краљем Стјепаном Томашевићем, који је пред њим бјежао у правцу запада. Са краљем, који му се предао у граду Кључу, Махмуд-паша се истим путем вратио у Јајце и ту прикључио главнини турске војске.”

На том путу по ободу Змијања с јужне стране према источној била је, а и сад је мало има на стени изнад реке Сане: *кула мотриља* именованом *Призрен*³. По легенди коју сам о времену пада Босне чуо шездесетих година прошлог века, Стефанова удовица Јелена Томашевић, иначе кћер Лазара Бранковића и Јелене Палеолог, кренула је из тог змијањског Призрена, па преко Сане и Рибника отишла далеко од Змијања и кроз шуме испод Клековаче стигла чак до близу данашњег Дрвара где се у једну сличну кулу склонила од Турака, „ако би је почем гонили”.

² Академик Васић рођен је на Св. Никољу 1928. у селу Горња Пецка, изнад извора Сане; био је професор Бањалучког универзитета и председник Академије наука и умјетности Републике Српске, умро је у Бањој Луци 26. септембра 2003.

³ Призрен или Призренац је на десној обали кањона Сане, не много далеко од њеног извора.

Кад је Јелена, у црнини за Стефаном, отишла⁴ и из те друге куле у народу тог краја остаде упамћена као *Црна Краљица*, па се и данас та кула тако зове. У Мркоњић Граду сам, исто тако давно, чуо легенду по којој је Призрен био град моћне краљице Косане, која је ту живела и дуго се борила да јој град не падне под турску власт; не би ни пао, вели легенда, да је није неко издао, те се она, кад је „због пробијеног брда под својом тврђавом угледала запенушану Сану”, сакривши у камено буре сво благо своје, претворила у црну змију и остала да чува град свој, Призрен, Призренац.

Кад се од тог змијањског Призрена и извора Сане, па преко лепог села Медна и Мркоњић Града, прође кроз Бјелајце и низ Црну Ријеку падне до Врбаса, те низ кланац му испод средњовековних утврђења (Бочац, Звечај, Гребен) стигне до мирне воде Врбасове, тј. до Бање Луке (или *Бајне*, Вуче⁵), стигло се до центра овог дела света.

На простору данашњег Кастела у центру Бање Луке пронађено је доста каменог оруђа и оружја за које се претпоставља да се користило у млађем палеолиту, а сигурно се зна да је на *путу соли*, који је Публије Корнелије Долабела, Тиберијев намесник у Илирику и Далмацији, изградио око двадесете године ове ере, Бања Лука (тада *Castra*) била значајно место: нађено је овде доста касноантичког новца, керамике, остатака циглана, зграда и гробница. Овде је пронађен и Јупитеров жртвеник из другог века, а чува се у Земаљском музеју у Сарајеву, иако је Бања Лука одавно имала, а и сада има одличан музеј. Ко зна шта је све римско и како однето одавде у Сарајево, те се поред Врбаса (и чаробних дајака⁶ по њему) овог лета може чути како су термоминерални извори, које су још Римљани открили и користили: Лакташи, Слатина и Српске Топлице (које су се за турског вакта и за Титовог времена звале *Горњи Шехер*) остали овде „само зато што нико није успео да их пренесе у Сарајево”.

За назив Бања Лука зна се од повеље Владислава II Јагелонца, који је после смрти Матије Корвина 1490, постао краљ Чешке и Угарске, па је 1494. године у повељи заповедницима Јајачке бановине поменуо неког ”каштелана Бање Луке”. Иначе, то *Бања* је оновремени придев од именице бан (данас бисмо рекли: банова), а *Лука* је ливада поред реке. Занимљиво је да се за ово тумачење и Кочић определио.

⁴ Отишла је у Дубровник, па негде у Италију, да би се на крају скрасила код тетке Маре у Лежеви код Солуна, где је, биће, и умрла.

⁵ Вук Караџић у свом *Српском рјечнику* (1852) на страни 28 вели: „Бајна Лука, ф. град и варош у Босни на води Врбасу...”

⁶ дајак – специфичан, дуг чамац плитког газа, прилагођен брзом Врбасу.

Од пада под турску власт 1528. године Бања Лука је споро напредовала, мало брже од 1553. кад је била седиште Босанског санџака (премештеног из Сарајева) и кад је, тридесет година потом, била седиште Босанског пашалука. Из времена кад је Омер паша Латас дошао у Босну (1850) због осилених ага и бегова, који су се жестоко противили султановим реформама, па их око 1.000 позатварао, а око 400 оковане у Цариград послао, бањалучки муслимани су с уздахом говорили: „Јазук, јазук, што га потурчисмо”.

Кад је с доста развијеном трговином и занатством Бања Лука 1878. године пала под аустријску окупацију; имала је тек 10.000 становника. Нова власт, аустријска, изградила је водовод, канализацију, електричну расвјету, унапредила привреду и трговину, а нарочито саобраћајнице којим је извлачила дрвно и рудно богатство овог краја. И данас је Бања Лука позната по својим алејама, а прве је добила 1885. кад је засађено 4.714 стабала у укупној дужини од 17 километара. Гимназију је Бања Лука добила 1895, а железничку станицу четири године пре тога.

1888. године окупациона аустријска власт наредила је да сви у Бањој Луци на свечани дочек престолонаследника Рудолфа изађу у новим, најбољим и најлепшим оделима. Отац Герасим из манастира Гомионица, иначе обудовели па замонашени змијањски поп Јован, отац тада једанаестогодишњег ђака Петра Кочића, позвао је своје Змијањце да окупаторског престолонаследника свечано дочекају у подераним оделима, у крпама и закрпама, и они су га, као и у свему другом, послушали, те је поносни отац Герасим због те „демонстрације” одлежао седам месеци у Црној кући, чувеном бањалучком затвору, у који ће касније и његов бунтовни син Петар у истој ћелији бити.

Петар Кочић, од оца Јована и мајке Маре, рођен је 1877. године у селу Стричићи на Змијању; основну школу учио је у манастиру Гомионица, гимназију у Сарајеву и Београду, а студије славистике у Бечу. Споменик Кочићу у Бањој Луци подигнут је 1932. године, рад је Антуна Аугустинчића и Вање Радауша и налази се у централном градском парку који је, такође, Кочићевим именом овећан. Ипак, прво чега сам се сетио улазећи сада у *Парк Петра Кочића* у центру Бање Луке била је лепа фонтана, које одавно нема а тек скоро сам сазнао да је бањалучки Срби и нису нешто волели, јер је била направљена од ”делова православне цркве коју су усташе срушиле 1941. године”. Мало десно од места где је била та фонтана, нека проста памет је саградила стаклену грађевину, кутију (кутијетину) за коју vele да је галерија (а појило је пред њом?!); у „галерији” нема никог и ничег, а

ту поред појила (прелива се вода преко камена и пада у плитку јажу) седи нешто народа уз пиво или кафу, сок... На истом, старом месту и у истом сјају је само споменик Петру Кочићу, *књижевнику и народном посланику*, споменик са којег по ко зна који пут читам оно што одавно знам и гласно казујем кад год какво политичко „вузле вузласто” на- срне на неког национално свесног уметника: „Ко искрено и страсно љуби / Истину, Слободу и Отаџбину, / слободан је и неустрашив као Бог, / а презрен и гладан као пас”. Кочић је умро 1916. године у душев- ној болници у окупираном Београду оставивши, поред свега осталог, и ово: „У ропству се родих, у ропству живјех, у ропству, вајме, и ум- ријех”. Те исте године, 1916. у Бањој Луци је завршен *велеиздајнички процес*; од 156 виђенијих Срба ухапшених одмах по избијању Првог светског рата, коначном пресудом је 87 лица добило затворске казне, а 16 их је осуђено на смрт. Алфонс XIII, тадашњи краљ Шпаније је, посредством папе и преко своје мајке Марије Кристине, која је била пореклом с аустријског двора, успео да издејствује помиловање на смрт осуђених; захвална Бања Лука има и данас улицу која носи име Алфонса XIII.

Српска војска ослободила је Бању Луку 21. новембра 1918. годи- не. Највећи напредак остварен је у време првог бана Врбаске банови- не г. Светислава Тисе Милосављевића, Нишлије, краљевог пријатеља, који је подигао и Бански двор, и Банску управу, Народно позориште Врбаске бановине и цркву Свете тројице, па зграде Хипотекарне бан- ке, Соколског дома, Хигијенског завода, Етнографски музеј Врбаске бановине и Градски парк, а и многе школе и мостове.

Други светски рат запамтила је Бања Лука по усташким покољи- ма Срба, углавном жена, деце и старца; страдална насеља су: Драку- лићи, Шарговац, Мотике, Петрићевац, Пискавица, Ивањска... После рата је и Бања Лука имала братство и јединство у којем нису сва браћа била једнака, а након грађанског рата 1992–1995. и Дејтонског спора- зума, Бања Лука је постала политички и привредни центар Републике Српске, са више од 135.000 становника.

Из Бање Луке се на Змијање може разним путевима и на разне начине; ја сам одабрао да кренем од Нуле, тј. од места на којем се с пута поред Врбаса одваја релативно нови, али и сигурно одличан асфалтни пут преко Мањаче. Назив Нула добило је то место зато што сви Змијањци од те тачке броје колико их километара дели од Бање Луке, свеједно што – кад силазе у чаршију – одатле до центра града имају још који километар приде.

Прво насеље на које се на змијањској висини наиђе јесте село Кола, разуђено као и остала у овом делу света; има цркву брвнару из 18-ог века (посвећена Вазнесењу Господњем) и нову основну школу, а у дворишту мог пријатеља Предрага Благојевића расте и рађа слатка смоква, крупна и сочна као да је поред Јадрана. Селу је назив Кола остао вероватно од турског назива за целу област: Кол-Змијање. Кола су и прва раскрсница на Змијању; лево се добрим асфалтним путем може сићи до Врбаса и манастира Крупа (види „Братство” XIV/2010), десним путем се може према Голешима, па и Бронзаном Мајдану из којег се лако стиже до чувеног манастира Гомионица⁷, а ми идемо пра-

⁷ Манастир Гомионица налази се 42 километра западно од Бање Луке и изгледом је повезан са Рмњем, Крупом и Крком (сви би могли бити из 14. века), а сличност се састоји пре свега у четири ступца у броду и још два у припрати, у куполи и одсуству пиластара (М. Шупут 1991). Први писани помен је 1536. године када се у турским изворима помиње у њој игуман Андрија. Најстарији сачувани предмет је типик манастира Гомионице, који потиче из 1599. године; данас се чува у епархијској библиотеци у Араду (Румунија). Црква је једнобродна грађевина са куполом, полукружном олтарском апсидом и припратом. Уз подужне зидове прислоњени су ојачавајући лукови. Сводови унутар цркве су ослоњени на истурене пиластре, при чијем дну су лучно засведени пролази, што цркви даје привидно тробродну основу. Позлаћени гомионички сребрни крст је из 1640. године, рад је Стефана Ивановића Сарајевца из Сомбора и данас је у колекцији Лондонског универзитета. У манастирској ризници су само збирке икона из XVI – XIX века, старих рукописних и штампаних књига из XIV – XVII века и предмети уметничког занатства. Живопис манастирске цркве има извесне стилске карактеристике које га доводе у везу са мајсторима који су у седмој и осмој деценији XVI века осликали пећку и грачаничку припрату, цркву манастира Ломнице и обнављали фреске у Студеници, Милешеву и Бањи код Прибоја

во и опет узбрдо, па поред Гајића кућа, стижемо у Добрњу у којој је војни полигон и касарна БиХ-а(ха-ха) војске⁸.

Кад је Брозова држава половином прошлог века градила репрезентативни тенковски полигон од кога је, после овог последњег рата, остало ово што сада само наликује на то, раселила је скоро сав српски живаљ одавде, највише у село Чалма поред Сремске Митровице. Кажем *скоро*, јер се у народу и данас може чути како је само неки тврдоглави чича остао, те су га пред сваку војну вежбу и гађање морали звати у госте и чувати док им те активности не прођу. Овде се са доста једа говори како је све то намерно изграђено како би се краљевини и краљу веран народ раселио, али како никад и нигде ничија није до зоре горела, тако се и овде све чешће могу срести потомци тих расељених Змијањаца: обилазе и загледају оронуте брвнаре и пусте торове и оборе или стрпљиво чепркају по запуштеним гробљима тражећи своје претке или бар какав траг до њих. Пре деценију или нешто више био сам у Сремској Митровици и посетио Чалму, разговарао са расељеним Змијањцима и стекао утисак да су млади и жељни и вољни да иду у „стари крај”, у лепоту, у рајску лепоту о којој су им причали родитељи, али и да су старији угушили у себи жељу за повратком у отети завичај; с правом кажу *отет*, јер су не само силом оружја натерани да потпишу „продају” земље држави и њеној армији за неке ситне новце, него им је и строго забрањен повратак, као што је брозоморна власт мало пре тог времена забранила повратак Србима на Косово и Метохију.

„Упекло сунце – сажеже све”. Тако почиње Кочићева прича „Гроб Слатке Душе”, а једнио тога сам се и могао сетити кад сам с брда после Добрње сишао у равницу друма у Стричићима, најславнијем змијањском селу. Десно од друма је Грчка Градина, а лево се улази у село у којем су: лепа школа и црква на брегу. На путу од школе до цркве је удолина у којој је сваке године у последњој недељи августа бодљавина бакова; не борба бикова, а још мање (далеко било!) корида, него баш бодљавина бакова. Тако се то овде од памтивека звало, тако ће се и убудуће звати, јер: само се добар, бољи и најбољи бик назива: бак.

До Кочићеве родне куће, тачније: до оног што се дуго тако звало, а неки то и данас тако називају, стиже се уским асфалтним путем преко ливада десно од школе, па према Кочића Главици те кад се, после

⁸ Једино сам тако и могао назвати „војску” у коју је угурано по мало од све три до тада међусобно крваво зарађене војске: српска, хрватска и муслиманска (од рата 1992–1995. „бошњачка”).

импровизованог паркинга, макадамом кроз шљивике поред две или три куће скрене лево, пред очима радозналост пешака укаже се брвнарица покривена шиндром, неугледна, баш онаква какву је социјалистичка власт 1965. године могла да замисли као родни дом Кочићев, па га таквог и подигла. Петнаестак метара десно од тог 1965. године, поводом првог Кочићевог збора, подигнутог кућерка је право место где је била Кочићева родна кућа: остало је само мало трагова, ни цео педаљ темеља, и нејасно је зашто тај свој пригодни кућерак нису подигли ту где је онај прави и био до 1879. кад је отац Јован обудовио и замонашио се у Гомјеници (Гомионици), где ће му се касније и млађи син Илија замонашити.

Кад сам се из ове Кочића чакице с постојећом неправом и непостојећом правом Кочићевом родном кућом вратио до оног паркинга на крају уског асфалтног пута нисам (иако се то због овог путописа од мене очекивало) свратио у тзв. *Кочићево огњиште*, тј. једну врсту етно села: неколико брвнара, мали амфитеатар и споменик „нашем Кочи”. Овај споменик Кочићу, знам, дело је Драгољуба Димитријевића, професора вајарства на Академији примењених уметности у Београду, и 2009. су тадашњи градоначелници Београда и Бање Луке, Драган Ђилас и Драгољуб Давидовић, свечано отворили један од два идентична одливка у Чубурском парку у Београду, а овај други је овде на Змијању чекао да се 2012. године подигне ово Кочићево огњиште, па да се тек тада намести овде. У време Кочићевог збора у овом се простору одвијају књижевни програми; сада је све празно и немо, а и да је наишао неко – са ове би јаре брзо побегао у најближу хладовину.

На Кочићев збор се сваке године слије овде и више од десет хиљада Змијањаца, што овдашњих, што по свету расејаних, плус гости и пријатељи, па то увек буде и добра прилика да политичке странке проштају своје лидере и лидерчиће – е да би још који глас за свако мало расписиване изборе забегенисали.

Ове године ће манифестација Кочићев збор забележити 52. издање и опет ће, као и толико пута до сада, бити на пет места: овде у Стричићима, у манастиру Гомионица, у Београду (*Кочићев дан* с цвећем на његовом гробу у Алеји великана на Новом гробљу, па књижевно подне у Чубурском парку и књижевно вече у свечаној сали Удружења књижевника Србије) и, наравно, у Бањој Луци, где се и отвара у Кочићевом парку, а има књижевних и других програма по целом граду све до свечане академије у суботу у Банском двору и долазак овде у Стричиће на народни збор у недељу. На збору, као и по другим српским областима, има свега: и да се купи, и да се ије и пије, и да се

запева, па и заплаче, богами, ако бак за којег се навија почем изгуби или још и прободен буде, као што је Кочићев Јаблан Рудоњу проб'о кад га је на радост Лује свога надбо!

Много цура у народним ношњама одавно не виђам на овдашњим зборовима, осим на сцени пред школом, где играју и певају, као и момци им из културно-уметничких друштава змијањских и околних села и градова. Најзначајнији и најпознатији део умијањске народне ношње је змијањски вез⁹.

Има на више места, по књигама и каталозима све чешћих изложби, лепо описаних змијањских народних ношњи од старих времена до данас (нпр. Грозда Регодић у књизи „Бесједа и слика старог Змијања”), али се ја, ипак, опредељујем за текст који је као живи говор снимио др Драгољуб Петровић кад је овде скупљао грађу за своју на далеко познату књигу „О говору Змијања”:

⁹ Змијањски вез је специфична техника коју практикују жене Змијања од средине 19. века до данас. Задржао је своју орнаменталну форму веза тамноплаве боје, а користи се за украшавање женске одеће и предмета у домаћинству: венчанице, мараме, хаљине, столњаци и постељина. Змијањски вез уврштен је у репрезентативну UNESCO-ову листу нематеријалног културног наслеђа и тако је постао „свјетско добро, јер садржи снажну симболику која се преноси генерацијама, те промовише креативност, друштвену једнакост и разноликост”.

Била аљна, па бијо кѡжѹн, и ѡмориш и обѹчеш ѡнај кѡжѹн, обѹчеш ѡнѹ аљну, ѡмѡш ѡздѡљ ѡнѣ чѡрапе, шѡренѣ бије, дѣбелѣ, ѡ-дѡѡ плѣтѡва, шарѣне чѡрапе се плѣле, обѹјеш, ѡпутѡѡци, ѡпѡнци ѡт кѡжѣ волојскѣ, кравијѣ. Ѧсѹшѡ се ѡна фѡно кѡжа, ѡзрежѣш на нѣ ѡпѡнке како мѡгѹ бит и ѹкроѡш ѡпуту, мѡреш и ѡ танкѣ кѡжѣ гѡвађѣ, а мѡреш и ѡд ѡвчијѣ, па ѹсѹчѣш, ѹскѣселиш у водѡ, ѹзмѣш кѹку дрѡвѡнѹ, па ѹсѹчѣш ѡнѹ ѡпуту, па се ѡсѹши, ко ѡт канѡпа дѡђѣ. И ѹнда ѡјѣпо ѹнај ѡпанек ѡздѡљ га мѡло ѡбавијеш, па ѹзмѣш па набѡдѣш нѡжом ѡкола свѣга и сѡставиш, вођѣ нај кѡѹнѣѡ направиш, па ѹзмѣш ѡнѹ ѡпуту, ѡкола ѡкоѡиш, ѹзмѣш ѡнда вѡнчанѣце смо звѡли, е-ѡкѡ, ѡзгѡр свѣ ѡнѣ вѡнчанѣце ѡвлѣн пѡчнѣш, па дѡвлѣн, наѡнчанѣш-и ѡвуд јѣдан крај, дѡѡ, ѹзмѣш двѡструк, прѣплѣтѣш ѡздѡ ѡвудѡ га и тѡ смо нѡсѣли, тѣ ѡпѡнке.

Жѣнскѡ нѡсѣла кѡшѣљу ткѡнѹ ѡт кѡноплѣ, вѡлѡно како наѡивѡмо, ѡна сѣби ѡткѡ тѡмо ѡнај бѣз и ѡна сѣби сѡшѣјѣ кѡшѣљу као ѡѡ кѹповѡѡ. И ѡнда бѡла ткѡнѣца, то ѡна свѣ сѡбѡм направи, ѡпѡшѣ ѡнѹ ткѡнѣцу, еѡ ѡвлѡка шѡрокѡ, ѡко сѣбе, ѡнѣ рѣсе дѡље ѡйсѣ, по пѣ-шѣст рѣсѡ ѡкѡ као прѣст, ѡнда бѡшчу на-турѡ и ѡнај подѡвѡзѡч бијѡ па га мѣтнѣ на гѡлѡу и ѡглу прѡћѣра крос подѡвѡзѡч и кроз нѹ бѡшчу, а бѡшчу забѡци ѡкѡ нѡз лѣђѡ. Бијѡ је зѹбѹн, обѹчѣ ѡнај зѹбѹн на се и ѡпѡшѣ прѣгачу са... на сѣбе. И тѡкѡ...

Из овог народног говора изашао је и језик у приповеткама Петра Кочића, језик за који је Исидора Секулић казала: „Кад би могао језик једног писца постати књижевни језик, ја бих гласала за Кочићев језик; која снага, који стил, који звук, која музика трансцендетна”¹⁰

Из Стричића се, идући даље на југ, стиже у Ратково, место у којем се опет препуштамо Кочићевом Милићу Вујиновићу: „Само су се Змијањци дуго година гонили с Турцима. Ко пуне планине, па им је лако било, а и људи су онда били храбрији и сложнији него данас! Виђеше Турци да не могу изаћи на крај са Змијањцима, а и Змијањци се, опет, уморише од дугог и непрекидног војевања, па се погодише да чувају у Стражицама стражу и да помало војују с Турцима кад би на кога пошли. Султан им даде верман колико мутап са златном царском туром да је његова земља, да не плаћају ни цару арача ни попу колача, да могу остати у својој вјери и носити оружје... Кнезу Ратку, а неки веле кнезу Обраду, јер Ратко бијаше умро, дана је суданија на Змијању. Осим тога, дао је султан кнезу Тимар да кобиле ждријеби, Обровац да плоске налијева. Лијевче да овце јањи, и златну сабљу. Кнез је судио и заповиједао. Он се слушао у свачем.”

Кнез Ратко се са сином Вуком заиста помиње у турским дефтери-ма 1541. године; Вук као кнез села Бањице и мезре Обровац... Лепу легенду о имену следећег села Ситница на овом друму забележио је *Милан Карановић* 1927. године: „Неки паша пролазећи с војском за-ноћи на овој главици. Када му донесоше добре воде, допаде му се

¹⁰ Из одговора Исидоре Секулић у анкети „Летописа Матице српске” о језику 1953. године, овде из књиге „Изабране приповетке; Јазавац пред судом”, изд. *Звоник*, Београд 1999, стр. 161.

место и вода и запита кавазе: 'Који од вас жели да га овде наместим да могу, кад ме пут нанесе, коња одјახати и коначити на овом лепом месту?' Каваз Чолак са косовске Ситнице као да једва дочека, јави се и ту оста. Због тога што је из Ситнице са Косова, прозову врело и насеље Ситница''.

Змијањци су имали статус филуриција чија је филурија¹¹ године 1541, а и касније (1563) износила око 150 акчи, па и само 120, што је било видна повластица и долазило је, вероватно, од бојазни да не пребегну и не потраже уточиште код суседних аустријских или млетачких господара. Змијањском нахијом су управљали домаћи људи, кнезови и примићури. Аутономија се надаље огледала у непостојању тимарског система, у слободи коју није имала раја у другим деловима освојене земље, па право на своју веру и домаће свештенство... Змијањци су били искључени из постојећег пореског система и та аутономија је истрајно брањена при чему ваља имати у виду и повластице које су проишле из мартолошке службе Змијањаца што је знатно доприносило свеукупној аутономији нахије. Кочић је у Босанском сабору истицао да су се змијањски мартолоси, које освајачи нису могли лако покорити, погодили са новим господарима да чувају друмове куд пролази војска и помало војују. Остала је негде и прича да су Змијањци, у духу поменуте погодбе са Турцима, учествовали у освајању Бихаћа 1592. године. Од 70 мартолоса које је предводио кнез Обрад погинуло је 12 и сви су сахрањени код села Рипча, где им се „још распознају надгробни крстови”. У Бишће је први упао четовођа Ситвук Бабић, заповедник кнежеве страже над Бањицом, на месту које по томе и данас носи име Стражице. У турским пописним дефтерима из 1541. ово име је синоним за Доње и Горње Ратково, које је углавном и давало мартолосе.

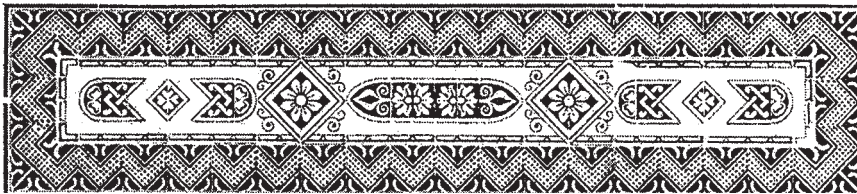
После Раткова и Ситнице силазим на Чађавицу из које се лево може за Мркоњић Град, а десно за Кључ. У овом месту је 1944. године убијен (покошен аутоматским оружјем из авиона) Урош Дреновић, Ситничанин, један од вођа устанка у западној Босни, али се после идеолошке поделе устаника определио за краља и отаџбину и са својим четничким одредом „и овако, и онако чувао и сачувао српски народ Змијања од усташког клања и њемачког вјешања”. Причао ми је о томе пошироко, у кафани „Влајко” овде на Чађавици, стриц садашњег власника кафане Мирка, сина Влајка Петровића, који је ја-

¹¹ Филурија – један дукат по домаћинству плаћали су Срби Турцима, а акча је била ситан турски себрни новчић тежине између 0, 13 и 1,07 грама

гњетином, киселим млеком и „љевачом од хељде” прославио и своју кафану, и Чађавицу, и сву змијањску јагњетину.

Испод Чађавице је Драгорај, село с мени најлепшим именом (где је и нова мала црква посвећена Св. Недељи), а још мало ниже је моја Превија у којој, ево, завршавам овај путопис у кући коју је мој отац Млађен подигао поред места где је до 1965. године била брвнара у којој сам рођен 1948. поневши име по ујаку, у овом крају „сваком човеку најдражем рођаку”.

Душко М. Петровић

УДК 94(=163.41)(477)''1918/1941''
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.19>

СРБИ У СВЕТУ

СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ ОД УЈЕДИЊЕЊА ДО СЛОМА ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918–1941)

Країшак осврћ*

У раду је размотрено неколико битних питања из историје Срба у Далмацији у међуратном периоду: покушаји превађавања наслеђене заосталости и неразвијености уз помоћ Привредно-културне матице за северну Далмацију, просветне прилике, улога епископа Иринеја Ђорђевића, српска искуства хрватског национализма.

Током целог 19. века српски народ у Далмацији налазио се под влашћу Хабзбуршке монархије. Њеним нестанком с политичке карте Европе после Великог рата, Далмација је, мада не цела, ушла у састав новостворене државе Краљевине Срба, Хрвата, Словенаца, односно Краљевине Југославије. Међутим, ослобођење Далмације није се одвијало без тешкоћа, већ је трајало неколико година. Чим је потписа-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (бр. 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

но примирје новембра 1918, италијанска војска је запосела одређена подручја на источном Јадрану и држала их све до 1921, односно 1923. године, када су припојени југословенској Краљевини. Под Италијом су после тога остали Истра (осим Кастава), Задар, Црес, Лошињ, Ластово, Палагружа, Ријека.

У Далмацији је у то време живело 17% православног српског становништва (106 132), највише у которском, бенковачком и книнском срезу, као и у врличкој општини сињског среза и у скрадинској општини шибенског среза.¹ Другим речима, Срби су у компактнијим масама били присутни у северној Далмацији, и то у њеним континенталним деловима: Равним котарима, Буковици, Книнском, Косовом и Петровом пољу. На Приморју их је било у Карину, код Задра, Биограда, Скрадина и Шибеника. Уредбом о подели земље на 33 области (1922), сва та подручја нашла су се у саставу Сплитске области, док су се дубровачки, корчулански, метковски и макарски срез нашли у оквиру Дубровачке области.² Године 1929. извршена је нова административна подела, па су Далмацију обухватиле Приморска и Зетска бановина.³ Приморска бановина покривала је подручје северне Далмације, где је била највећа концентрација Срба, а 1939. спојена је са Савском бановином у Хрватску бановину, којој је прикључен и дубровачки срез.⁴ Тако је Загреб преузео контролу и над Србима у Далмацији.

Велики рат зауставио је културни и економски препород српске Далмације започет у претходном периоду. Срби су после уједињења остали без „Српске зоре” која је стипендирала школовање будућих учитеља, Савез српских привредних задруга на Приморју фузионисао се с Главним савезом српских земљорадничких задруга у Београду, Српска централна банка за Приморје интегрисала се са Српском банком из Загреба и постала њена филијала, није обновљен рад Матице српске у Дубровнику, пропале су бројне задужбине и фондови, читачонице, певачка друштва и друге установе које су пред рат полетно осниване. Због италијанске окупације престале су с радом богословија у Задру и учитељска школа у Арбанасима. Велики проблем за српско

¹ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год., Сарајево 1932, 246 и даље.

² „Уредба о подели земље на области”, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (Београд), бр. 92, 28. IV 1922, 1.

³ *Исто*, 5. X 1929.

⁴ *Исто*, 26. VIII 1939.

становништво из залеђа представљао је губитак Задра, који је Буковчанима и Котаранима био најближи и најуприступачнији трговачки центар у коме су могли да продају своје производе.

Иако нису располагали природним предиспозицијама – воденим токовима и плодном земљом – за интензивније бављење пољопривредом, у пределима Далмације насељеним претежно Србима пољопривреда је ипак била најзаступљенија привредна грана. Преовладавали су ситни сељачки поседи, а аграрном реформом, која се због отпора земљопоседника и услед нерегулисаних односа с Италијом која је држала део територије Далмације одвијала веома споро,⁵ до 1941. године подељено је 30–35 000 хектара земље.⁶ Фабрика готово да и није било у срезovima с већинским српским становништвом. Оне су биле распоређене у приморским местима, нарочито у Сплиту и Шибенику, као и на острвима.⁷ Изразито аграрног карактера, српско друштво у Далмацији било је заостало и неразвијено. Већина становништва живела је на селу, у лошим и нехигијенским условима, у приземним каменим кућама потлеушама, делећи стамбени простор са стоком, хранећи се слабо и једнолично,⁸ оскудевајући у води, пијући много алкохола,⁹ исцрпљујући се напорним радом, лишена одговарајуће здравствене заштите која би јој помагала да се носи са заразним и другим болестима, посебно с веома раширеном туберкулозом и маларијом.

И поред сопствених напора и извесних, мада сасвим недовољних улагања државе у овај крај, Србима никако није полазило за руком да превладају наслеђену заосталост и побољшају животни стандард.

⁵ Zdenka Šimončić-Bobetko, „Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata (1918–1941)”, *Povjesni prilozi*, br. 1, 1989, 93–141.

⁶ Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941 god.*, Sarajevo 1958, 488.

⁷ Joso Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923.

⁸ Како би изашли на крај са својом великом невољом, а то је била глад, која се појавила као последица рата, Далматинци су се обраћали компетентним факторима у Београду. Постоји сведочанство да је делегација из Кистања посетила Николу Пашића, у кога је имала највише поверења, молећи га да предузме одговарајуће мере. „Дневне вести: Гладни из Далмације”, *Радикал* (Београд), бр. 370, 14. II 1923, 3. Држава је одмах по уједињењу почела борбу против глади. Формиран је одсек за прехрану који је, помоћу бескаматних кредита које је давало Министарство, набављао животне намирнице и делио их угроженима бесплатно или по повољним ценама. Архив Југославије (даље: АЈ), 65–165–516, Реферат Д. Корлаета о привредним приликама сплитске области, 23. II 1927.

⁹ Алкохолу су били склони нарочито Котарани који би се, према сећањима једног савременика, озарили и на сам спомен алкохола. Раде Лежаић, *Сјећања и успомене народног учитеља из Книнске крајине*, Београд 1999, 88.

Они су били огорчени чињеницом да је држава одвајала знатна новчана средства за Приморје, за развој поморског саобраћаја, обављање грађевинских радова у приморским лукама, унапређивање школства, туризма и рударства, док за потребе континенталних предела није имала слуха. О томе шта учинити како би се ситуација у залеђу променила набоље, расправљало се на састанку у Земунику код Задра, 17. октобра 1925. године. Састанак је одржан на иницијативу двојице свештеника, римокатоличког Шиме Лукића и православног Лазара Матића, и присуствовало му је више од 60 представника Равних котара различитих вероисповести и страначке припадности, задругара, учитеља и свештеника. Присутни су били и шеф пољопривредног одељења обласне управе Станко Ожанић, управник Задружног савеза др Бервалди и народни посланик Радикалне странке др Урош Десница. У разговорима који су вођени том приликом констатовано је да се мора радити у више праваца: на искорењивању маларије, унапређивању пољопривредне производње – посебно уз помоћ установе узорних ратара, на формирању једног културног, административног и привредног средишта какво је под Хабзбурговцима био Задар, на подизању основних школа, поправљању путева и сл.¹⁰

Неколико година касније, 1928, формиран је акциони одбор за „подизање северне Далмације”. У саопштењу објављеном пред почетак рада, одбор је изразио забринутост због саобраћајне изолованости тог подручја, што онемогућава успостављање економских и трговинских веза с другим крајевима државе. Шибеник, иако удаљен од северне Далмације, није имао железничку комуникацију с њом, па није могао да преузме функцију коју је раније имао Задар као залеђу најближи трговачки центар. Услед изостајања државне интервенције, група интелектуалаца је дошла на идеју да оснује организацију која ће се, уз ослонац на учитеље, свештенике и друге припаднике локалне елите, посветити раду на економском и културном препороду северне Далмације. Та организација, под именом Привредно-културна матица, основана је 27. јуна 1928. године у Книну. На оснивачкој скупштини било је присутно око 200 особа, међу њима и Нико Новаковић, председник обласне скупштине, Шиме Брадић, председник обласног финансијског одбора, Тесић, изасланик великог жупана, делегати из

¹⁰ „Vapaj Ravnih Kotara”, *Razgovor naroda jugoslovenskoga*, br. 12, 30. X 1925, 1; „Gradska kronika. Sastanak narodnih odaslanika iz Ravnih Kotara”, *Novo doba*, br. 260, 22. X 1925, 5; Dr. Josip Bervaldi, „Glas umirućih... pitanje Ravnih Kotara”, *Novo doba*, br. 261, 23. X 1925, 1.

разних општина и др Стева Метличић и др Урош Десница, радикалски прваци из северне Далмације. Учесници скупштине нису се сламали у вези са седиштем Матице, пошто су неки од њих сматрали да би то требало да буде Шибеник, а други, који су на крају преовладали, предлагали су Книн. Том приликом изабран је и управни одбор Матице, под руководством свештеника и великог прегаоца на пољу културно-просветног рада у северној Далмацији Лазара Матића и др Деснице.¹¹ Задатак Матице био је да се бави оснивањем и помагањем школа, курсева, предавања, пољопривредних станица, објављивањем популарних стручних листова и књига, набавком вештачког ђубрива, средстава за заштиту биља и пољопривредних машина и њиховом поделом по повољним ценама, оснивањем и афирмисањем задруга, посредовањем код власти, а све са циљем да се покрену и побољшају сва економска и културно-просветна питања северне Далмације. Иако су опозициони кругови пласирали информацију да су акцију за оснивање Привредно-културне матице иницирали радикали,¹² у правилима овог друштва наглашено је да се оно уопште не сме бавити политиком, да у том погледу мора остати потпуно неутрално и, самим тим, отворено за припаднике свих „племена”, вера и странака. У Матици су била окупљена сва постојећа друштва (учитељска, свештеничка, просветна, трговачка, занатлијска, спортска, соколска, женска, читачонице, Просвета, Привредник и друга), као и све већ постојеће установе (фондације и друге).¹³ Да би могла озбиљно да извршава задатке ради којих је основана, Привредно-културној матици је било потребно, оцењено је, око 10 милиона динара почетног капитала. Због тога се група од око 40–50 лица, међу којима су били народни посланици Радикалне странке из Далмације др Урош Десница, др Душан Иветић, прота Сергије Урукало, затим велики жупан др Иво Перовић и неколико далматинских начелника, обратила за помоћ министру финансија др Николи Суботићу, с великим очекивањима зато што је и он био Далматинац. Међутим, њихова очекивања нису била испуњена јер иако су од свог високо позиционираног земљака добили обећање да ће им обезбедити око три милиона динара, он то обећање није одржао.¹⁴

¹¹ „Šibenik. Kulturno privredna matica sjeverne Dalmacije”, *Novosti* (Zagreb), br. 179, 30. VI 1928, 10.

¹² Исто.

¹³ АЈ, 66–2294–2162, Правила друштва „Привредно-културна матица за сјеверну Далмацију”.

¹⁴ „За pomoć sjevernoj Dalmaciji. Konferencija u Ministarstvu finansija”, *Novosti*, br. 179, 30. VI 1928, 10; *Северна Далмација некад и сад*, Београд 1939, 93.

Па тако, без материјалних средстава Матица није успевала да обавља своје задатке и реализује постављене циљеве. Њен највећи допринос представљао је недељни лист *Глас* (1929–1937) који је у међуратном периоду био једино гласило посвећено егзистенцијалним проблемима северне Далмације и који је током девет година излажења био најчитанија лектира међу становништвом тог подручја.

Поред *Гласа*, српско село прихватало је само збирке народне поезије, па је садржај те литературе био главни извор сазнања деце и одраслих о свету и положају човека у друштву; историјска свест, религиозна схватања и морална уверења грађени су управо на искуствима сабраним у циклусима народних песама. О томе какву је привлачну снагу имала народна поезија најбоље сведочи податак да су појединци који би добили на поклон песмарицу за само месец дана успевали да науче слова, како би могли да прате стихове које је испевао народни певач.¹⁵ Радо се читала и историја, као и књиге из области пољопривреде.¹⁶ Ипак, књига је била реткост, као и школовани људи. Већина становништва на српском етничком простору била је неписмена. Према попису из 1931. године на подручју Приморске бановине било је 57,4% неписмених лица старијих од 10 година.¹⁷ У далматинским крајевима те бановине по броју аналфабета предњачили су кнински (69,3%) и бенковачки срез (68,2%).¹⁸ Неписменост је била последица недовољног броја школа, њихове неравномерне распоређености, константног мањка наставног кадра, који је био у несразмери с бројношћу потенцијалних ђака, неразвијене свести родитеља о потреби школовања деце. У книнском школском срезу је 1927–1928. године постојало само 35 школа, а у бенковачком само 36.¹⁹ Године 1935. на подручју бенковачког школског среза радила је 41 основна школа, а 1940. године – 45. Међутим, тај благи пораст броја основних школа није могао битије утицати на поправљање просветних прилика, јер су Срби били већином сконцентрисани у мањим селима и насељима,

¹⁵ АЈ, 66–1315–1556, Извештај школског надзорника о основним школама бенковачког среза, Бенковац, 24. VII 1925.

¹⁶ АЈ, 66–2343–2223, Радослав Д. Бјелановић, Драшко Г. Бјелановић, Илија С. Бјелановић – Министарству просвете, Ђеврске [око 1923].

¹⁷ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knjiga III: prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Београд 1938, 7–8.

¹⁸ *Исто*, 68–69.

¹⁹ *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Алманах*, св. III, 1927–1928, Загреб, 476.

у којима школе уопште нису постојале.²⁰ Школске зграде биле су у веома лошем стању, на шта је нарочито утицала италијанска војска која их је за време окупације претворила у касарне и нанела им велику штету.²¹ Често су биле сасвим мале, те се настава морала одржавати у истој учионици за више одељења наизменично, уместо да свако одељење има своју посебну просторију. Биле су лоше опремљене, без одговарајућих учила, а неадекватни услови за рад лоше су утицали на васпитавање деце. Примера ради, у Кистањама ђаци су једва успевали да чују учитеља због шкрипе трошних, дотрајалих и расклиманих клупа.²² Малишанима је недостајало оно што је најпотребније, а то су књиге. Пошто је књижни фонд школских библиотека био мали, а често такве библиотеке уопште нису ни постојале, понекад је сам Двор интервенисао како би се снабделе школе у којима је владала највећа оскудица. На молбу Николе Рашка, школског надзорника бенковачког среза, краљ је најсиромашније школе тог среза (у Бенковцу, Обровцу, Кистањама, Смилчићу, Кули, Јагодњи, Бргуду, Карину, Жегару, Буковићи и Билишанима) претплатио на Библиотеку српских писаца.²³ Управа Двора плаћала је претплату „Народној просвети”, издавачком предузећу из Београда, које је сваког месеца школама слало књиге. Проблем су представљали чак и уџбеници које родитељи, услед сиромаштва или небриге, нису набављали својој деци.²⁴ И док су се, с једне стране, стално тужили на недостатак школа, на непросвећеност као на главни разлог неразвијености, мештани српских села су, с друге стране, сами спречавали своје синове и кћери да одлазе на наставу тамо где су школе постојале. То је долазило до изражаја посебно у јесењим и пролећним месецима када су школе бивале полупразне јер су малишани остајали код куће ради обављања пољских радова. На школу се гледало као на „дангубу” јер се знало да ће деца по завршетку основног образовања, осим ретких изузетака, остати код куће и даље се бавити пољопривредом, као и њихови преци.²⁵

²⁰ Mate Zaninović, „Školstvo u Benkovcu i njegovu kraju”, *Benkovački kraj kroz vjekove* 2, Benkovac 1988, 276–279.

²¹ АЈ, 66–1315–1556, Извештај школског надзорника среза Бенковац, 24. VII 1925.

²² Милан Штрбац, *Прошлост школства Кистања и Буковице (од Српске народне школе 1856. до ОШ „Јово Мартић”)*, Кистање 1989, 107.

²³ АЈ, 74–501–723 Решење Управе двора, 1. VI 1928.

²⁴ Р. Лежаић, н. д., 73.

²⁵ Р. Лежаић, н. д., 73, 82.

Недостатак наставног кадра,²⁶ с којим се стално суочавало српско село и који је такође представљао озбиљан проблем у процесу описмењавања и просвећивања српске заједнице, био је пре свега последица губитка учитељске школе у Арбанасима код Задра. Тај губитак отворио је питање премештања препарандије у неки други град Далмације. За учитељску школу били су заинтересовани и Шибеник, и Дубровник, и Сињ, и Книн, па чак и Макарска, покушавајући да убеди Министарство просвете да баш они заслужују да добију препарандију. Сињани су истицали као своју предност чињеницу да се њихов град налази у континенталном делу Далмације, па је приступачан деци из околних крајева која немају средстава да се школују у удаљеним, приморским местима.²⁷ Школски одсек покрајинске владе за Далмацију залагао се, међутим, за пресељење препарандије на приморје, у Шибеник или Дубровник, где би млади из унутрашњости добили прилику да упију културна достигнућа развијеније средине и да их пренесу свету из кога су потекли; од значаја је било и то што би године интензивног физичког сазревања провели у окружењу које омогућава правилан телесни развој и што би боравак на далматинској обали пробудио осећања љубави и патриотизма према том крају југословенске отаџбине, који је угрожавала суседна Италија.²⁸ Одбор подружнице Југословенске матице у Дубровнику пледирао је за то да се будући учитељи обучавају за свој позив у граду под Срђем због југословенске оријентације његових становника и због свих његових културних преимућстава.²⁹ А по мишљењу Книћана, право решење за проблем арбанашке учитељске школе био је управо њихов град, јер би се деца из околних сеоских крајева, којима је Книн био близу, ту могла лако школовати. На тај начин би се коначно повећао број учитеља у

²⁶ Школске 1936/1937. године у книнском и бенковачком срезу на једног учитеља долазило је 89 односно 92 детета, док је у осталим срезовима северне Далмације на једног учитеља долазило од 40 до, највише, 66 детета. У загорским крајевима на једног учитеља често је долазило и под 200 деце. *Северна Далмација некад и сад*, 19.

²⁷ АЈ, 66–2201–2126, Споменица одасланика општине Сиња – министру просвете, Сињ, 25. II 1921.

²⁸ АЈ, 66–2201–2126, Школски одсек покрајинске владе за Далмацију – Министарству просвете, Сплит, 20. I 1921.

²⁹ АЈ, 66–2201–2126, Одбор подружнице Југословенске матице у Дубровнику – министру просвете, 7. VIII 1921.

којима је северна Далмација стално оскудевала.³⁰ Одлуком министра просвете на крају је решено да се препарандија из Арбанаса привремено премести у Дубровник где је, септембра 1921. године, почела с радом у згради женске учитељске школе, да би следеће године добила сталне просторије у Шибенику, и одатле се више није исељавала.³¹

Срби у северној Далмацији нису могли бити задовољни таквом одлуком надлежних власти, јер у Шибенику није постојао интернат у коме би будући учитељи становали током школовања. Почетком двадесетих година шибеничка општина поклонила је земљиште од 3.200 м² на коме је требало да буде подигнут интернат, месни одбор културно-просветног друштва „Просвета” из Сарајева сакупио је око 60.000 динара, а Главни одбор „Просвете” у Сарајеву издвојио је 20.000 динара. Ипак, интернат у Шибенику није подигнут.³² Због тога су се уместо Срба, којима материјалне могућности нису дозвољавале да четири године проведу у Шибенику о сопственом трошку, у препарандију уписивали првенствено ђаци из тог града и околних приморских места. За двадесетак година рада, она је оспособила само 14 Срба учитеља (не рачунајући учитељице). Крајем тридесетих година у њој се школовало 128 ученика, од тога само 19 православних Срба (десет дечака и девет девојака).³³ Држава је, ипак, показала вољу да изађе у сусрет далматинским Србима када је Министарство просвете 1925. године донело одлуку да у Книну оснује државну учитељску школу и да чак подигне посебну зграду у којој би та школа радила.³⁴ И заиста, у селу Ковачићу код Книна држава је подигла велелепну грађевину која се састојала од просторија за учионице и интернат и уз коју су били подигнути и павиљони за станове наставника. Међутим, тај објект никада није претворен у школу, већ је предат на коришћење војсци.³⁵

Уместо учитељске школе, Книн је 1921. године ипак добио једну просветну установу, нижу, четвороразредну реформну реалну гимна-

³⁰ АЈ, 66–2201–2126, Преставка општине Книн – Министарству просвете, 1. IV 1921; др. Н. Н., „*Naši dopisi. Gdje da se smjesti učiteljska škola – u Knin ili Šibenik?*”, *Дубровник*, бр. 62, 5. VIII 1922, 3.

³¹ АЈ, 66–2201–2126, Решење министра просвете Светозара Прибићевића од 15. VII 1922.

³² Т. Калањ, учитељ, „Просветне прилике у северној Далмацији”, *Народна просвета*, бр. 87, 22. XI 1923, 1–2.

³³ *Северна Далмација некад и сад*, 75.

³⁴ АЈ, 66–736–1193, Одлука министра просвете Светозара Прибићевића од 7. V 1925.

³⁵ *Северна Далмација некад и сад*, 76.

зију. Она је функционисала до краја двадесетих година када је, због веома лоших односа у политички подељеном колективу, затворена.³⁶ Рад книнске гимназије обновљен је у другој половини тридесетих година.

Осим у учитељима, Срби у Далмацији оскудевали су и у свештеницима.³⁷ Као што се поставило питање премештања учитељске школе из окупираног Задра у неки други град, исто питање поставило се, да се не би потпуно прекинуо процес формирања свештеничког кадра, и за богословију. Прота Милош Парента, професор Задарске богословије, сматрао је да би било најбоље да то буде Сплит, пошто се могло очекивати да управо тај град постане главна саобраћајна и трговачка лука Југославије, административно седиште Далмације и седиште далматинске епископије. Оснивање једне верске школе, поред осталих установа, било је, по његовом мишљењу, веома важно за учвршћивање српских позиција на приморју, ради заустављања даљег продора страних сила у унутрашњост Краљевине. Такође, Парента је истицао да је јачање православља на приморју од изузетног значаја за успостављање народног и државног јединства, јер је требало да допринесе приближавању римокатолика и православних, Хрвата и Срба.³⁸ Исто што и Парента тврдили су, у представи Министарству вера од 15. јуна 1920. године, и изасланици свештенства далматинске епархије Михаил Јовић, Стево Бијелић и Лазар Матић: да није паметно да се Срби у Далмацији, где су малобројни, окружени „иноверцима” и изложени утицају бројног и образованог римокатоличког клера, остављају без својих културних установа. У тој представи тројица свештеника су посебно напомињали да позиције не треба појачавати у средини, где су оне већ довољно јаке, него на периферији, где непријатељ увек најсиловитије насрће и напада.³⁹ И Свети синод Српске православне цркве огласио се поводом питања богословије, тражећи од Министарства вера кредит за отварање верске школе у Шибенику. Министарство је у периоду од 1924. до 1927. године одобрило 1 500

³⁶ Подробније: Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008, 263–266.

³⁷ Крајем 1924. године у Далматинско-истарској епархији било је 13 упражњених парохија од укупно 57. *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Срем. Карловци 1925, 134.

³⁸ Милош Парента, „Богословија на Приморју”, *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 10, 15/28. V 1922, 156–158.

³⁹ АЈ, 69–185–298.

000 динара и тим новцем је од Српске банке из Загреба откупљена зграда за богословију.⁴⁰ Али богословија ипак није отворена.

Да би се решио проблем недовољног броја интелектуалаца који би се ангажовали на задатку економског и културног препорода северне Далмације, далматински епископ др Иринеј Ђорђевић (1931–1952) је на конференцији епархијског свештенства у марту 1933. године покренуо иницијативу за оснивање Ћачког дома у Шибенику. Интернат би, делимично бесплатно, а делимично под врло повољним условима, примао на средњошколско и стручно образовање одабрану православно српску децу из Епархије далматинске. На тај начин би се формирао слој српских интелектуалаца који би се, с обзиром на порекло, готово сигурно враћали у родна села и стечена знања стављали у службу народа из кога су потекли. На конференцији је постављен темељ фонду за подизање дома тако што је сам владика Ђорђевић приложио 10 000 динара. Ускоро је формиран и Одбор под председништвом далматинског епископа, који је за две године за изградњу интерната обезбедио земљиште у центру града, као поклон православне црквене општине у Шибенику. Општина је, такође, ставила на располагање 100 000 динара, а сакупљено је и још 40 000 динара добровољних прилога. Тако се дошло до суме од 350 000 динара, у новцу и земљишту. Међутим, за подизање Ћачког дома за 60 питомаца, према пројекту архитекте Момира Коруновића, било је потребно милион динара. Зато је Одбор за подизање Ћачког дома у Шибенику крајем 1935. године упутио апел свим појединцима и установама из целе Југославије да приложима помогну реализацију ове идеје.⁴¹ На апел су одговорили, поред осталих, Јандрија и Антонија (Антонијета) Вујатовић из Книна, који су своју велику оставштину од два милиона динара завештали на стипендије и подизање Ћачког дома, као и шибенички трговац Душан Смољановић и његова сестра Марица (Марија) који су завештали своју кућу с два дућана, укупне вредности од око двеста хиљада динара.⁴²

Поред покушаја подизања интерната за српску децу, владика Иринеј Ђорђевић предузео је и низ других мера за поправљање положаја српске заједнице у Далматинској епархији, тако да је његов долазак на место епископа био од великог значаја за Србе те епархије. Прво је почела да се мења ситуација у цркви: основани су Свештенички дом, Епархијска привредна задруга, Посмртни фонд, Епархијска библио-

⁴⁰ АЈ, 69–41–65.

⁴¹ *Просветне невоље Срба у Далмацији и Босанској крајини*, Београд 1935.

⁴² *Северна Далмација некад и сад*, 73, 103.

тека; почело је обнављање три далматинска манастира, Крке, Крупе и Драговића и њихово оспособљавање за активну улогу у животу српског народа. Владика Иринеј је изабран за председника Привредно-културне матице коју је водио с пуном посвећеношћу. Контакт с народом одржавао је често обилазећи епархију, проповедајући и служећи литургије. Позната је његова посета Дрнишу октобра 1933. године, када је позивао на слогу православних и римокатолика, за шта се посебно залагао, као за један од главних услова очувања државног јединства. Пажњу владике Иринеја привукао је покрет становника Виса за прелазак у православље. Наиме, већ после Првог светског рата од око 5 000 римокатолика на Вису приближно 160 особа прешло је на православље.⁴³ Како православни Вишани у почетку нису имали свог пароха, на острво је, ради богослужења, повремено долазио сплитски парох Сергије Урукало. Прота је на Вишане оставио веома добар утисак па су се, приликом сваког његовог доласка, јављали нови случајеви преласка на православље, а постало је актуелно и питање изградње православне цркве на острву.⁴⁴ Црква је завршена 1933. године, а владика Иринеј је извршио освећење храма, посветивши га св. Кирилу и Методију. У току његове службе подигнути су храмови и у другим местима Далматинске епархије, а започета је и изградња Храма Светог Саве у Сплиту.⁴⁵

Владика Иринеј Ђорђевић могао се похвалити и трудољубивим свештеницима који су служили у његовој епархији. Веома ревностан био је, на пример, јереј Душан Рашковић. У парохији Горња Јагодња код Бенковца он је, у периоду од 1921. до 1927. године, основао помоћну основну школу у својој кући, библиотеку и земљорадничку задругу, организовао је одржавање курсева за земљораднике, с успехом је радио на искорењивању алкохолизма, подучавао је мештане савременом начину градње кућа и хигијенском начину живота, слао је децу на школовање преко „Привредника” итд.⁴⁶ Упркос свему, осећало се слабљење верских осећања српског народа који је све ређе и у све

⁴³ АЈ, 69–185–298, Бискупски ординаријат – Католичком одељењу Министарства вера, Хвар, 19. VII 1926.

⁴⁴ АЈ, 69–185–298, Командир жандармеријске станице Вис – Кр. среском поглаварству, 2. III 1926.

⁴⁵ Епископ Иринеј Ђорђевић, *Одабрани радови*, приредили др Драган Суботић, Борисав Челиковић, Горњи Милановац 2003.

⁴⁶ АЈ, 74–417–615/67, Јереј Душан Рашковић, парох – Управи Краљевог фонда у Београду, 25. II 1927.

мањем броју одлазио у цркве.⁴⁷ Јереј Душан Рашковић је пољуљану веру у Творца у својој парохији повезивао са ширењем комунистичке идеологије али је, према сопственом тврђењу, за неколико година успео да безбожништво сведе на најмању меру.⁴⁸ Ипак, сиромаштво и оскудица нису погодовали учвршћивању религиозности, па је крајем 1928. године 18 породица из Горње Јагодње одлучило да одбаци православље да би се ослободиле финансијских обавеза према свом пароходу. Тај случај окончан је после неколико месеци тако што је свих 18 породица одустало од првобитне намере, а против њиховог идејног вође чак је поднета судска пријава.⁴⁹

Но, без обзира на посустала верска осећања, народна традиција је поштована, па тако и верски празници, међу којима се својим симболичним значајем највише истицао Видовдан. На тај дан сваке године православни Срби окупљали су се око цркве Лазарице на Далматинском Косову, где је држан парастос косовским јунацима и свим осталим прегаоцима који су положили животе за националне идеале. Прва прослава после ослобођења одржана је 1921. године и од тада је у прослави редовно учествовала југословенска војска, представници соколских, четничких, задружних и свих осталих националних организација. Од 1929. године у прославу се укључила и Привредно-културна матица. Веома свечано било је 1935. године, када је видовданску прославу својим присуством увећао патријарх Варнава Росић. Године 1936. представници задружних, просветних, привредних и здравствених организација из целе северне Далмације донели су Косовску резолуцију која се састојала од десет тачака. У првој тачки указано је на „ситни рад у служби целине” као на њихово основно начело, у другој на то да су јунаштво, естетски осећај, хуманост, правдољубивост и једнакост основа народног државотворства, културног стваралаштва и социјалних односа, у трећој на то да је јединствени народни покрет постао најважнији чинилац јавног живота у северној Далмацији, у четвртој на задругарство као на најподеснији облик културног уздизања и привредног унапређивања села, у петој на то да се у задружном раду морају поштовати одређена начела, у шестој на

⁴⁷ АЈ, 74–359–540/463, Свештеник Милош Добрић и учитељ Ђуро Добрић – Краљу, Стрмица (кнински срез), 25. I 1931.

⁴⁸ АЈ, 74–417–615/67, Јереј Душан Рашковић, парох – Управи Краљевог фонда у Београду, 25. II 1927.

⁴⁹ АЈ, 69–185–298, Извештај Министарства унутрашњих послова – Министарству правде, 28. V 1929; „Pravoslavni seljaci istupaju iz pravoslavlja”, *Novosti*, br. 325, 23. XI 1928, 7.

потребу помагања свих активности које доприносе унапређивању, и то без уплитања у начин функционисања постојећих организација, у седмој на потребу окупљања, на наведеним основама, свих пријатеља националног и државног напретка, у осмој на то да политика не сме бити изговор за одбијање сарадње на пословима који су изнад страна-чких и личних уверења, у деветој на потребу одржавања веза с другим сличним организацијама – које се заснивају на приватној иницијативи – у држави, а десетом тачком је упућен позив на сарадњу у складу с принципима изложеним у претходним одредбама. Прослава код цркве Лазарице 1937. резултовала је доношењем Видовданске изјаве, која се тицала актуелних државних питања, међу којима је најважније било питање статуса Хрватске у Југославији. У Видовданској изјави речено је да народ северне Далмације, Лике и Босанске крајине изражава непоколебљиву веру у јединство државе и у неповредивост начела на којима је основана, да тај народ неће мирно гледати цепање државе и да ће силом порушити све међе између њега и Србије, ако дође до њиховог успостављања, заузет је негативан став према конкордату и затражено од одговорних фактора да се ангажују на правилном решавању ових спорних питања. Године 1939. одржана је јубиларна прослава поводом петсто педесет година од Косовске битке и педесет година од освећења цркве Лазарице. Прослави је присуствовала велика маса народа, сељака и грађана. На прослави су били и: краљев изасланик генерал Војислав Радовановић, цео кнински гарнизон предвођен артиљеријским пуковником Вуксановићем, представници четничког удружења из Книна и Сплита, певачка друштва „Шумадија” из Сплита и „Србадија” из Шибеника, изасланства задружних и народно-женских установа, народно-црквених општина, просветних и привредних организација. Појавили су се и бан Приморске бановине др Мирко Буић, професор Миле Павловић у име Централног одбора Народне одбране из Београда, новинар и књижевник Григорије Божовић у име листа *Политика*, Димитрије Љотић и многе друге угледне званице. Покровитељ прославе био је далматински владика Иринеј. Свечаност је завршена усвајањем Видовданске декларације у шест тачака. У декларацији је истакнута непоколебљива везаност Срба из Далмације и суседних крајева за Србију, краља Петра II и краљевски дом Карађорђевића и изражена спремност за највеће жртве за одбрану Краљевине Југославије, њеног јединства, недељивости и свих осталих начела на којима је саздана. Упозорено је на то да се они неће помирити са поновним успостављањем старих граница или нових подела које би биле противне животним интересима наро-

да и аманетима предака и потврђена воља за сарадњу са Хрватима и Словенцима са којима чине један јединствен југословенски народ. Од надлежних фактора затражено је да упуте помоћ њиховој задружној акцији и свим приватним иницијативама које имају за циљ препород тог занемареног краја, упућен је захтев да се Видовдан прогласи за државни празник и да се посмртни остаци њихових хероја Онисима Поповића и Јована Лазића које је Аустрија погубила у Великом рату, пренесу и достојно сахране код цркве Лазарице.⁵⁰

И док су се залагали за државно и народно јединство и срдчане односе с римокатолицима у чијем су окружењу живели, Срби у Далмацији често су сносили последице хрватских сепаратистичких настојања. Идеологија Хрватске сељачке странке је убрзо после уједињења почела да продира и на тај простор, уносећи раздор и подстичући тензије и напетости у српско-хрватским односима. Неслога између два народа осећала се у већим и мањим урбаним центрима, оптерећујући свакодневницу грађана. Хрвати су у Книну посећивали само своју, „Хрватску” читаоницу, док су у Соколско друштво одлазили само Срби. Заједничка дружења нису била могућа чак ни у кафанама, јер је једна била резервисана за Србе, а друга за Хрвате. Трговци и занатлије Срби су називе својих фирми исписивали ћирилицом, а Хрвати латиницом, па су се потенцијални купци опредељивали у складу с том сигнализацијом.⁵¹ У хрватским селима у околини Сплита долазило је до терористичких напада на Србе.⁵² Поводом првог наступа тек обновљене српске музике, у Дубровнику су организоване демонстрације, а дошло је и до физичких обрачуна.⁵³ У Сплиту је избио инцидент на фудбалској утакмици Југославија – Хајдук. Играчи београдског клуба у Диоклецијановом граду су били дочекани с мржњом и нетрпељивошћу, на терену су их вређали и публика и фудбалери противничке екипе, а по завршетку утакмице удруженим снагама су их напали навијачи и спортисти Хајдука.⁵⁴ Терка познатог дубровачког Србина римокатоличке вере Боже Хопе, Луце Хопе, није могла да се запосли у учитељској школи у Дубровнику зато што је била Српкиња, већ је морала да потражи посао далеко од свог

⁵⁰ АСАНУ, Заоставштина Стевана Роце, 11219/13–32: *Косовска народна читанка*, Београд 1940, 73–111.

⁵¹ Josip Draganić, „Kroz Dalmaciju. Pismo iz Knina”, *Riječ*, br. 176, 6. VIII 1926, 3.

⁵² Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938; knjiga prva (1921–1930)*, Beograd–Zagreb 1986, 543.

⁵³ „Демонстрације против Срба у Дубровнику”, *Политика*, бр. 7256, 14. VII 1928, 10.

⁵⁴ „Зашто тако Сплићани?!”, *Реч* (Београд), бр. 1300, 2. VIII 1928, 7; „Југославија’ бојкотује ’Хајдук’”, *Реч*, бр. 1301, 3. VIII 1928, 6.

родног места, у Неготину.⁵⁵ Чак су и ђаци испољавали незадовољство, па је у Дубровачкој гимназији избио штрајк гимназијалаца због тога што је једна наставница била Српкиња из Србије.⁵⁶ На симболичкој равни, однос према Србима манифестовао се кроз однос према разним српским обележјима, нарочито кроз став према ћирилици. У дубровачком срезу су већ 1936. године постојеће табле на општинама замењиване новим, с хрватском тробојком, хрватским грбом и латиничним натписима.⁵⁷ Дубровачки парох Божидар Митровић тврдио је да су у том граду од самог почетка, односно од ослобођења настале врло тешке прилике за Србе, да је протерана већина њихових трговаца и да се прогањају њихови поштени и национално оријентисани чиновници.⁵⁸ На удару су се нашли и Срби католици – којих је пре уједињења било око 25 000 у Далмацији, посебно у Дубровнику – што је показала тзв. дубровачка милијунашка афера.⁵⁹ Оснивање Хрватске бановине довело је до даљег погоршања положаја Срба који су се нашли у њеним оквирима, па тако и Срба у Далмацији, и наговештавало је нова страдања којима ће и тај део српског народа бити изложен у предстојећем ратном вихору.

ИЗВОРИ

Необјављени:

Архив Српске академије наука и уметности: Заоставштина Стевана Роце
 Архив Југославије: Фонд Министарство трговине и индустрије, Министарство просвете, Двор Краљевине Југославије, Министарство вера

Рукописно одељење Народне библиотеке Србије: Преписке

⁵⁵ Народна библиотека Србије, Рукописно одељење, P756/8, Марко Мурат – Милораду Павловићу, s. I., s. a.; P756/9, Марко Мурат – Милораду Павловићу, 1920. или 1921.

⁵⁶ Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније: прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, Београд 2004, 49.

⁵⁷ Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније: прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, Београд 2004, 47–48.

⁵⁸ Никола Милованчев, „Меморандум дубровачког пароха Божидара Митровића председнику владе Стојадиновићу о тешком положају Срба у Дубровнику 1938. године”, *Зборник о Србима у Хрватској* 2, Београд 1991, 503.

⁵⁹ *Дубровачка милијунашка афера*, Дубровник 1921.

Објављени:

- Avramovski Živko, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938; knjiga prva (1921–1930), Beograd–Zagreb, 1986.*
- Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год., Сарајево 1932.*
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knjiga III: prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, Beograd 1938.*
- Дубровачка милијунашка афера, Дубровник 1921.*
- Епископ Иринеј Ђорђевић, Одабрани радови, приредили др Драган Суботић, Борисав Челиковић, Горњи Милановац 2003.*
- Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Алманах, св. III, 1927–1928, Загреб.*
- Лежаић Раде, Сјећања и успомене народног учитеља из Книнске крајине, Београд 1999.*
- Северна Далмација некад и сад, Београд 1939.*
- Просветне невоље Срба у Далмацији и Босанској крајини, Београд 1935.*
- Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године, Срем. Карловци 1925.*

Штампа:

- Гласник Српске православне патријаршије*
Дубровник
Народна просвета
Novo doba
Novosti
Политика
Радикал
Razgovor naroda jugoslovenskoga
Реч
Riječ
Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

ЛИТЕРАТУРА

- Божих Софија, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008.
- Ђурић Мишина Вељко, *Злочин је почео раније: прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, Београд 2004.
- Erić Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941 god.*, Sarajevo 1958.
- Zaninović Mate, „Školstvo u Benkovcu i njegovu kraju”, *Benkovački kraj kroz vjekove 2*, Benkovac 1988.
- Lakatoš Joso, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923.
- Милованчев Никола, „Меморандум дубровачког пароха Божицара Митровића предсједнику владе Стојадиновићу о тешком положају Срба у Дубровнику 1938. године”, *Зборник о Србима у Хрватској 2*, Београд 1991, 503.
- Šimončić-Bobetko Zdenka, „Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata (1918–1941)”, *Povjesni prilozi*, br. 1, 1989, 93–141.
- Штрбац Милан, *Прошлост школства Кистања и Буковице (од Српске народне школе 1856. до ОШ „Јово Мартић”*, Кистање 1989.

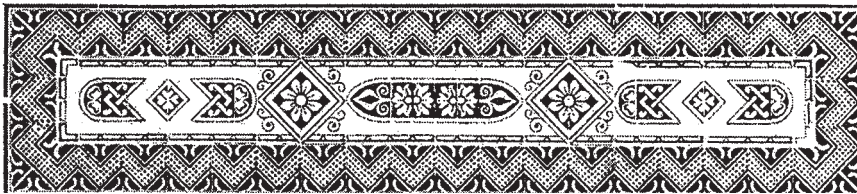
Софија Божић

Кључне речи: Срби у Далмацији, Приморска бановина, Привредно-културна матица за северну Далмацију, епископ Иринеј Ђорђевић

Sofija Božić

SERBS IN DALMATIA FROM UNIFICATION TO THE END OF KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1918–1941)

This paper examines several important questions from the history of the Serbs in Dalmatia during the interwar period: attempts to overcome the inherited backwardness and underdevelopment with the help of the Economic and Cultural Organization for Northern Dalmatia, educational opportunities, the role of the bishop Irinej Djordjevic, the Serbian experience of Croatian nationalism.

УДК 929 Кнежевић, Стефан
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.20>

СРПСКЕ СУЉИНЕ

„ТАМО ПАЛЕКО”

*Стефан Кнежевић – први далматински владика
рођен у Далмацији*

Стефан Кнежевић (1806–1890), први далматински владика рођен у Далмацији, остао је у успоменама људи у родном крају као велики заслужник. Памти се, а и књиге су то записале, да је био народни и вјерски вођа, оснивач вјерских и народних школа, стипендиста сиромашних и талентованих, реформатор унутрашњег устројства Епархије далматинске.

Рођен је 15. јуна 1806. године у Оћестову код Книна, у сељачкој породици, која је претходно већ дала неколико монаха а таква традиција је настављена и касније. На владичанском трону у Задру провео је 37 година (од 1853), преминуо је дан послје Светог Саве 1890. И данас се препричава његова сахрана. Колона која га је испаћала од Китања низ литицу према капели у манастиру Крка, чији је био архимандрит девет година (1844–1853), по његовој тестаменталној жељи, чинила је то пјевајући народне напјеве из његовог родног краја.

Малог Стевана је старјешина манастира Крка, његов стриц Викентије Кнежевић, довео у тај древни далматински православни ма-

настир: „Отишао сам у манастир нејак, у шестој години од рођења, од моје родне куће из села Оћестова, и о трошку и настојањем мога стрица Викентија Кнежевића, школован и на добри пут и народну српску свијест напућен”, написао је у тексту тестаментa – који ће неколико пута бити навођен у овом раду..

У биографији овог великог заслужника, из књиге „Знаменити Срби XIX века” Андра Гавриловића, која је касније често бити цитирана, пише да је основну школу завршио у Шибенику, а гимназију и Богословију у Карловцима.

Студије је завршио на Православном богословском факултету у Черновцима (данас Украјина). Рукоположен је у чин ђакона 21. маја 1833. а у чин презвитера новембра 1835. Архимандрит манастира Крка је постао на Богојављање 1844. године. Именован је за епископа далматинског 16. марта 1853. а хиротонисао га је у Карловцима 17. маја 1853. патријарх Јосиф (Рајачић), који је раније био архимандрит манастира Крка.

Послије одлуке бечког двора, насилног премјештаја епископа Јеротеја (Мутибатића) из Далмације у Будим, за епископа далматинског је остављен први на том трону Далматинац, тадашњи архимандрит манастира Крка Стефан Кнежевић. „Као и његови претходници, имао је прије задатак свега да издржи тешку борбу са унијатима који су насртали на Србе у Далмацији, али без икаквог успјеха”, пише у Гавриловићевој књизи.

Кнежевићеви и Мутибарићеви претходници, били су Јосиф Рајачић (1829–1834) и Пантелејмон Живковић (1834–1836), а наслиједник на трону далматинског епископа др Никодом Милаш (1890–1911), такође рођени Далматинац, чувени професор задарске Богословије и свјетски признат стручњак у области канонског права.

Сви они су били заслужни архијереји Далматинске епархије у којој, вјероватно и због близине и Рима и Беча, није било лако оном ко је заузео тај часни трон. Та епархија је само од времена епископа Јосифа Рајачића од 1829. па до 1870. године била у саставу Карловачке епархије. Беч је то непрестано ометао, тражећи од Рајачића да са Приморја уклони руске богослужбене књиге и да их замијени одштампаним у Аустрији.

Рајачићев наслиједник на трону далматинског владика Пантелејмон Живковић и касније Јеротеј Мутибарић морали су се превасходно да се бори против уније која се у Далмацији ширила Дрнишском крајином и у Врлици, гдје је 1840. године било њих око 1.000. Оба су због тога, по царевом налогу, морала да напусте Далмацију.

Када је Карловачка митрополија добила патријаршијски ранг, историјске 1848, (први патријарх био је Јосиф Рајачић – Бриње, Лика, 1785 – Сремски Карловци, 1861), владика у Далмацији је био Јеротеј Мутибарић (1843–1853. Јеротеј је захваљујући царском Патенту добијетом 4. марта 1849. године, по којему се православна вјера „признаје равноправном свима осталима у аустријској монархији законом признатим вјероисповјестима”, успио да готово све далматинске унијате врати у православље.

Јеротеј је био и први епископ са сједиштем у Задру, гдје су владичанство, као и Клирикална школа премјештени из Шибеника, 1841. године. Он је личним прилогом основао фонд за дјевојачку школу у Далмацији. Покушао је да оснује конзисторију чиме би нормализовао рад своје епархије али му грађанске власти то нису дозволиле, насилно је уклоњен из епархије, цар га је пребацио у Будим.

Далматинска епархија је 1870, одлуком бечких власти издвојена из Карловачке митрополије, и са Бококоторском епархијом у којој је био и Дубровник, постала окосница Буковинско-далматинске митрополије, са сједиштем у Бечу. Далматинску епархију је и у вријеме те одлуке наставио да води Стефан Кнежевић.

Основао је 1853. Конзисторију, извршио нову подјелу епархија на окружне протопрезвитерате. Подигао је, 1856. године, ниво Богословије, у њу су примани кандидати са завршеном гимназијом.

Како се у Гавриловићевим подацима наводи, заузимањем владике Стефана у Далмацији је подигнуто „14 нових храмова, међу којима и храм на Далматиском Косову, који је много допринио ширењу култа кнеза Лазара у Далмацији”.

Подаци др Бранка Чоловића и Милојка Будимира показују да је ријеч о 32 црквена објекта: црквама, капелама, звонницама, као и другим манастирским грађевинама и пароксијским домовима.

Подигао је манастир Драговић на новој локацији и велики манастирски комплекс у Крупи, 17 нових цркава (укључив цркву Благовјештења Пресвете Богородице у Дубровнику). Подигао је шест нових капела. Обновио је пет цркава, извршени су радови на још четири црквена или манастирска објекта.

Такође, започео је градњу цркве Св. Кирила и Методија у Кистањима и обнову храма Св. Николе у Жагровићу, док је цркву Св. Тројице у Лишанима Тињским освештао (1854. године; градња је раније завршена).

*ПОПИС МАНАСТИРА, ЦРКАВА И КАПЕЛА ПОДИНУТИХ
ИЛИ ОСВЕШТАНИХ У ВРИЈЕМЕ ЕПИСКОПА
СТЕФАНА КНЕЖЕВИЋА*

Рб	година	мјесто	манастир/црква/капела
1.	1856.	Зеленград	Св. апостоли Петар и Павле
2.	1856.	Медвиђа	Рођење Пресвете Богородице
3.	1858.	Книн	Капела Св. Ђорђа (задужбина Тодора Синобада)
4.	1859.	Задар	Капела Св. Георгија, у затвору
5.	1860.	манастир Драговић	Нова црква, на новој локацији
6.	1861.	Кашић	Св. Пророк Илија
7.	1862.	Билишане Горње	Рођење Пресвете Богородице
8.	1863/1876.	Скрадин	Св. Спиридон
9.	1864.	Коњеврате	Св. Димитрије
10.	1865.	Трибањ- Шибуљине	Св. Архангеле Михајла
11.	1866.	Книн	Покров Пресвете Богородице
12.	1867.	Манастир Драговић	Потпуно завршен нови манастир
13.	1868.	Пољица код Задра	Рођење Пресвете Богородице
14.	1869.	Јагодња	Св. Симеона Монаха
15.	1876.	Манастир Крка	Капела Св. Саве и гробница епископа СК
16.	1880.	Перој	Капела Покрова Пресвете Богородице
17.	1884.	Зелово код Сплита	Св. Пророк Илија

18.	1885.	Бенковац	Св. Јован Крститељ
19.	1886.	Задар	Капела Св. архангела Михајла, на гробљу
20.	1887.	Тепљух	Св. апостола Петра и Павла
21.	1888.	Задар	Капела Св. Кузмана и Дамјана (у болници)
22.	1889.	Звјерицац.	Црква Лазарица

*ОБНОВА И ДРУГИ РАДОВИ У МАНАСТИРИМА, ЦРКВАМА,
КАПЕЛАМА И ИЗГРАДЊА ПАРОХИЈСКИХ ДОМОВА:*

1.	1860.	Голубић (Книн)	Парохијски дом
2.	1860.	Перој (Истра)	Звоник цркве Св. Спиридона
3.	1865.	Манастир Крупа	Завршен велики дио манастирског комплекса
4.	1866.	Дуба – Кремена	Обновљен храм Св. Спиридон Чудотворац
5.	1868.	Убли код Сплита	Св. Великомученик Георгије
6.	1874.	Билишане	Горње Рођење Св. Јована
7.	1880.	Велушић	Капела Св. Георгија
8.	1886.	Главина Доња	Успења Пресвете Богородице.
9.	1887.	Бенковац	Парохијски дом

Специфичан случај је Дубровник, 1865. године је почела градња храма Благовијести Пресвете Богородице; завршен је и и освећен 1877. Дубровник је до 1870. био у саставу Далматинске епархије, а од 1877. у Епархији бококоторској и дубровачкој, у саставу Буковинско-далматинске митрополије.

Залагањем и иницијативом епископа Стефана зидање нове цркве на далматинском Косову почело је 1874. године, када је он осветио темеље цркве и посветио их св. Јоакиму и Ани.

Посебну пажњу владика је посветио школовању сиромашних а талентованих ученика оснивајући у том циљу чак три фонда.

Богословски факултет у Черновцима прогласио га је почасним доктором богословља. Аустријски цар дао му је племићку титулу и грб.

Владика Стефан Кнежевић се упокојио 28. јануара 1890. године у Задру, а сахрањен сутрадан у капелу Светог Саве, коју је подигао у манастиру Крка и намјенио је за маузолеј свим потоњим далматинским српским владикама.

Била је то, по његовој жељи, најнеобичнија сахрана и испраћај с највећим бројем људи у том крају дотад. Гологлави људи, који су у рукама носили традиционалне капе, тзв. личке капе или господа шешире, пренијели су ковчег до владичине заоставштине и његовог саркофага у манастиру Крка, пјевајући народне напјеве тог краја.

Толико пише у биографијама и новинским текстовима с краја 19. вијека. Потоњи историчари и други истраживачи су дошли до сазнања да се епископ Стефан још 1864. године, први међу Србима у Далмацији, определио за нови програм националне интеграције Срба, иако је, као вирилни посланик (посланик на основу тога што је био првосвештеник) у Далматинском сабору, дотад био један од највећих поборника политичког заједништва Хрвата и Срба и јединствене Народне странке у Далмацији, па и поборник сједињења Далмације са Хрватском.

Био је, такође, један од највећих противника језичких реформи Вука Стефановића Карацића и било какве њене повезаности тога са Црквом, попут још неколицине вјерских првака тог доба у Карловачкој митрополији (али та тема превазили саму тему овог рада).

Приликом промјене политичког курса владику Стефана Кнежевића су подржали архимандрит манастира Крка Јеротеј Ковачевић, катихета задарске гимназије Љубомир Вујновић и професори богословије у Задру Ђорђе Николајевић и др Никодим Милаш. Српска православна вјерска елита у Далмацији учинила је то реагујући на клерикализам Миховила Павлиновића и све бројнијих његових присталица међу хрватским политичким првацима у Далмацији, који су напустили дотадашњи, како га је хрватска историографија касније називала, „југославистички” програм Народне странке.

Никола Вујновић је у у брошури *К српско-хрватском питању у Далмацији* објављеној 1873. године написао да је Народна странка дала подршку папском „ултрамонтанству”, као и да „занемарује либерализам”. Вујановић је, како наводе хрватски историографи, приговарао и на попустљивости према влади о питању језика „те лошем

односу према Србима, односно 'чистом' славенском народном духу, чување којег приписује Србима" (Т. Рајчић, *Српски национални покрет у Далмацији у XIX стољећу*, Рад. Завода повиј. знан. ХАЗУ Задру, св. 47/2005, стр. 348).

До остваривања тежње Кнежевића, није ишло лако, показује и податак да је тек фебруара 1875. у манастиру Крка одржан састанак 18 угледних Срба на челу с Владимиром Симићем и Богољубом Петрановићем с којег је упућен проглас са захтјевом за признање посебне српске народности у Далмацији, како је то зајамчено аустријским уставом. Никодим Милаш је записао да су се за остварење те идеје посебно залагали Сава Бјелановић, тада још студент права у Бечу и Лазар Томановић.

Прекретница у стварању српског покрета био је скуп у Обровцу половином 1879. године, односно ситуација настала у АУ после анексије БиХ. Скуп је одржан непосредно пред изборе за Царевинско вијеће и на њему је усвојен проглас *Изјава Срба Буковчана*, 23. јуна 1879. Тада су дефинисани услови који се траже од кандидата, односно од народњака и аутономаша, као двије најјаче политичке струје. Миховил Павлиновић, свјестан сложености проблема, почео је да се залаже за компромис, а као кандидата Народне странке предлагао је Владимира Симића.

Срби у том изборном котару (срезу) истакли су за кандидата Густава Иванића, који је потписао списак захтјева, међу којима су одбијање сједињења Далмације са Хрватском и признање посебне српске народности.

На изборима за парламент АУ одржаним 7. јула 1879. су у задарском котару побиједили аутономаша, захваљујући 38 српских гласова из Обровца и Кистања. Тако пишу хрватски историчари, али мало ко међу њима наводи податак да је тада аутономаша подржао и задарски бискуп.

У „службеној” историји Далматинске епархије¹ пише: „Узајамна слога Срба и Хрвата у Далмацији била је поремећена после окупације Босне и Херцеговине, кад је аустријска политика у својој тежњи за продором на Исток успјела да у једном дијелу хрватске католичке политичке јавности нађе присталице својих планова, убиједивши их да је она њихова држава, јер је аустријски цар уједно и краљ Хрвата, који ће им повратити Звонимирово краљевство и величину на основу „хрватског историјског државног права.” Пламене пароле су завеле

¹ <http://www.eparhija-dalmatinska.hr/Istorija-c.htm>

неке од Хрвата „народњака” и они се почеше одвајати. Народна странка се подијелила. Хрвати на челу са дон Миховилом Павлиновићем основаше Хрватску народну странку и задржаше као своје гласило „Народни лист”, а Срби основаше Српску народну странку на Приморју и покренуше свој орган „Српски лист”, касније „Српски глас” са паролом „Брат је мио које вјере био”. Дубровачки Срби покренуше свој лист „Дубровник”. Међу далматинским Србима тада се нарочито истакао Сава Бјелановић, који је сав свој живот и рад посветио политичкој борби Срба у Далмацији и уређивању „Српског гласа”. Уз њега су у јавном и политичком животу далматинских Срба узели највиднијег учешћа Душан Баљак, Игњат Бакотић и Антун Фабрис, све културни људи, патриоте и проницљиви политичари.

Политичка партија далматинских Срба, под називом Српска странка на Приморју, основана је 1879. године а за предсједника је изабран др Сава Бјелановић. Имала локалну власт све до пропасти Аустроугарске 1918. године у области сјеверне Далмације, односно Книнске крајине, Буковице и Равних котара, као и Боке которске на југоистоку према граници са Црном Гором, а понекад је била на власти и у Дубровнику. Она се залагала и за хрватско-српску „слогу” у Далмацији, по принципу „сваком своје”, управо оном који је први међу далматинским Србима прокламовао епископ Стефан Кнежевић.

Преминуо је у 84. години, 28. јануара 1890. у Задру. Неименовани хроничар је о сахрани владике Стефана записао да је то био „величанствен и, можда у нашој историји јединствено призор”. Сам је он пожелио да га до Кистања прате црквеним погребним пјесмама, „а од Кистања предајте ме сељанима који ће моје тјелесне остатке уз пјевање народних пјесама однијети до манастира и у гроб спустити...”. Гологлави старци носили су ковчег низ страну ка манастиру, а жене у народној ношњи пратиле су их пјевањем српских народних пјесама. Тако су уз пјесме и сузе сахранили свог љубљеног Владика и великог добротнора... А одговарао је животу и дјелу Владике, сељачког сина, који је од 84 године свога вијека, 37 година био архипастир свог народа”.

У, иначе, опширном тестаменту из 1885. године (пуни текст објављен први пут у „Православном мисионару” 1966. године, стр. 29-32) има 14 посебних тачака његових жеља и аманета. У том китњастим народним језиком написаном тексту се, између осталог, наводи:

„Сваки рођени има Богу и матери земљи исплатити дуг и повратити Богу привремено на чување аманет... Будући да сам на прагу оног времена у коме се дуг исплатити има ближе пришао, налазим за добро моју опоруку написати...

... Нити сам о трошку сиромашних родитеља уздигнут, нити што од очинства стварно примио, нити уживао; шта више уздигао сам, школовао и ухљебио о мом трошку пет синоваца без и најмање помоћи њихових родитеља. Зато располажем мојим иметком на корист мог народа српско-далматинског.

Остављам мом постригу манастиру Крки 1000 форинти за парастосе и помене; остављам манастиру и моје архијерејске одежде и велику икону Св.Архистратига Михаила.

Остављам 1000 форинти за народну српску школу у Оћестову, или за потребе те школе или као малу стипендију за гимназију и учитеље приправника из мога рода и племена Кнежевић- Вукобрата или из села Оћестова.

Остављам 1000 форинти да се интерес годишње даје једној сиромашној дјевојци удавачи из Оћестова која буде знала читати и писати српски ћирилицом...

Библиотеку поклањам Богословији у Задру.

Сувише остављам манастиру Крки 100 форинти којим новцем добро да напоји оне који буду носили моје остатке од Кистања до манастира и који ће у дужности пратити ме народним пјевањем. Сувише 100 форинти који новац хоћу да се употреби на обилато гошћење народа...

Будући да никад у моме животу штедљив до среброљубља нисам био, а с друге стране ни потрошан до раскошја, то осим горе расположене никакве главнице у готовости не остављам. Што се после обављеног погребца и одређених фондација нађе, то да се присаједини мојој заклади за умни развитак, срећу и напредак милог ми рода српског у Далмацији, ког сам највруће љубио, која ме љубав прати и у гроб и коју ћи и с ону страну гроба задржати.

Тврдо вјерујем и уздам се да је у Божјој књизи написана срећа и напредак и вјечност патничком народу српском у мом милом отачеству Далмацији...”.

Петнаест година после је владициног упокојења, у Далматинском сабору у Задру је, 14. новембра 1905, потписана је коалиција између Хрватске и Српске народне странке на Приморју, обе партије су настале из некад јединствене Народне странке и та коалиција је остала на власти у Краљевини Далмацији до распада АУ.

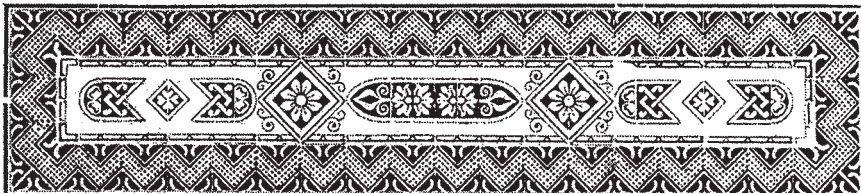
Послије готово 40 година од смрти владике Стефана, 1928. године је почела градња цркве у његовом родном Оћестову, као завјетне цркве Далматинске епархије – Свете великомученице Недјеље. Освештана је 1960.године и од тада је, прве недјеље у јулу после Петровдана, мјесто једног од највећих саборавања Срба, али и других вјерника и грађана у том крају.

Деведесетих година 20. вијека, Српско културно друштво „Зора” Книн (данас СКД „Зора” Книн-Београд) подигло му је спомен бисту у родном мјесту. Објављена је 1994, књига „Стефан Кнежевић (1806-1890): владика далматинско-истријски” у издању „Зоре”, Умјетничког братства Манастира Крка и Завичајног клуба „Книнска Крајина”. Спомен бисте је уништена, 1995. године у злочиначкој хрватској војно-полицијској акцији „Олуја”.

Али с несталом бронзом није уништена и успомена на тог човјека, завјетна, како је народ назива Кнежевићева црква у Оћестову је проглашена за манастир СПЦ, 13. јула 2005. године. То је први женски манастир у Епархији далматинској Српске православне цркве.

Исто завјетна црква Св. Лазарица у Звјеринцу (Далматинско Косово) проглашена је за манастир, она је прогшена непосредно пред Други свјетски рат али је као манастир оживио 2008. године, од када је у њему јероманаш Симеон.

Данко Перић

УДК 061.2:929 Николајевић, Светомир

ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”*

ПОМЕНИК ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ

Светомир Николајевић
председник Друштва Св. Саве
(1886—1904)

Априла 18. ове године, Друштво Св. Саве забележило је губитак највећег поборника за оснивање и напредак његов. После краткога боловања, тога дана је испустио своју племениту душу пок. Светомир Николајевић један од оснивача, дугогодишњи активни и доживотни почасни председник Друштва Св. Саве. И име, и биће пок. Николајевића тесно је било везано за Друштво Св. Саве: од постанка Друштва па све до смрти Николајевићеве, пуних 35 година.

Од многостручнога, значајнога и обилнога рада овога, у истини великога, сина нашега народа свога времена, споменућемо овде нешто само од онога што се односи на Друштво Св. Саве.

По тешким одредбама Берлинскога Конгреса (1878.) које су биле наметнуте Србији, наш народ је и после Рата за ослобођење и независност (1877.—78.) остао између две судбине монархије као између чекића и наковња. Докле је Аустроугарска и у окупираним нашим земљама заводио свој језуитски систем истребљивања нашега народа, дотле је Турска и даље у томе предњачила својим грубим средствима и свирепим начинима. У земљама нашим под Турцима име је српско било прокажено; школе које су биле затворене за време Ратова 1876.—1878. нису се могле поново отворити; после прогласа Србије за Краљевину спроведена је била општа проскрипција за прве људе нашега народа све од граница Босне и Херцеговине до крајњег нашега југа и истока; Бугарској Ексархији у нашим земљама дотле притекла је у помоћ за побугаривање нашега народа и сама Кнежевина Бугарска; у многе епархије већ су се били вратили ексархијски епископи и од 1885. г. већ су биле многе наше националне позиције у рукама бугарске пропаганде.

И ако је Србија схватала сву тежину прилика у којима су се налазили њени сународници у класичним нашим зем-

* Објављено у: Братство, 1923, XVII.

љама, њене владе онога времена нису могле ништа учинити, да се то њихово несносно стање поправи. Политичка акција Аугарске паралисала је била, у том погледу, и саму Србију. А и бесомучна партијска борба, која је у то доба достигла до крајње заоштрености, раздирала је потребну слогу за народно дело.

Код таквих политичких прилика у Србији, први који су подигли свој глас противу онако тешкога стања нашега народа у Турској били су они наши сународници из Ст. Србије и Маћедоније, који су живели у Србији. — У фебруару и марту месецу 1885. одржани су били импозантни протестни зборови у Врању, Нишу и Београду. Противу онако тешкога стања наших сународника подигало је свој глас и *Побратимство*, друштво студената Велике Школе у Београду.

Последице неразумно вођенога Српско-бугарскога рата (1885.—1886.) најтеже су се почеле осећати опет у Ст. Србији и Маћедонији. — Лакомислени, као што могу бити само Бугари, они су удвостручили своју акцију да онај део нашега народа потпуно оцепе од његове матице Србије, и да га сасвим одроде од српскога племена. Све то изазвало је све веће узбуђење у Србији. Брига за својим сународницима достигла је у Србији крајњу границу. Родољуби су се почели згледати и договарати; из свих редова нашега друштва, и са свих страна, почела је пробијати мисао о оснивању једнога културно-просветнога друштва ширих размера, које би било у стању да стварном помоћи притекне браћи. У том је и мисао о оснивању самога Друштва Св. Саве поникла код три нераздвојна и присна пријатеља. То су били: пок. Св. Николајевић, пок. Ђока Миловановић и Срета Ј. Стојковић.

Кристалисана једном, мисао о оснивању Д. С. С. брзо је на посао прикупила велики број родољуба из Београда; у целој земљи је наишла на неподељену љубав и искрену одаћност. У прво звоно да се родољуби искупе под заставу Д. С. С. зазвонио је сâм пок. Св. Николајевић. И од тада па све до његове смрти име и биће покојниково били су везани за Д. С. С., за његов циљ и његов напредак. — У кући пок. Николајевића су и биле одржане прве и најважније седнице за оснивање овога Друштва, и од тада па све до његове смрти у његовој се кући стицали родољуби из свих српских земаља, и деца и младићи, који су се школовали у Београду.

У времену постанка Друштва Св. Саве. пок. Св. Николајевић је стајао на врхунцу своје високе каријере и своје велике репутације. По државничко-политичким својим говорима у Народној Скупштини, име његово било је познато у свој Србији и у далеком иностранству; као најомиљенији професор Велике Школе, покојник је стајао у реду и најодличнијих професора те највеће наше просветне установе; као књижевник и научник, уживао је у нас највећу репутацију.

И колико су саме прилике, под којима је постало Друштво св. Саве, учиниле, да оно још при своме постанку стане на онако чврсте ноге, још више је томе допринела околност, што је на чело његово стао човек какав је био пок. Св. Николајевић, и по безграничном родољубљу, и по великој култури и ерудицији, и по непомућеној вери у напредак самога Друштва и значај његова програма. — Смишљени, изразити и родољубиви његови говори, изговорени ретким беседничким даром, говори једнога великога националнога револуционара како при засновању Д. С. С. тако и на првим зборовима Друштвених чланова, до дна душе су прожимали све редове нашега друштва, и све редом родољубе ма кога они политичког убеђења били. — На првом збору Друштвених чланова, који је држан 24. августа 1886. г. у сали Велике Школе, пошто је исцрпно и дивно опцртао раскомаданост Српства, пок. Николајевић је овако, даље, говорио:

„Па како лепа и благородна раса људска живи у тим земљама? Јесте ли који пут замишљали Србе из свих крајева сакупљене у једном заједничком колу онако како је замишљао Аврамовић кад је сликао у Београдској Саборној Цркви Христа окружена народима, да чују његову проповед, или како их је замишљао Бранко Радичевић кад је у оним значајним годинама кад европски народи пренуше у слободи, позивао своје племе, да се и оно у коло ухвати?“

Издашна рука природе која се види у лепоти и богатству земље Србинове није била нимало скромнија у гађењу расе која ће у тим лепотама живети...

Ја вас питам јесте ли све то размишљали? Опростите. А има ли Србина, који није стотину пута, особито у часовима патриотске узнемирености, тим током мисли ишао да дође с уздахом на ово питање које одговора нема: како недоликовно, жалосно, неприродно стоји данашње политичко стање нашег народа према лепоти његове отаџбине и богатству његових народних врлина?

Народ, чије су јунаштво силни запазили; чије су врлине и од непријатеља признаване; који је хиљаду пута доказао да се уме борити за слободу и своју земљу; који је вазда у победама умео бити хуман и у патњама велики, и код ког је племенска љубав и жудња за јединством већа него што се и код ког другог народа наћи може, тај народ, данас, политички стоји горе него и једно европско племе.

Његово се коло расуло. Удови његовог лепог тела искидани су. Осем Србије и Црне горе он већим делом својим робује туђинцу: Турцима, Немцима, Маџарима, Бугарима па и једном делићу свог рођеног племена, које се, у туђој служби, упиње да натура целом роду своје незнатно име и своју веру. Његова народна мисао није никад била даље од свог остварења него данас. Његово уједињење није никад имало очајнијих изгледа него што их данас има...

Док народи виде мету куда треба ићи, њих донде ништа на путу зауставити не може. Ма како мали они били, не брините се за њих. Али кад им се мета изгуби у магли, онда они нису ништа способни; онда непријатељи њиховог језика и народности могу на њихову domu вршљати колико им је воља...

Да, тако исто, што ми сами не радимо ништа да очувамо нашу народност онамо, где је она опасностима изложена. Што ми сами не прегнемо да подгрејемо и подигнемо српски понос

онамо, где је он под утицајем туђинштине, почео слабити? Што ми сами ништа не радимо да морална веза и заједница у мислима и осећајима буде јача и крепчија између свих српских лепих земаља. Што ми сами ништа не радимо да се просвета и сећање на лепе српске радње шири и утврђује у оним крајевима, где се туђинштина мародерски окомила да нам краде име, језик и веру. Што се не угледамо на Бугаре, на Грке и Хрвате, на кога хоћете другог. Сви они имају друштва да отирају од нас; *зашто се ми не здружимо да се бранимо*. Ето питања, која се чују од неколико година из свих крајева српских, питања која ничу у оправданој зебњи и страховању нашег народа за своју народну мисао. Некада су се убојни једи српских јунака, који су се дозивали, проламали унакрст кроз српске земље, данас се позивају патриоти на свети посао, на патриотску мобу, да своју отаџбину, своју народност, своју народну мисао чувају од опасности каква им прети. У одјеку тог патриотског дозивања, господо, ниче Друштво Светога Саве...

Данас Шумадија диже заставу Св. Саве и позива браћу из свих крајева на патриотски посао, који неће бити мање важан од посла наших очева. Похитајмо под ту заставу, мисао је света као што је и знамење свето. Склопимо једно велико друштво од патриота из свих српских крајева, вежимо један велики ланац, који ће обухватити српске земље, српску кућу и школу и не дајмо да се у тај круг увлачи зараза туђинштине. Бранимо се, чувајмо се. Чувајмо наше име, наш језик, наше народне врлине. Чувајмо се тако, да се, кад се прегрме све неприлике које прете сад нашој народној мисли, и кад настану прилике удесније, да се нађемо сви у једном политичком и културном колу неотуђени и нераздвојени. Ко зна, колико ће још времена дотле требати, ко може предвидети кроз које ће тешкоће још наш народ пролазити. Али ако хоћемо само, нема непријатеља ни силе, која ће моћи српска племена изотуђивати и у народу српском љубав племенску и мисао јединства угушити. Могу силни нашу лепу отаџбину парати међама политичким, може силна неправда држати још дуго наше земље политички израздвајане, али да морална јединства буде међу Србима зависи само од Срба, зависи од патриотизма њихова; докле тога има, дотле туђи кочеви на српским њивама неће бити тврди.

Друштво Св. Саве позива у своје коло свакога Србина и Српкињу, који воле своју велику отаџбину, да раде на одржању свих оних врлина народних, које су вазда биле најтврђи штит народне мисли и моралног јединства. Његов посао није бунтовнички; није освајачки. *Оно позива да се чува своје*. У његовом колу може радити сваки Србин, живео он на ма на ком крају наше велике отаџбине, био он ма које вере, ма које политичке исповести. Њега је изазвала потреба која се одавно у целоме Српству осећала, а да ће његова радња бити благословена и велика улива нам наду то, што је она у самом зачетку своје одушевљено *поздрављена* из свих покрајина српских; што се првог дана његова постојања већ уписао толики број да оно свој рад почети може. Пожелимо му: нека му рад његов буде сретан за српску отаџбину."

Говор пок. Николајевића, из кога је овај одломак, читан је на свима зборовима у земљи и иностранству при оснивању пододбора и уписивању у чланство у Д. С. С.

Тако говорећи и радећи, за кратко се време под заставом Д. С. С. искупило хиљаде родољуба из свих наших слободних и неослобођених земаља.

Ако је пок. Николајевић у неким својим пословима и био недовољно експедитиван, он је у Д. С. С. уложио јаку енергију. И да није било пок. Николајевића на челу Д. С. С., ко зна не би ли и ово Друштво, као многа друга онога времена, брзо угинуло. Пок. Николајевић је највише допринео да се Д. С. С. још од постанка свога постави на онако чврсте основе, те се о њега, у току времена, разбиле многе навале и многи удари, који су му били наношени, те је оно, незбуњено, могло грести своје великом циљу и вршити свој свети посао: *ширење просвете и неговоње националних врлина у своје народу.*

С врло малим прекидом, пок. Николајевић је предводио Д. С. С. пуних 18 година и то је доба највећег његова полета до Европског рата. — Кад се једном напише историја Д. С. С. с правом ће се његови успеси онога времена приписати највише пок. Николајевићу, — његовој замисли, његовој иницијативи и његовој издржљивости и способности. За његова председниковања почео се штампати Друштвени годишњак Браство у по 10.000 примерака и друге ваљане књиге у издању Д. С. С. и растурати у целом Српству; тада је установљена позната Вечерња Св. Савска Школа, у којој се све до уједињења (1918.) научило хиљаде деце из свих наших неослобођених земаља читати, писати, како се ваља Богу молити и род свој љубити; тада је основан Друштвени пензионат у коме је издржавано по 100 младића, који су се учили у државним средњим школама и на Великој Школи; тада је основана Приправна Учитељска Школа, која је дала прве учитеље и друге националне раденике у неослобођеним земљама нашим; тада је, прилозима пријатеља Д. С. С., подигнут Светосавски Дом и у њему установљена Богословско-Учитељска Школа итд. итд.

Тако упућено и таквога полета, Д. С. С. је почело испуњавати наде које су полагане при његовим оснивању, а нашим националним такмацима и вековним непријатељима нашега народа и наше државе утеривало је страх и држало их стално на опрезу. И ако је у Гл.Одбору Д. С. С. од постанка стално седело, и то истакнутих, личности из свих политичких партија и Друштвени рад могао бити познат и онима који нису били Друштвени чланови, ипак се, из недовољне размишљености, неодмерености и личне и партијске тесногрудости развила у јавности штетна кампања, која је погађала опште Друштвене циљеве. — Несаломљив, за оно време и сувише принципиелан и одлучан, пок. Николајевић није се могао измирити са партијско-котеријским методом својих политичких другова и пре но што је и било основано Д. С. С. био је иступио из редова њихових. Највише због тога, на њега су се били, свом жестином, окомили баш са те стране, и дошло је дотле, да је Д. С. С. било означено као легло слободних

зидара; да је, 1891., г. затворена Друштвена Богословско-Училишна Школа и укинута Друштвени пансионат.

Убеђени у чистоту својих назора, у величину и светао значај рада Д. С. С., пок. Николајевић и његови другови у Гл. Одбору одбијали су те нападе. У тако заоштреној полемици кидисавало се на пок. Николајевића лично и нанета му је била једна тешка клевета: да је, у својству председника Д. С. С., рекао *да је Српство шупља фраза*. Противу те, тако гнусне клевете, пок. Николајевић је, пред VI скупштином чланова Д. С. С. дао ову одбрану:

„Господо, ја ову реч не могу завршити а да вас не замолим да се забавите мало мојом личношћу и једним питањем, које се од моје личности одвојити не може.

Од како је Друштво Св. Саве засновано на једном скупу родољуба у мојој скромној кући, па до данас, и од кад сам ја његов председник, ја сам — као што вам је познато — готово без престанка на најгнуснији начин нападан у штампи извесних политичких котирија. Називат сам именима каква је измислити могла само највећа поквареност, окривљаван сам и за оно, што апсолутно никакве везе са мном нема.

Држећи се правила „ради што мислиш да је за твоју отаџбину корисно, без обзира на то хоће ли се о твом раду казати добро или рђаво“, ја се на новинарске нападе нисам обзирао ма одкуд они долазили. За мене је увек било и увек ће бити довољно награде у задовољеној својој свести *да сам оно, што сам радио, радио у доброј намери и у искреној жељи да своме роду помогнем.*

Али ево, преда мном као председником Друштва Св. Саве стоји дужност које се, у интересу самог Друштва, одрећи не смем, да одбијем једну клевету, једну гнусну лаж, какву су само подле кукавице и до крајности покварени људи могли на жалост популарном начинити. Из једног разговора мог с уредником „Малих Новина“ извађена је једна реченица; па је, онако одвојена од оног што је пре ње и после ње било у чланку, у ком је г. Годоровић покушао да моје мисли и погледе о извесном питању изнесе, тумачена, мењата, допуњавата и по широком свету ношена, да се представим као човек за ког нема ни братства ни Српства; за кога је све то „шупља фраза“!...

Господо, да за мене Српство није шупља реч, ја се позивам на дела своја нека она говоре за мене; позивам се на свој скромни књижевни рад, позивам се на овај велелепни двор у ком стојите и слушате ме, позивам се на мој марљиви деветогодишњи рад у овом друштву, ком сам служио безинтересно, одано, напштајући своју фамилију и послове од којих би она користи имала; позивам се на стотину младића из Црне Горе, Босне, Македоније и других крајева српских, којима сам, и као председник овог друштва, и из својих личних средстава помогао да се школују и спреме. Позивам се на све оне који су кадгод у мојој кући били или који је познају, да посведоче, да је и мој приватни дом био увек свратиште гоњених и мучених родољуба ма од ког краја долазили. Позивам и те мученике и борце за народну ствар нека кажу, који од њих није из мог дома изишао утешен и помогнут. Позивам, најпосле, све оне којима је тако лако да туђ рад омаловажавају, да се на образ других људи блатом бацају, да лажи и клевете противу других кују и шире, — позивам их, ма где они били, у редакцијама, у канцеларијама, за тезгама, нека изађу и нек кажу колико су они и шта су они доброг привредили отаџбини и људима? Позивам их, нека баце на кантар све што су добра урадили, а ја ћу метнути моје

срце, па нек свет види шта ће претегнути. Па зар, господо, тридесет година савесног, које књижевног које патриотског рада, не би било доста да утера у лаж једну реченицу да је збиља изговорена а камо ли још реченицу измишљену?

Ко год има здраве очи да прочита мој разговор с г. Тодоровићем, печатан у „Малим Ноџинама“, и има довољно савесности да не тражи тамо ништа друго него оно што је печатано, *неће и не може* наћи да сам ја казао ни да је „Братство шупља фраза“, ни да је „Српство шупља фраза“, него ће наћи оно што тамо стоји да сам довикнуо неким од оних, који код наших Срба преко Саве воде јавно мишљење, да је *за њих, да је њима* „Братство шупља реч.“

То сам казао онима, који у сред Новог Сада и „Атине српске“ бирају за народног посланика Маџара који ни српски не уме, а довикују министру Краљевине Србије да је издајник ако у интересу своје земље жели да одржи добре односе са суседном државом. Довикнуо сам онима, чија су уста увек пуна грдње противу рада Друштва Св. Саве, а овамо их нема у списку чланова тог Друштва, у оном списку, у ком има људи из свих других покрајина српских. Довикнуо сам онима, који су се васпитали из наклада великих родољуба српских да тамо међу оним народом раде на чувању српског живља и да се тамо нађу на стражи Српства, а који те дужности своје напуштају и траже где ће угодније живети. Довикнуо сам онима, који хоће да Србији буду учитељи у вођењу политике а који се, кад ова земљица дође у опасне тешкоће, и кад треба да јој синови крв лију и жртве поднесу, измичу и кесе своје завезују...

То сам мислио, то сам говорио. Има ли којих, за које су моје речи увредљиве, нек радом својим покажу да сам неправедан, нек на делу докажу да за њих братство није шупља реч.

Да се вратим на Друштво Светога Саве.....“

Онако неразумна кампања противу пок. Николајевића као противу председника Д. С. С. учинила је, да је Друштво почело ипак малаксавати. — Да се од Друштва отклоне напади, и не напусти се онако светао задатак његов, пок. Николајевић је, на ванредном збору чланова Д. С. С. године 1904. поднео оставку на положај председника; на истом збору био је изабран за доживотног почасног председника и на том га је полагају у Д. С. С., вазда цењена и уважена, и смрт затекла.

Као према Д. С. С., пок. Николајевић је имао врло јако и нежно осећање и према глуво-немима. Опет највише његовим заузимањем, основано је још 1890.—91. године *Друштво Краљ Дечански*, из чијих се средстава неговало и учило хиљаде глуво-неме деце из свих наших земаља. Пок. Николајевић је и ово Друштво предводио од његова постанка па све до своје смрти и много учинио, да се његово материјално стање подигне и да Друштво осигура свој опстанак и благотворни утицај.

Пок. Св. Николајевић рођен је 27. септ. 1844. г. у селу Радуши код Бранковине. Отац му Крста био је мали судски чиновник и Николајевић је се мучио учећи гимназију у Шапцу и Београду. На Велику Школу је пок. Николајевић ступио 1863. г. Кад је био у II г. философскога факултета, био је изабран за државног питомца и упућен у Европу. На више

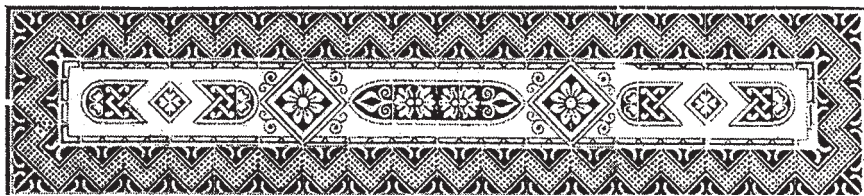
универзитета у Европи текао је покојник више образовање, неколико година. Априла 13. 1871. постављен је био пок. Николајевић за писара Министарства Просвете и црквених дела. Јула 13. 1873. г. буде постављен за суплента Велике Школе за катедру Опште Историје Књижевности, и 1874. г. буде утврђен за професора исте катедре. Те године је био изабран за редовног члана Српског Ученог Друштва. Год. 1889. био је ректор Универзитета, а 1890. године био је пензионисан због једнога сувише слободоумног говора на познатом банкету. Год. 1893. Николајевић је био враћен на Велику Школу и одатле је, исте године, био постављен за члана Државног Савета. Јануара 12. 1894. г. примио је портфељ министра унутрашњих дела у кабинету Николе Христића, а 21. марта исте године сам је образовао владу и био шеф владе до 15. октобра исте године, и дао оставку. Под 19. окт. идуће године покојник је био по други пут враћен на Велику Школу, па је 18. јула 1895. г. поново постављен за члана Државног Савета. Кад је 1901. г. био установљен Сенат, пок. Николајевић је био наименован за доживотног члана Сената. У јануару 1903. г. био је постављен за изванредног посланика и опуномоћеног министра Србије на Грчком двору. Са тога је положаја био пензионисан под 4. окт. исте године и више се није враћао у државну службу.¹⁾

Осем тога, пок. Николајевић је, 1880-их година и после 1903. г. био народни посланик. Године 1895. био је и председник Народне Скупштине.

Ценећи велике заслуге пок. Николајевића за Д. С. С., Главни Одбор овога Друштва уписао га је за члана *доброшвора* Југословенске Матице. А Српска Краљевска Академија га је, као свога редовног члана, уписала за члана *доброшвора* Друшва Св. Саве.

Као готово сваки, и пок. Николајевић је однео са собом у гроб доста увреда. Али он је баш при крају свога живота и рада осетио и највеће задовољство у животу. Доживео је да му се остваре најслађи снови његови; да му се дугогодишњи његов рад крунише успехом: дочекао је јединство готово свега свога народа. — Од ослобођења и уједињења 1918. г. покојник се био сасвим повукао и ограничио само на свој скромни дом, читајући и пишући, тако рећи до самртног часа.

Бог да прости пок. Николајевића и вечан му помен у Српству.

УДК 929 Немањић, Милош

ПОМЕНИК
МИЛОШ НЕМАЊИЋ
1932–2016.

Напустио нас је 14.10.2016. још један представник интелектуалне елите Београда и Србије др Милош Немањић. Социолог по основном образовању, али и културолог и геронтолог по стваралачком опусу.

Завршио је Филозофски факултет у Београду, групу за социологију, 1964. године. На истом факултету одбранио је магистарски рад *Друштвена условљеност културних потреба*, 1970. године, а и докторску дисертацију 1986. године, под насловом *Филмска и позориш-*

на публика Београда 1961–1984. По дипломирању почиње да ради на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду (1964). Ту остаје до оснивања Завода за проучавање културног развитка (1967). У Заводу ради пуне 23 године, пролазећи све фазе у научној каријери, од самосталног истраживача (1967–68), до вишег научног сарадника. Од 1984. до 1990. био је директор ове установе. Потом прелази у Институт за социолошка и криминолошка истраживања (1991), где стиче звање научног саветника и ту остаје до одласка у пензију (1999). Поред професионалног рада, битан сегмент његове радне и стваралачке активности представља волонтерски рад, најпре у Српском социолошком друштву, чији је био председник од 1994–1996, потом и у Геронтолошком друштву Србије, у коме је био председник од 2008. године до краја живота 2016. Као волонтер, активан је био и у многим другим организацијама и удружењима грађана као што су: Југословенско удружење за социологију, Југословенско удружење за истраживање религије, Удружење „Свети Сава”, Удружење Пироћанаца у Београду, Вукова задужбина, Етнографски музеј и др.

У фокусу његовог стручног и научног интересовања нашла су се питања и проблеми из области социологије културе, социологије књиге, социологије религије, социологије села, социологије старења итд.

Током дугогодишње богате научне каријере др Милош Немањић је учествовао у бројним научно-истраживачким пројектима, научним и стручним скуповима у земљи и иностранству¹. Као аутор пројеката, сам или са сарадницима, објавио је десет монографија из области културе, посвећених читалачкој публици Београда и Србије, уметничким удружењима, развоју културе у појединим регионима, културном животу становника у градским и сеоским насељима итд. Поред осталог, у циклусу научно-истраживачког рада у Институту за криминолошка и социолошка истраживања, од 1991–1995. године, руководио је

¹ На студијским путовањима, у посетама институтима за културу у раздобљу 1971–1990. био је у Бечу, Будимпешти, Варшави, Москви, Прагу и Софији. Као члан југословенске делегације учествовао је на Светском конгресу књиге у Лондону 1982. године, где је представио ауторску монографију „Књига и читање у Југославији” (коаутор Јован Јанићијевић). У раздобљу 1987–1999. био је укључен у међународни пројекат Савета Европе „Култура и региони Европе”. Као председник Социолошког друштва Србије, иницирао је и значајно допринео одржавању следећих научних скупова: „Шта после рата – југословенско друштво крајем 90-тих: стање и изгледи”, Београд 1995. (међународна конференција); „Социологија и друштвене промене”, Дивчибаре, 1996; „Пензионери Србије и њихове организације у друштвеном животу”, Београд, 1996.

пројектом „Промене културних образаца и развој Србије”. У оквиру Одбора за проучавање села САНУ учествовао је у припремању и објављивању читавог низа књига из ове едиције².

Учествовао је на бројним промоцијама и одржао велики број предавања³. На Специјалистичком едукативно – инструктивном семинару „Новине у социјалној геронтологији и друштвеној бризи за унапређење квалитета живота у старости” у организацији ГДС-а (2004), одржао је предавање о раду и стваралаштву у старости.

Последња књига, аутобиографског карактера, коју је објавио прошле године носи наслов: *Пола века на путу социологије (Милош Немањић, социолог културе, 1964–2014)*.

За свој професионални и волонтерски рад примио је бројна признања и награде⁴.

Милош Немањић је био тих, ненаметљив, тактичан, толерантан, упоран, љубазан – прави господин; а истовремено громада од човека на стручном и научном плану. Изузетно комуникативан и дружељубив човек – одмерен, промишљен, био је добар сарадник. Одлазак у пензију није битно променио његово темпо живота и рада. Преузимањем функције председника ГДС утицао је да се, у извесној мери, промени традиционална оријентација у раду Друштва. Раније је акценат био на апликативним истраживањима, на тестирању сервисних услуга за старије, на унапређивању институционалног и ванинституционалног збрињавања у старости, као и на едукацији стручњака који раде са старијима и за старије; а његовим доласком на место председника пажња је усмерена на теоријски аспект старења, на културне потребе старијих, на позиционирање старијих у друштву – тј. на теоријску перцепцију старења. У том смислу је унапређена и издавачка делат-

² Објављене књиге: *Културне потребе (1974)*, *Набавна политика народних библиотека (1984)*, *Један век српске стваралачке интелигенције 1820–1920. (2001)*, *Пут у социологију: биографско – библиографски прилог (2004)*, *На трагу порекла српске интелигенције XIX века: топографија и социологија (2009)*, *Књижевна култура у Србији: социолошки есеји и истраживања (1975–2005) (2011)*.

³ Само током 2004. године промовисао је три књиге у Заводу за проучавање културног развика у Београду: *Правила уметности* Пјера Бурдијеа; *Старење становништва Београда* Славице Коматине; *Народне школе у пиротском округу од 1878–1914*. Драгослава Војичића.

⁴ Издајемо само нека признања: Златна значка КПЗ Србије 1978; Спомен плакета града Београда 1974; Диплома поводом 30-тогодишњице ослобођења Београда 1974; Плакета града Београда 1944–1984; Захвалница за успешну сарадњу и допринос музеја, поводом јубилеја Етнографског музеја 1901–2001.

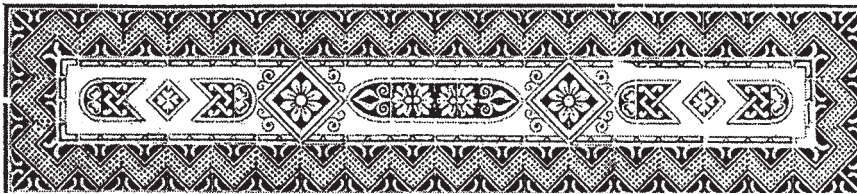
ност ГДС, тако што је часопис „Геронтологија” добио статус часописа од националног значаја, од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја. И на прагу девете деценије живота Немањић је неуморно исписивао своју страницу у причи о сениор експертима Геронтолошког друштва Србије.

Ниједно значајније научно или културно дешавање у граду није прошло без њега. Колико је ту било промоција, истраживачких пројеката, конференција, конгреса, изложби, прослава – свуда је био позван и радо виђен гост.

Живећи у складу са својом филозофијом, показао је како треба живети и радити у трећем, па и четвртом добу, како старост може бити лепа, креативна, активна и испуњена. На социолошком и геронтолошком пољу Србије ставио је својеврстан печат о чему ће учити и писати будуће генерације интелектуалаца.

Зато је његов одлазак, упркос годинама које је имао, био неочекиван за све оне који су га знали и који су с њим сарађивали. ГДС је остало не само без свог председника, већ и без вредног колеге и пријатеља, а научна и интелектуална заједница Београда и шире, без једног од изузетних чланова.

Драгана Динић

УДК 929 Стојанчевић, Владимир

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ 1923–2017.

Један од првих и најзначајних сарадника обновљене серије часописа „Братство” Друштва „Свети Сава” био је академик Владимир Стојанчевић. Од априла 2017. године, академик Стојанчевић наставља да живи у српској историографији само кроз своја научна дела.

Рођен у Скопљу 1923. године, Владимир Стојанчевић је основну школу завршио у Велесу, гимназију у Крагујевцу а студије историје на Филозофском факултету у Београду. Од 1950. године радио је у

Историјском институту САН где је одбранио докторат (*Кнез Милош и источна Србија, 1833–1838*) и, потом, прошао сва научна звања. За дописног члана Српске академије наука и уметности изабран је 1978. а за редовног 1988. године.

Кроз дуги период научног рада Владимир Стојанчевић се истицао бројношћу и дубином истраживачких идеја. Отуда је проистекло и његово вишеструко учествовање и руковођење разним научним пројектима и чланство у научним одборима САНУ.

Током вишедеценијског бављења прошлошћу српског народа и историјом стварања нововековне српске државе у 19. и почетком 20. века, академик Стојанчевић је, својим истраживањима и студиозним радовима, изградио веома обимну библиографију која садржи већи број књига и неколико стотина чланака.

Прихватајући се многих, неистражених или мало истражених тема, Стојанчевић је, са великом посвећеношћу и прецизношћу градио слику прошлости српског деветнаестог века у међународним, европским и балканским, околностима и оквирима. С једне стране, давао је научно основане одговоре на спољнополитичка или унутарполитичка питања државног развоја, на истраживачке изазове компликованих процеса друштвеног и културног напретка и нудио решења неких етнографских или историјско-географских недоумица. Најзначајнији период који је окупирао академика Стојанчевића током његових истраживачких ангажовања било је време током кога је Кнежевином Србијом владао кнез Милош Обреновић. Из тих Стојанчевићевих интересовања настале су драгоцене књиге којима је постављао незаобилазне историографске међаше тог периода: *Кнез Милош и Источна Србија (1833–1838)*, *Милош Обреновић и његово доба*, *Кључ и Поречка Река од краја 18. века до ослобођења 1833. године* и *Обавештајна служба у Карађорђевој и Милошевој Србији*. Исцрпна дела о Милошу Обреновићу представила су Стојанчевића научној јавности као посвећеног истраживача који објективност није жртвовао историчарском заносу. Међутим, најчвршћи доказ високих домета Стојанчевићевих минуциозних истраживања компликованих и испреплетаних односа на Балкану у другој четвртини 19. века јесте његово капитално дело о јужнословенским народима под турском управом од Једренског мира до Париског конгреса 1856. године. Овом књигом, Стојанчевић је показао колико је био значајан период у коме Кнежевина Србија нити је ратовала нити се територијално ширила али се, уз све унутрашње трзавице, споро и сигурно развијала. Из те области истраживачких прегнућа, проистицало је даље Стојанчевићево бављење незаобилаз-

ном компонентом историје деветнаестовековне Србије: односима српског народа и његове државе, Кнежевине/Краљевине Србије према суседним народима (бугарском, арбанашком или грчком) и државама (Турском, Бугарском, Грчком, Румунијом). Ови односи су били у нераскидивој вези и дубокој зависности од уплива и утицаја, великих сила међу којима, најпре, Аустрије (Аустроугарске) и Русије а, потом, и Француске, Велике Британије и Пруске (Немачке). Зато је и изванредан број радова В. Стојанчевића морао бити посвећен проучавањима тих односа и међузависности. Међу најзначајнијим резултатима таквих проучавања јесу књиге *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса* и, поменуто, *Јужнословенски народи у Османском царству*. Монографија о српско-бугарским односима током тек неколико месеци 1878. године, јесте круна истраживања осетљивих односа и преплитања интереса балканских држава.

Стојанчевић је објавио и велики број чланака и прилога који су, касније, сврставани у тематски уоквирене зборнике радова. Међу зборницима са тематиком међународних односа истичу се: *Срби и Бугари 1804–1878. Чланци и расправе* и *Срби и Арбанаси*. Уз њих, објавио је још три књиге својих радова о српско-бугарским односима којима је, кроз период дужи од стотину година, обухватио разне облике сарадње и српске помоћи бугарским ослободилачким тежњама али и места и разлоге неспоразума и сукоба. Радови о српско-арбанашким односима заузимају посебно место у Стојанчевићевој библиографији. Стручним понијањима у све поре и детаље српско-арбанашких односа он је анализирао планове Србије за сарадњу са арбанашким вођама и племенима. Закључци до којих је долазио основано су показивали да је неиздрживи терор арбанашких племена над српским становништвом, поред најогољенијих економских интереса, своје корене имао и у неспособности и непринципијелности османских власти.

Стојанчевићевој истраживачкој пажњи нису могли промаћи ни положај ни процеси везани за српски народ у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Старој Србији, односно Косову и Метохији и Маћедонији. И у тим интересовањима обухватао је период од Велике сеобе Срба 1690. године до краја Првог светског рата.

Научно интересовање академика Владимира Стојанчевића за стицање независности и успон државе Србије одражавало се кроз велики број радова. Зато су веома драгоцени зборници његових радова који су расути по бројним часописима и зборницима а говоре о Првом и Другом српском устанку, о стицању аутономије и независности Кнежевине Србије и о развоју државе чије је темеље постављао Европи

до тада непознат народ из Београдског пашалука а, у даљем развоју, границе и државност учвршћивала елита школована на европским универзитетима.

Миграције које су настајале током ратова, присилних пресељавања и насилних преверавања, свакодневним турчењем и поарбанашењем српског становништва, мењале су етнографску и конфесионалну слику српског етничког простора и целог Балкана. Стојанчевић је евидентирао многе такве појаве, доказивао их архивским документима и објашњавао актуелним околностима. Известан број његових радова обухвата важне детаље из историје Српске православне цркве као носиоца националног очувања и преживљавања.

Последице политичких процеса и међународних токова у 19. веку, академик Стојанчевић је видео у првим двама деценијама двадесетог века. Његови радови о учешћу Србије у Балканским ратовима и у Првом светском рату углавном су усредсређени на међудржавна разграничења и историјско-етничка права, потом на српско-бугарске односе и, што га је посебно интересовало у свим истраживањима, страдања и губитке становништва Србије.

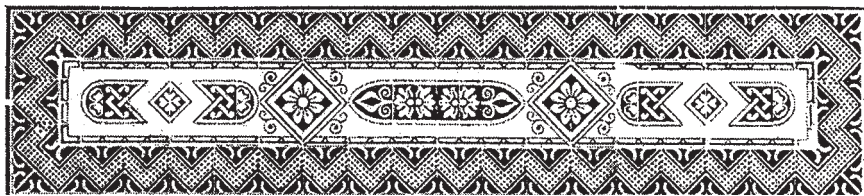
Требало би, свакако, указати и на Стојанчевићево константно интересовање за улогу личности у историји. Три су круга у којима се он, бавећи се овом тематиком кретао. Први је био разматрање делатности читавог низа српских владара, политичара, државника и културних и научних радника од првих устаничких дана до уједињења. У другом се бавио оним странцима који су дуже или краће време боравили у Србији и, као путописци или научници, о томе оставили драгоцену дела. Трећи круг Стојанчевић је испунио портретима и сећањима на своје професоре, пријатеље и колеге којима је, поред познанства са Стојанчевићем, заједничко било бављење историјом. Његови радови о тим личностима стали су у корице неколико књига које чине научну галерију портрета од Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, преко Карађорђа и Милоша, Ранкеа, Буеа и Каница до Васе Чубриловића и Виктора Новака.

Више је књига које су настале из пера академика Стојанчевића у којима је он пажљивим бирањем и спретним саопштавањем проверених чињеница успео да створи корисну литературу за шири читалачки круг. Тако су, из његовог укупног историографског опуса, могли проистећи текстови у капиталним делима српске историографије као што су *Историја Београда* и *Историја српског народа*.

За време веома дуге научне каријере академик Владимир Стојанчевић је, захваљујући својој пословичној дисциплини и истраживач-

кој упорности, створио завидан број вредних историографских дела. Његовим млађим савременицима ће, свакако, недостајати присуство његовог истраживачког, истанчаног нерва, а генерацијама историчара које долазе остаје бављење његовим делом као узором и путоказом за даља истраживања српске историје.

Љубодраг Ристић

УДК 929 Маринковић, Радмила

**РАДМИЛА МАРИНКОВИЋ,
22.III 1922 – 22. VI 2017.**

Из редова најстаријих поклоника обновљеног Друштва „Свети Сава” отишла је Радмила Маринковић, професор Београдског универзитета, познати медијевиста, свестрани проучавалац дела и живота Светога Саве и српске средњовековне књижевности у целини.

Радмила Маринковић је рођена у Београду. Одрасла је у породици која је због очевог занимања, који је био официр, често мењала место боравка, тако да се школовала у неколико градова. Најпре је у основну школу ишла у Куманову и у Београду, а гимназију, коју

је започела у Београду, похађала је потом у Сарајеву, Тузли, Сплиту, Осијеку и Бања Луци, у којој је и матурирала (1940). Рано упознавање са разним културним срединама оставило је у њој значајног трага, у њеној ширини са којом је прихватала свет, са којом се бавила науком, са којом је сагледавала културне токове. Студије југословенске књижевности уписала је на Филозофском факултету у Београду 1941, а после прекида за време трајања Другог светског рата дипломирала је 1948. године. Следеће године је изабрана на Филозофском факултету на Катедри за југословенску књижевност за асистента за Средњовековну књижевност. Тај предмет је предавала у свим научним звањима до пензионисања 1987. године.

Од самог почетка бављења научним радом Радмила Маринковић је предано посвећивала пажњу српској средњовековној књижевности и култури, али и словенској тематици у целини, која је умногоме била оквир за све културне токове те епохе. Ширини приступа предмету којим се бавила од велике користи су били њени студијски боравац у иностранству, истраживање грађе и рукописа у страним библиотекама, трогодишњи рад у својству лектора на Сорбони у Паризу, вишемесечни боравак у Лењинграду, Москви и Кијеву.

Радмила Маринковић се бавила многим питањима медијавистике са циљем да се што непосредније и поузданије приближи духу књижевних стваралаца и вези између самих дела и доба, културних зрачења, поетике, развоја језика, повезаности у старословенским оквирима (однос између преводилачког и оригиналног рада у старим словенским књижевностима и др.). Обрађивала је важне, мало истражене или нове теме којима је увек додавала оригиналност јер их је посматрала из свога угла. То се показало у прилозима о најстаријој словенској писмености, о јужнословенском *Роману о Троји*, у низу прилога о Светом Сави (*Запади и истоци Растка Немањића; Историја настанка Живота г. Симеона од Св. Саве; Доментијанов опис преноса моштију Светог Саве из Трнова у Милешеву и др.*) о Доментијановом *Животу Светог Саве* (који је припремила за штампу у едицији *Стара српска књижевност*), о Григорију Цамблаку и његовом месту у српској средњовековној књижевности, о Даниловом зборнику, у прегледном раду *Српска књижевност у доба деспотовине* (1997) и др. Најважнији допринос Радмиле Маринковић аналитичком истраживању средњовековних списа јесте њена докторска дисертација *Српска Александрида – историја основног текста*, коју је одбранила 1965. године. Објављена је као књига *Српска Александрида – Исто-*

рија основног текста (1965; 1969); Српска Александрида – критичко издање (1985, коаут.).

Подједнако се посвећивала и систему српске средњовековне књижевности (*Проблеми проучавања средњовековне књижевности*) и теоријским питањима унутар ње, текстологијом, поетиком пишући о постепеном формирању биографске књижевности (*О српској средњовековној књижевности; Почеци формирања српске биографске књижевности, Повеље о оснивању манастира Хиландара; Друга и трећа глава Хиландарског типика*), посебно о значају романа као важне књижевне појаве у средњем веку (*Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена*, 1968; прилози о роману о Троји и о Александриди); о питањима односа текстологије и поетике (*Текстологија и поетика у проучавању старе српске књижевности* (1988)). За наставне потребе са Драгољубом Павловићем учествовала је у изради књиге *Из наше књижевности феудалног доба* (избор, редакција, превод и коментари, 1954), која је имала неколико издања.

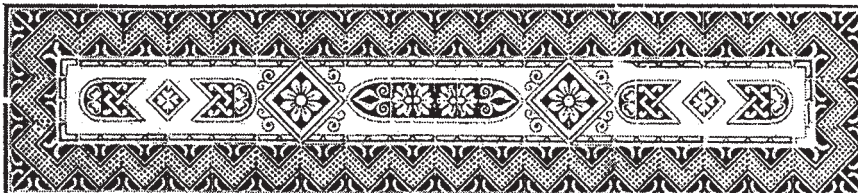
Књигама *Писах и потписах: аутобиографске изјаве средњег века* (1996) и *Светородна господа српска* (1998) Радмила Маринковић је заокружила своју књижевну поетику и поимања историјских и духовних вредности српског средњег века.

*

Радмила Маринковић је на самом почетку рада обновљеног Друштва „Свети Сава” пришла овоме Друштву одазивајући са на позив да учествује у првој Трибини Друштва „Свети Сава”. На тек установљеној трибини одржан је циклус предавања везаних за теме о Светом Сави, која су их са разних страна осветљавала. Прво, уводно предавање у читав циклус под насловом *Живот и дело Светог Саве* одржала је Радмила Маринковић. Предавање је објављено у првом броју обновљеног „Братства”, као први научни прилог овог гласила.

Своје последње јавно предавање Радмила Маринковић је, о деведесетогодишњици свог рођења, одржала такође на Трибини Друштва „Свети Сава”. Тада је, на Дан спаљивања моштију Светог Саве, 10. маја 2012. године са истинским заносом, који је деценијама био саставни део њених многих гласних размишљања о српском средњем веку, говорила о Светом Сави и Данилу III.

Злата Бојовић

УДК 061.22(497.11)“2016”

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” У 2016. ГОДИНИ

Јубиларна година у Друштву „Свети Сава”, 130 година од оснивања, обележена је скромно по манифестацијама: није било академија ни свечаних скупова, али је у њој одато наше признање оснивачу, Светомиру Николајевићу, тиме што је подигнута спомен плоча на почетку улице која носи његово име у београдској општини Звездара.

Тиме смо не само одужили део дуга тој врсној и свестраној личности, него и указали на њену, сада помало заборављену улогу у српској историји.

Спомен плочу је открио министар културе Владе Републике Србије г. Владан Вукосављевић, који је надахнуто говорио о Николајевићевој личности и потреби да такви људи инспиришу и савремене генерације.

Министар је нагласио да је реч о вибрантној, колоритној и значајној личности српске политике, културе и образовања. „У раскошном и надахнутом деветнаестом веку Србија је имала ту срећу да у бурним временима породи праву плејаду посленика културе. Они су својим интелектуалним, политичким и моралним доприносом омогућили да Србија, тек ослобођена од турског вођства, почне полако да се креће стазама европске државности и европске културе”, рекао је Вукосављевић. Он је истакао да је Светомир Николајевић био човек ренесансног кова.

„Тешко је схватити како је у једном људском животу који нам је природа подарила неко успео да буде и члан Српске краљевске ака-

демије и ректор и члан Владе и министар унутрашњих дела и члан Државног савета и номинован за Нобелову награду 1915. године. За све то време Николајевић је писао есеје, књижевне портрете из енглеске, француске, грчке и скандинавске књижевности”, казао је министар Вукосављевић.

Спомен-плоча

По његовим речима живот испуњен прегалаштвом сврстава Николајевића у ред најистакнутијих посленика културе политике и образовања у другој половини деветнаестог века и почетка двадесетог века.

„За улице се обично каже да су линије града у тополошком смислу, али када улице понесу имена значајних људи оне постају оквир за историјски портрет те урбане целине”, приметио је Вукосављевић.

У изради плоче су се посебно ангажовали чланови Друштва „Свети Сава”; г. Драган Милетић, госпођа Ана Ковенц-Вујић, архитекта и госпођа Снежана Николајевић, праунука Светомира Николајевића. Захваљујући њима, али и финансијском доприносу Управе за вере Министарства правосуђа Републике Србије, добили смо обележје којим се можемо поносити у јубиларној години нашег постојања.

У 2016. години забележили смо још један леп догађај: оснивање Пододбора Друштва „Свети Сава” у Чачку. После гостовања наше делегације крајем марта 2016. године у Чачку, где је представљен рад Друштва и промовисан 19. број часописа „Братство”, спонтано се родила идеја да Чачани организују Подбор који би се бави ширењем светосавске мисли у школама и културним установама у овом граду. Касније је конституисано то тело, за чијег председника је изабрана директорка Међуопштинског историјског архива госпођа Лела Павловић, архивски саветник.

Светосавска свечаност у Београду

Наш традиционални празник и слава достојно су обележени на истом месту, као и ранијих година, захваљујући разумевању Управе Народне библиотеке Србије. Врачар, близина Храма Светог Саве и гостопримство Народне библиотеке су пуни симболике за наше Друштво и цела свечаност је протекла у најбољем реду, са примерном организацијом.

Службу је држао члан Друштва, протојереј ставрофор Димитрије Калезић, професор Богословског факултета, конферансу водила госпођа Тања Ракић, асистент на Филолошком факултету, а са истог факултета је дошао и студентски хор који је својом интерпретацијом светосавске химне, наших и руских традиционалних песама улепшао цели скуп.

Домаћин славе је био наш нови председник Извршног одбора, др Љубодраг Ристић, виши научни сарадник Балканолошког института у Београду. Његову беседу објављујемо посебно.

Наша значајна признања, плакете Друштва „Свети Сава”, у 2016. години добили су ЈП Службени гласник, Педагошки музеј и Коло српских сестара.

Чланови Друштва „Свети Сава”

Уручујући награде, председник Друштва г. Душан Зупан је рекао:

Драги чланови и пријатељи Друштва „Свети Сава”, даме и господо, Велико ми је задовољство и част да вас поздравим на нашој слави, коју славимо нешто раније него што календар то налаже, али са ништа мање радости. Као и раније, то чинимо да би ученици и наставници били у својим школама за време школске славе, а и зато што у ово зимско време дани викенда пружају више могућности за долазак у Београд онима који живе и раде ван њега.

Ово празнично време на почетку календарске године даје нам прилику да га искористимо у добром расположењу и дружењу, али и да се сетимо онога шта смо урадили у протеклој години која је за нама. Што се нас тиче, то је била јубиларна година, 130-та откако постојимо. Нисмо много свечарили, осим што смо свом оснивачу, Светомиру Николајевићу, подигли спомен плочу у улици која носи његово име у београдској општини Звездара. Спомен плочу је открио министар културе господин Владан Вукосављевић, на чему смо му посебно захвални.

Такође, у протеклој години, постали смо богатији за још један пододбор: основали смо га у Чачку и надамо се да ће то бити нови почетак ширења Друштва „Свети Сава”.

У време материјалних и свакаквих других тешкоћа, задовољни смо што смо успели да одржимо ниво и квалитет рада, фокусирани на досадашње правце наше активности: издавање часописа „Братство”, организовање светосавских књижевног и ликовног конкурса, као и одржавање Трибине у оквиру које имамо популарна предавања за јавност из наше културне и друге историје, помоћ у књигама школама и библиотекама. У тој нашој активности веома су нам помогле, свака на свој начин, угледне институције српске државе и српског друштва од којих, овог пута, издајамо три којима желимо да се захвалимо и додељивањем наших plaketa за посебан допринос раду Друштва а на добробит српског народа.

Педагошки музеј је једна од најстаријих институција ове врсте у Србији и само је десет година 'млађи' од Друштва „Свети Сава”.

Чувар српске просветне традиције и место где је похрањена богата збирка наставних предмета, докумената и фотографија који су сведоци школске историје у Срба, Педагошки музеј је током свих тих година постао значајно место српске културе уопште, вредан подсетник на прошлост, којем савремени приступ данашњим педагошким омогућава да буде и прозор у будућност српске просвете. У старој згради која је умногоме прилагођена и савременим потребама, Педагошки музеј је у више наврата пружао помоћ и подршку активностима Друштва „Свети Сава”, што је примљено са нашом великом захвалношћу.

Надамо се даљој плодној сарадњи наше две установе, које везују многе традиционалне нити, али и опредељење да, свака на свој начин, а у плодној сарадњи, дају и допринос српској будућности, пре свега школској омладини. Молим представника Педагошког музеја да прими плакету Друштва „Свети Сава”.

Коло српских сестара, као и Педагошки музеј, као и Друштво „Свети Сава” спада у фениксе српског друштва, који су се обнављали из пепела после ратних удараца и пустошења, а понекад и од духовног разарања.

Једна од свакако најугледнијих српских хуманитарних организација, увек у првим редовима кад је најтеже, Коло се доказивало и у рату и у миру. Храброст и пожртвованост њених чланица је била

једнака једино великој количини добре воље, хуманизма и моралне снаге које су оне исказивале у тренуцима искушења српског народа.

Обновљено тек у савременом вишестранању, Коло српских сестара су имале снаге не само да организују више од 20 одбора широм Србије, већ и да постану значајан фактор у хуманитарном раду. Са Колом српских сестара Друштво „Свети Сава” повезује заједнички интерес и рад на напретку Србије, сарадња пуна разумевања у различитим областима, и наше дивљење за упорност и самопрегор којим се Коло бори против објективних и субјективних тешкоћа на које сви ми наилазимо. Молим председницу Кола, госпођу Милу Викторовић, да прими плакету.

Јавно предузеће „Службени гласник” је већ два века службено гласило српске владе. Превалио је дуг пут од „Новина сербских” из 1813.

На том путу, а посебно у данашњој Србији, „Гласник” је постао једна од најугледнијих и најзначајнијих издавачких кућа. Различите библиотеке и капитална издања, стручна, теоријска литература и публицистика – производи су културе који имају мало премца у српским оквирима.

Зато су и различите награде и одликовања „Службеном гласнику” у прве две деценије овог века само заслужени израз квалитета. Наградама као што су „Издавач године” или одликовању Сретењског ордена, ми сада придружујемо и наше скромно признање, Плакету Друштва „Свети Сава” за подршку коју је „Службени гласник” током многих година давао нама, првенствено преко донација у књигама које смо ми, затим, додељивали ђацима, професорима и школама у виду награда и помоћи.

Високо ценимо такву помоћ и подршку јер омогућују да сви заједно улажемо у просвету и културу, а тиме и у боље сутра српске омладине.

Молим представницу „Службеног гласника” госпођу Златицу Ђокић да прими Плакету Друштва „Свети Сава.”

Резултати светосавских конкурса и додела награда

Врхунац свечаности је, као и обично, припао делу свечаности на којој су саопштени резултати Светосавског књижевног конкурса и додељене награде у књигама најбољим ученицима и њиховим наставницима менторима.

Резултате је у име трочланог жирија прочитала председница др Зона Мркаљ, професорка Филолошког факултета. Она је рекла:

Друштво „Свети Сава” расписало је Светосавски књижевни конкурс за ученике основних и средњих школа Србије, Републике Српске и дијаспоре.

И ове године, сигурни да је рука светосавска на нашим раменима и да искра светосавља није утихнула, нити ће, ни у једном добу, наставили смо да певамо и пишемо светитељу у част! Лик и дело Светог Саве и све што његово духовно биће представља српском народу било је инспирација за наслове наградних тема, које је Друштво „Свети Сава” објавило на Светосавском књижевном конкурс за ученике основних и средњих школа Србије, Републике Српске, (Црне Горе) и дијаспоре.

Мотиви светосавског блага, врлине деце овога века, вечити бруј над животом, зрело сунце уткано у Савин дуд... обасјали су прозне и поетске радове пристигле на овогодишње литерарно надметање.

При читању и одабиру радова, најбољих међу најбољима, критеријуми су били: лепота, надахнуће, оригиналан приступ теми, језичкостилски квалитет текста, као и узраст талентованих ученика.

Знатан број радова пристиглих из школа у Србији, допуњен је радовима из Републике Српске, а посебно смо радосни што су се на наш позив одазвали и ђаци из дијаспоре.

Теме за Светосавски конкурс (2016/2017)

ОСНОВНА ШКОЛА

Рука светосавска на мом рамену

Савети Светога Саве своје роду

Не утихну искра светосавља ни у оном, ни у овом добу

СРЕДЊА ШКОЛА

Врлине светосавља у „деци овог века”

У срцу гајим светосавље: „У сјенци лепе поје братија

Подржи, Боже, бруј над животом.”

(Милосав Тешић)

Дуд Светога Саве – зрело сунце

Као и прошле године, још једном са задовољством истичемо да је Светосавски књижевни конкурс Друштва „Свети Сава” уврштен у

Календар такмичења и смотри Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

На овогодишњи литерарни наградни конкурс Друштва „Свети Сава” пристигао је укупно 301 рад (као што је већ речено, из различитих места у Србији и Републици Српској и из Допунске школе на српском језику – Базел Швајцарска). Поједине школе доставиле су више радова својих ученика, у чему већ традиционално предњачи Земунска гимназија. По масовности су се истакли и прилози из Прибоја, Ниша, Параћина, Мајура, Свилајнца, Краљева и Ужица.

Комисија је пажљиво ишчитала низ занимљивих и вредних песама и састава ученика основних и средњих школа, од којих је, у ужи избор ушло 30. Захваљујући вишегодишњем искуству чланова Комисије и њиховим уједначеним критеријумима, ипак се постепено дошло до одабира најквалитетнијих прилога који се предлажу за награду, мада је задатак био изузетно захтеван.

Уз то смо имали и велико задовољство да прочитамо дивне мисли о Светосављу данашње српске омладине и увидимо још једном колико је Свети Сава непресушиви извор људског надахнућа још од најранијег школског узраста.

Оно што сваке године карактерише стваралаштво младих литерарних стваралаца, без обзира на то да ли су свој израз обликовали у прозној или поетској форми, и што ми с поносом истичемо, јесте њихова дубока емоционалност, посвећеност размишљању о одабраној теми, стваралачка доживљеност те теме и свестрани и оригиналан приступ њеној реализацији.

Савин пут, пут православља, знан је сваком младом аутору, који се на овај конкурс јавио. Својим литерарним надахнућем, сви млади ствараоци који су приступили обради задатих тема показали су да својим делом корачају управо Савиним путем. Њихово поимање православља је искрено, чисто, испуњено љубављу према основним људским вредностима. Оно нас уверава и у чињеницу да наша деца умеју да мисле, да разумеју и воле; да читају (што им се данас најчешће спочитава да не чине); да су талентовани и жељни надметања и учествовања у духовном вишебоју. „Бити човек, не посустати пред животним препрекама, поштовати и поштован бити, усправно ходити и само љубав и доброту међу људима ширити”, основна су начела младих стваралаца.

Према договору који смо раније постигли у Друштву „Свети Сава”, ове године се додељују: једна Велика награда (за посебно надахнут рад, без обзира на узраст, који се издваја својим квалитетом

и естетском вредношћу), по две прве, три друге и три треће награде (посебно ученицима основне и посебно ученицима средње школе) и једна специјална награда. Тако је укупно награђено 18 ученика и 18 њихових професора.

Награде за најбоље ученике и њихове менторе обезбедили су: Завод за уџбенике, Службени гласник Републике Србије, Српска књижевна задруга, Вукова задужбина, Завод за изучавање културног развитка Србије (Часопис „Култура”), Друштво за српски језик и књижевност Републике Србије и Установа Републике Српске за сарадњу са Србијом и Библиотека „Стефан Првовенчани” из Краљева.

Резултати нашег рада су следећи:

Велика награда:

МИЛИЦА М. ЈАНКОВИЋ, IV/2
Земунска гимназија, 11080 Земун
Ментор: др Вукосава Живковић
Тема: Дуд Светог Саве – зрело сунце

ПРВА НАГРАДА ЗА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

1. ЈОВАНА КОСТАДИНОВИЋ, VII
ОШ „Стефан Немања” 18106 Ниш
Ментор: Биљана Николић
Тема: Рука светосавска на мом рамену

2. УНА МИЛИЋ, VII/5
ОШ „Др Јован Цвијић” 11300 Смедерево
Ментор: Виолета Драшковић
Тема: Савети Светога Саве своје роду

ДРУГА НАГРАДА ЗА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

1. АЊА АЛЕКСАНДРА ВАСИЛИЈЕВИЋ, VII/2
ОШ „Васа Чаратић”, 11223 Бели Поток *Ментор: Снежана Стојановић*
Тема: Рука светосавска на мом рамену

2. ЛУКА МАКСИМОВИЋ, VIII/3

ОШ „Цар Константин”, 18000 Ниш

Ментор: Аница Бреберина

Тема: Савети Светога Саве своје роду

3. МАРИЈА СТЕВАНОВИЋ, VIII

ОШ „Милунка Савић” Витановац,

Ментор: Јасмина Стевановић

Тема: Рука светосавска на мом рамену

ТРЕЋА НАГРАДА ЗА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

1. ТАТЈАНА ДИНИЋ, VIII

*ОШ „Велизар Станковић Корчагин”, истурено одељење у Каонику
37204 Велики Шиљеговац код Крушевца*

Ментор: Јасмина Ђорђевић

Тема: Рука светосавска на мом рамену

2. СТАША ПЕТРОВИЋ, VIII

ОШ „Др Драган Херцог”, 11000 Београд

Ментор: Ивана Ковачевић

Тема: Рука светосавска на мом рамену

3. ДРАГАНА ПЕЈКИЋ, VIII/3

ЈУ ОШ „Васа Пелагић”, Пелагићево, Република Српска

Ментор: Марица Несторовић

Тема: Савети Светога Саве своје роду

СПЕЦИЈАЛНА НАГРАДА:

МИЛОШ БУРИЋ, VIII

Допунска школа на српском језику – Базел/Швајцарска

Ментор: Весна Нинић

Тема: Не утихну искра светосавља ни у оном, ни у овом добу

ПРВА НАГРАДА ЗА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

1. ДУШАН МИРЧИЋ, III-2

Гимназија Зајечар, 19000 Зајечар

Ментор: Јелена Димовић

Тема: У срцу гајим светосавље: „У сјеници лепе поје братија

Подржи, Боже, бруј над животом.”

2. ИВАНА ЛАЖЕТИЋ, III/1

СШЦ „Перо Слијепчевић”, гимназија Република Српска

Ментор: Милош Шуковић

Тема: Дуд Светога Саве – зрело сунце

ДРУГА НАГРАДА ЗА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

1. НЕНАД ВУКАНОВИЋ

МТШ „14.октобар” 36000 Краљево

Ментор: Слађана Каровић

Тема: Врлине светосавља у „деци овог века”

2. МИЛЕНА ЧАНТРАК, IV/4

Медицинска школа, Ужице

Ментор: Оливера Шопаловић

Тема: Дуд Светога Саве – зрело сунце

3. СРЂАН КОВАЧЕВИЋ, IV/7

Медицинска школа, Бањалука

Ментор: Милица Пашић

Тема: Дуд Светога Саве – зрело сунце

ТРЕЋА НАГРАДА ЗА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

КАТАРИНА ЛАЗИЋ, III-1

Филолошка гимназија, 11000 Београд

Ментор: Татјана Жигић

Тема: Врлине светосавља у „деци овог века”

2. МАГДАЛЕНА РАЦКОВИЋ

СШЦ „27.јануар” Рогатица, Република Српска

Ментор: Џмиљка Батинић

Тема: Врлине светосавља у „деци овог века”

3. ТАМАРА СТОЈАНОВИЋ, I/e

Математичка гимназија, 11000 Београд

Ментор: Јелена Нововић

Тема: Врлине светосавља у „деци овог века”

Честитамо награђеним ученицима и њиховим преданим наставницима на изузетним резултатима, као и родитељима ученика, који су своју децу васпитали у духу Светосавља!

Захваљујемо свим дародавцима који су најбољим учесницима овог конкурса обезбедили признања и награде – Управи за сарадњу са црквама и верским заједницама Владе Републике Србије, ЈП Службени гласник, Београд, ЈП Завод за уџбенике Београд, Вуковој задужбини Београд, Српској књижевној задрузи, Београд.

Свечаност је настављена пригодним коктелом у Народној библиотеци Србије.

И у изложбеном салону Дјечијег позоришта Републике Српске у Бањалуци, било је такође свечано и весело. Славски обред је служио свештеник Храма Христа Спаситеља Веселин Клинцов. Химну Светом Сави извео је хор ОШ „Свети Сава” Бањалука.

Чланови Друштва су заједно са пријатељима и драгим гостима радосно обиљежили Савиндан, додијелили награде побједницима осмог ликовног конкурса Друштва, уживају у разгледању награђених, али и бројних других изложених изабраних ученичких радова из Србије Српске и Швајцарске и у самом дружењу. Радови побједника могу се видјети на сајту Друштва свети-сава.org.srb на страници „Галерија”.

Домаћин славе, проф.др Милош Шолаја одржао је надахнуту бесједу.

Учесници прославе Савиндана у Бањалуци уживали су и у богатом пригодном програму. Најприје, у пјесмама хора ОШ „Свети Сава” Бањалука, под руководством музичког педагога Радане Бранковић. Затим и у надахнутом рецитовању рецитатора из исте школе. Потом су сви уживали у сплету игара из Шумадије у извођењу КУД „Свети Сава” Бањалука, у кореографији Љубише Џанана.

Предсједница Пододбора Друштва „Свети Сава” у Републици Српској, мр Весна Б. Аћић, поздравила је присутне и наводећи да је на овогодишњи конкурс приспјело 355 радова, те да је награде освојило осам ученика, три из Србије, један из Швајцарске (Допунска школа на српском језику у Базелу) и четири из Српске.

Предсједница жирија Светосавског ликовног конкурса, мр Бери-на Шушчевић, говорила је о награђеним радовима.

Награде побједницима (грамате, књиге и слаткише) уручили су проф. Милош Шолаја и отац Веселин.

Прву награду добили су: Миа Драгољевић, ученица 6. разреда ОШ „Бранко Ћопић” Приједор, Српска (ликовни педагог Александар Мугоша) и Бојана Перић, ученица 8. разреда ОШ „Николај Велимировић” Шабац, Србија (ликовни педагог Иван Вујанић).

Другу награду добили су: Дамјан Симић, ученик 1. разреда Допунске школе на српском језику Базел, Швајцарска (учитељица Весна Нинић) и Дарјана Томаш, ученица 8. разреда ОШ „Бранко Ћопић” Приједор, Српска (ликовни педагог Александар Мугоша).

Трећу награду добили су: Марина Мартић, ученица 7. разреда ОШ „Тодор Докић” Календеровци, Српска (ликовни педагог Здравка Арсеновић) и Стефан Вагајић, ученик 5. разреда ОШ „Вера Радосављевић” Неготин, Србија (ликовни педагог Сања Радосављевић).

Специјалну награду добили су: Слађана Николић, ученица 6. разреда ОШ „Лаза Лазаревић” Шабац, Србија (ликовни педагог Иван Вујанић) и Наталија Малешевић, ученица 8. разреда ОШ „Никола Тесла” Дервента, Српска (ликовни педагог Јелена Бардак).

Свечаност је завршена отварањем изложбе и настављена коктелом и веселим дружењем учесника.

Часопис „Братство”

Двадесети број часописа „Братство” изашао је уочи 61. Међународног београдског сајма књига, а његова електронска верзија представљена је широкој јавности и на Интернет сајту Друштва „Свети Сава”.

Цели низ угледних аутора дао је своје прилоге за овај јубиларни број, а главни уредник академик Злата Бојовић је написала уводник „Двадесет година обновљеног Братства” који резимира те две деценије не баш лаких година, али указује и на паралелу између предатних и савремених одлика овог угледног часописа, на који смо толико поносни.

Међу ауторима у овом броју налазе се: Томислав Јовановић, Вања Станишић, Градимир Аничих, Жозеф Иван Лончар, Радивој Радић, Бошко Сувајчић, Јелена Јоковић, Наташа Анђелковић, Наташа Кљајић, Тања Ракић, Ђорђе Перић, Саша Недељковић, Димитрије Калезић, Миро Вуксановић, Софија Божић, Милојко Будимир, Светозар Ливада, Данко Перић, Митар Влаховић, Никола Поповић и други.

Трибина

После пар година стагнације, Трибина Друштва „Свети Сава” оживела је 2016. године под уредништвом проф. др Малише Станојевића. Одржан је панел посвећен српској ћирици, из којег су нека излагања објављена и у „Братству” бр. 20, као и запажено предавање *Покрет отпора у Србији 1916. године* предавача др Божице Младеновић, редовног професора Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Направљен је и амбициозни програм предавања у оквиру Трибине за 2017. годину.

Опште примедбе и запажања о Друштву у 2016. години

Финансије су у 2016. години постале један од проблема Друштва, јер се смањио прилив средстава, док су материјалне обавезе постале веће, посебно што се тиче цене пословног простора, канцеларије коју Друштво дели са Геронтолошким друштвом Србије. Друштво ужива подршку Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама Министарства правде Владе Републике Србије, што је пресудно за одржавање активности Друштва на досадашњем нивоу.

И даље је важан део активности Друштва одржавање Интернет презентације, која има све више посетилаца из земље и света.

Велики губитак за Друштво представља смрт истакнутих чланова, академика Драгољуба Живојиновића и академика Петра Влаховића који су играли значајну улогу како у функционисању и организацији самог Друштва, тако и као виђени аутори у часопису „Братство”.

Чланство је забележило благи прилив у 2016. години, што повезујемо, пре свега, са оним људима који су на Интернету сазнали за постојање и активност Друштва.

Оснивање новог Пододбора у Чачку буди наду да би Друштво могло да се даље шири, мада су тешке материјалне и економске прилике у земљи у томе у даље лимитирајући фактор.

Представници Друштва су учествовали на неколико скупова са сродним рганизацијама (Коло српских сестара, Српско лекарско друштво, Соколи) у вези са могућим правцима активности на рести-туцији одузете имовине, али споре и нетранспарентне припреме за промену Закона о реституцији отежавају било какав конкретан напре-дак у тој области.

Душан Зупан

*Беседа домаћина славе др Љубодрага Ристића,
председника Извршног одбора Друштва „Свети Сава”*

Ванвременски пут Светосавља¹

У тропару посвећеном највећем српском учитељу и светитељу Светом Сави, чије име и дело, ових дана и увек, славимо, истиче се обраћање: „Пута, што уводи у живот, био си наставник, првопрестол-ник и учитељ”.² А наш савременик Васко Попа о путовањима нашег „најнационалнијег свеца”³ пева:

„Гладан и жедан светости
напустио је земљу
И своје и себе.”

И док

„Лево од њега тече време
десно од њега тече време

¹ Беседа изговорена на Светосавској свечаности Друштва „Свети Сава”, 21. јану-ара 2017. године у Народној библиотеци у Београду.

² Ст. М. Димитријевић, *Свети Сава као народни учитељ*, Братство XXVIII (1934) 89–90.

³ Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, СКЗ, књ. 443, Београд 1973, 309.

Он корача по сувом
у пратњи својих вукова.”

Те тако
„Путује без пута,
И пут се за њим рађа.”⁴

Несабирљива су сва светитељева дела којима је задужио српски народ а себи донео хвалу, почасти и небеску славу. Путујући, у неколико наврата, од Свете Горе Атонске, преко Солуна, Никеје, Палестине, Јерусалима, Египта и Цариграда, прешао је „онај библијски ’тесни пут’ који води врлини.” Први српски ходочасник Сава Немањин није „ходио по свету да прославља српски народ но да прославља Христа, Љубав над љубављу. Због тога је свет заволео њега и његов народ због њега” приметио је владика Николај Велимировић.⁵ Управо зато, знано је, да тим, дубоко промишљеним походима где је досезао сопствено просветљење, Сава Немањин није само ходочастио већ је, великим политичким талентом и државничким способностима, обогаћеним и протканим очевим мудростима и поукама, духовно ујединио народ а државу политички учврстио.⁶ „Најпре најбољи зидар самога себе, Сава је потом био најбољи зидар свога народа. Најтрдуљубивији стваралац свог карактера, он је потом био најнеуморнији стваралац карактера свога народа. Најмарљивији сабиратељ духовне и моралне снаге у себи, он је потом био највештији изразитељ те снаге на широком платну народне историје.”⁷

Донео је „први архиепископ све Српске земље, Сава грешни” с пута аутокефалност српске цркве и крунисање братовљево. Црквени центар српског народа постала је Жича, грчке епископе и свештенике заменили су српски духовни оци, у српским светилиштима забрујао је српски језик. Путовао је Сава и по српским земљама, сâм или раније са оцем а касније са братом, обнављао је и саградио многе цркве и манастире. Од њих је, потом, направио расаднике писмености и духовне

⁴ Васко Попа, *Усправна земља*, Београд 1972, 22, 23, 27.

⁵ Владика Николај Велимировић, *Христољубље, човекољубље и родољубље Светог Саве*, У: Исти, *Свети Сава*. Приредио Велибор Џомић, Београд – Подгорица 2013, 195.

⁶ Станоје Станојевић, *Свети Сава као државник и политичар*, Браство XXVIII (1934) 45–51.

⁷ Свети Владика Николај Велимировић, *Православље и политика*, Београд 1997, 10.

културе српског народа у којима је исписао типике и Номоканон.⁸ „И сам пропутова по целој земљи народа свога, све утврђиваше учењем у вери” записао је Теодосије.⁹

Средњовековна немањихка држава била је једна од ретких „у којима никада није било ни једног сукоба између представника цркве и представника државне власти.”¹⁰ Стога су и црква и држава имале разлога да, одмах по Савином упокојењу у Великом Трнову, јануара 1235. године, и пошто је краљ Владислав пренео Савино тело у манастир Милешеву, маја 1237, почну градити његов култ. Идеја светосавског православног хришћанства уздигла је српски народ у 13. и 14. веку до високих националних и културних домета, и спасавала и сачувала га у предстојећим вековима ропства. Култ Светог Саве ширио се и јачао у српском народу а, посебно, у оним крајевима и местима у којима је живела успомена на њега. Његов култ се ширио и у суседним католичким земљама, а поштован је и међу Русима и Јеврејима.¹¹

Нису се, 1594. године, оствариле наде уништитеља који је пове- ровао да је повео светитеља од Милешеве до Врачара на његово последње путовање. Напротив. Култ његов и „свете лозе Немањиха” не само да није нестао у диму врачарске ломаче већ се, по сведочењу традиције и путописаца, још више проширио, по васцелом српству па и међу муслиманима и католицима.¹²

⁸ Владимир Ћоровић, *Култ Светога Саве*, Браство XXVIII (1934) 113. Н. Велимировић, *Православље и политика*, 11, 15; „Писмо послано од Светога Саве игуману Лавре Дома Пречисте и Светога Симеона Студенице кир Спиридону, од Светога Града Јерусалима”, *Свети Сава*. Сабрана дела, Приредила и предговор написала Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 2000, 81–87, 207–208.

⁹ Теодосије, *Житије светог Саве*, Превео Лазар Мирковић (предговор В. Ћоровић), СКЗ књ. 282, Београд 1938, 166–167.

¹⁰ Ст. Станојевић, *нав. дело*, 50; Радован Самарцић, *Неугасива кандила*, У: Исти, *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 69.

¹¹ Станоје Станојевић, *Свети Сава*, Београд 1935, 90–108; Теодор Титов, *Свети Сава као живи узор за српску православну омладину*, У: *Тајна светосавља. Непознат поглед на личност Светог Саве*, Друго издање, Приредио Бошко Обрадовић, Београд 2014, 190. В. Ћоровић, *нав. дело*, 112.

¹² Жан Шено, *Путовање Г. д'Арамона у Цариград 1543. до 1555. године*, Објавио Ш. Шефер, Париз 1887, У: Радован Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век*, Београд 1961, 112–113; Ст. М. Димитријевић, *Спаљивање моштију Светога Саве*, Браство XXVIII (1934) 140–163; Васо Глушац, *Стари писци и путници о вери Јужних Словена*, Браство XXXI (1940), 85–102; Епископ Николај, *Живот Светог Саве*, Врњци – Требиње 2007, 147–158;

„И спалише светог оца ... Ал' гле, спаљен поста већи!”
певао је, касније, Војислав Ј. Илић Млађи.¹³

Пад под османско ропство био је уништење државе. „Пропало је царство српско, али не српски народ.”¹⁴ Без државе а са светосављем које је постало саставни део националног духа, црква је, у национално-политичком смислу, постала народ а народ је постао црква. Отуда је светосавски национализам кроз српску цркву, обухватио и сачувао српско национално биће, његов језик и његову културу.¹⁵

У страху од уништења и у љубоморном чувању „своје прошлости као темеља свог опстанка” јачало је историјско памћење Срба. Вера да је „туђинска сила пролазна, а да је обнова царства Немањића извесност” надвладала је свако страдање и безнадежност.¹⁶ Живела је свест да је „народ био некад велики и да може опет постати великим.”¹⁷ Опстајао је српски народ кроз историју и онда када није могао бити сачуван целокупни народни корпус преживљавало је оно језгро које се могло одупрети масовним уништавањима, денационализацији и преверавањима.

„Сваки народ има своје периоде којима се више или мање показује; има своје време постања, развитка и умножења свога; време цветања и плодородија, снаге, крепкости и уважења свога унутарњег и спољашњег; време свога опадања, слабомоћија и коначнога пада, или, ако се судба умилостави, свога васкресења и обновљења” веровао је Ђорђе Магарашевић док је путовао по Кнежевини Србији 1827. године.¹⁸ По духовним траговима светитељевих путовања и светосавља ишли су, својим животним путевима и својим грандиозним делима, потоњи путници, мислиоци и градитељи српскога духа, културе и ис-

¹³ Т. Титов, Свети Сава као живи узор за српску православну омладину, У: *Тајна светосавља. Непознат поглед на личност Светог Саве*, Друго издање, Прир. Б. Обрадовић, Београд 2014, 196; *Свети Сава и Синан паша Силни*, народна песма, У: *Свети Сава у нашем народном и уметничком песништву*. Антологија, друго издање, Сабрао и средио Вој. Ј. Илић Млађи, Београд 1935, 17–23.

¹⁴ Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983, 21.

¹⁵ В. Ђоровић, *нав. дело*, 126; Радован Самарџић, „Неугасива кандила”, У: *Исти, Идеје за српску историју*, Београд 1989, 68; Н. Велимировић, *Православље и политика*, 10.

¹⁶ Р. Самарџић, *Традиција и преображаји Срба*, У: *Исти, Идеје за српску историју*, Београд 1989, 7–9; В. Ђоровић, *нав. дело*, 117–118.

¹⁷ О. Д. пл. Пирх, *нав. дело*, 21–22.

¹⁸ Ђорђе Магарашевић, *Путовање по Србији у 1827. години*, Београд 1983, 284.

торије међу којима су били и Доситеј Обрадовић,¹⁹ Вук Караџић, Јоаким Вујић, Петар Петровић Његош, Љубомир Ненадовић и, знатно касније, они на светском гласу, Никола Тесла и Михаило Пупин. Они, и многи други Срби њиховога кова и сличнога дела, уносили су српско име по свету, отварајући очи онима који нису знали да на Балкану постоји народ који је опстао захваљујући укорененом учењу свога највећег светитеља и најнеуморнијег ствараоца.

Никако не би требало заборавити, да су на путу светосавља често били нешто мање познати појединци. Преко стотину чланова *Друштва Свети Сава* на челу са својим оснивачем и председником Светомиром Николајевићем отишло је возом, јануара 1888. године, у Крагујевац на Скупштину Друштва. Тада је *Друштво Свети Сава* бројало више од 6.000 чланова у 62 пододбора. Николајевић је, том приликом истакао, да ће *Друштво Светог Саве* радити „на моралном уједињењу политички искомадане српске земље, на гајењу врлина и ширењу родољубља.”²⁰ Ове речи биле су ехо давно дефинисаних циљева Саве Немањиног, који су вековима гајени и чувани као одраз његових завештања и који још увек звоне као опомена и вечити задатак.

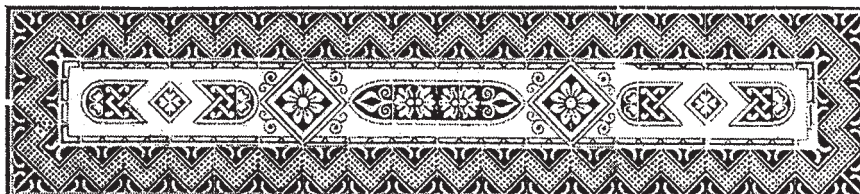
Опстајати на том путу са путоказом постављеним пре осамсто-тина година и чувањем традиције и културе јачати српско национално биће, било је могуће, како је то закључио Ото Дубислав пл. Пирх 1829. године, само својим језиком и вером.²¹ Језиком који је сачувао историју и традицију и вером у светосавске вредности и сопствену снагу и мудрост.

Љубодраг Ристић

¹⁹ Р. Самарџић, *Традиција и преображаји Срба*, 16.

²⁰ Говор председника Главног одбора г. Светомира Николајевића на II. главном скупу Друштва Светог Саве, 17. јануара 1888. године у Крагујевцу, Браство X (1888), X–XI.

²¹ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 185. „Чоек је језик/А језик кућа и кућиште/Ако је чоек/Кад језика нема/Ни чока нема/Ко има хлеба и језика/Све има.” (Матија Бећковић, *Хлеба и језика*, Сабране песме, Књига девета, Београд 2003, 22–23)

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО I, 1997.

ПРЕДГОВОР

Матија Бећковић: ПРИЧА О СВЕТОМ САВИ

Танасије Младеновић: СВИТАЦ – ЛАМЕНТ ЗА ПЕСНИКОМ
ИВАНОМ В. ЛАЛИЋЕМ

Момо Капор: У СЛАВУ ТРОЈЕРУЧИЦЕ

Радмила Маринковић: ЖИВОТ И ДЕЛО СВЕТОГ САВЕ

Ненад Љубинковић: СВЕТИ САВА – БОЖЈИ УГОДНИК,
ДРЖАВНИК, МИТСКИ РОДОНАЧЕЛНИК (осмишљена
самоградња култа)

Василије Крестић: СРПСКА НАРОДНО-ЦРКВЕНА АУТОНОМИЈА
И МАЂАРСКЕ ВЛАДЕ

Милорад Екмечић: СРПСКО ПИТАЊЕ У ИСТОЧНОЈ КРИЗИ
1875–1878.

Драгољуб Р. Живојиновић: ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРПСКО
ПИТАЊЕ НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ 1878. ГОДИНЕ

Петар Влаховић: КРСНА СЛАВА И ЊЕН ЗНАЧАЈ У СРПСКОМ
НАРОДУ

Борислава Лилић: СВЕТОСАВЉЕ У ПИРОТСКОМ КРАЈУ

Александра Вранеш: ЧАСОПИС „БРАСТВО” КАО ГЛАСИЛО
ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ

Душан Зупан: СВЕТСКИ МЕДИЈИ У ХАОСУ ЛАЖИ И СМУТЊИ

Слободан Милеуснић: ДУХОВНИ ГЕНОЦИД

Владимир Стојанчевић: ЈОВАН ХАЦИ-ВАСИЉЕВИЋ,
ИСТОРИЧАР СРБА У ТУРСКОЈ

ПОМЕНИК

М. Г.: МИОМИР ДЕНИЋ

Петар Влаховић: АКАДЕМИК ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

Д. З.: МИЛАН ДАМЈАНОВИЋ

ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

Гргур Јакшић: СТАНОВНИШТВО МАЂЕДОНИЈЕ У ПОЧЕТКУ
XIX ВЕКА

ПОВОДОМ ОБНОВЕ РАДА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”

М. Г.: ТРАДИЦИЈА ЗА БУДУЋНОСТ

НАГРАДНИ ЛИТЕРАРНИ КОНКУРС

БРАТСТВО II, 1998 (распродато)

Десанка Максимовић: САВИН МОНОЛОГ

Предраг Палавестра: ОСАМ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Михаило Војводић: РАД ДРУШТВА „СВЕТОГ САВЕ” 1886–1891.

Младен Гавриловић: ПУТ У АТОСКИ ХИЛАНДАР

Владимир Стојанчевић: ЈОВАН ТОМИЋ О АУСТРОУГАРСКОЈ
ПОЛИТИЦИ ПРОДИРАЊА У СТАРУ СРБИЈУБорислава Лилић: ПИРОТСКИ КРАЈ У ПЛАНОВИМА ВЕЛИКИХ
СИЛА ОД САНСТЕФАНСКОГ МИРА ДО БЕРЛИНСКОГ
КОНГРЕСА – ПОВОДОМ 120 ГОДИНА ОСЛОБОЂЕЊА ОД
ТУРАКАБреда и Петар Влаховић: БАЧИЈА И КАТУН ЈУЖНОКАРПАТСКЕ И
ЦЕНТРАЛНОБАЛКАНСКЕ ЗОНЕ

Александар Лома: ЂАВОЉЕ КУМСТВО

Роксанда Пејовић: МИХОВИЛ ЛОГАР (1902–1998) У СРПСКОМ
МУЗИЧКОМ СТВАРАЛАШТВУБојан Ђорђевић: ПРОСЛАВА СВЕТОГ САВЕ У СРБИЈИ ПОД
ОКУПАЦИЈОМ (1941–1944)Златомир Грујић: ДАЛЕКО ЈЕ КРАЈИНА – ЕГЗОДУС СРПСКОГ
НАРОДА ИЗ ХРВАТСКЕЉубодраг Димић: ЧАСОПИС „БРАСТВО” И ПИСЦИ ИСТОРИЈЕ
ОКУПЉЕНИ ОКО ЊЕГАНада Милошевић-Ђорђевић: СВЕТИ САВА У НАРОДНИМ И
УМЕТНИЧКИМ ПЕСМАМАЈован Хаџи Васиљевић: МУСЛИМАНИ НАШЕ КРВИ У СТАРОЈ
СРБИЈИ

М. Г.: ИЗ РАДА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” – НА
ВЕТРОМЕНИНИ БАЛКАНА

БРАТСТВО III–IV, 1999–2000.

Милосав Тешић: ГЛОСА ВАВЕДЕЊСКА

Миливоје Павловић: СВЕТОСАВСКА ХИМНА

Владимир Стојанчевић: ДЕЛАТНОСТ ТОДОРА СТАНКОВИЋА,
КОНЗУЛА У СТАРОЈ СРБИЈИ (1890–1898)

Драгољуб Р. Живојиновић: КОНСТАНТИН ФОТИЋ И ПОЛИТИКА
САД У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ РАТНОЈ ДРАМИ 1941–1944.
ГОДИНЕ

Борислава Лилич: СРПСКА КЊИГА НА ТЕРИТОРИЈИ
ПИРОТСКОГ ОКРУГА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА

Златомир Грујић: СРЦЕ ОБИЛИЋА

Брана Димитријевић: АТАНАСИЈЕ ПУЉО – ОСНИВАЧ
СТОМАТОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ

Владимир Јовановић: НИКОЛА ЦВЕЛИЋ (1896–1987) ОПЕРСКИ
ПЕВАЧ И ВОКАЛНИ ПЕДАГОГ

Душан Костић: НЕСТАНАК АУТОХТОНЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ У
НАС

Антон Совре: НА СВЕТОЈ ГОРИ АТОСУ

Станиша Војиновић: БИБЛИОГРАФИЈА ЈОВАНА ХАЦИ-
ВАСИЉЕВИЋА

ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”

В. Т-ћ: СРБИ И СРПКИЊЕ У ПРИЗРЕНУ ДОБРОТВОРИ СВОГА
НАРОДА

СА ПРЕДСТАВЉАЊА КЊИГЕ МИХАИЛА ВОЈВОДИЋА

„ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ – ДОКУМЕНТИ 1886–1891.”

Владимир Стојанчевић: ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ – ДОКУМЕНТИ
1886–1891.

Арсен Ђуровић: ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ – УЛОГА У
ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ БЕОГРАДА 1886–1891.

Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
ТОКОМ 1998. И 1999. ГОДИНЕ

БРАТСТВО V, 2001.

- Слободан Ракитић: СВЕТИ АРХАНЂЕЛИ, КОД ПРИЗРЕНА
Дамњан Петровић: КЊИЖЕВНОСТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У
СРЕДЊЕМ ВЕКУ
Момчило Спремић: ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ПРАВОСЛАВНИХ И
РИМОКАТОЛИКА У СРПСКОЈ ДЕСПОТОВИНИ
Иван В. Ђорђевић: ПРЕДСТАВА СИЛАСКА СВЕТОГ ДУХА
НА АПОСТОЛЕ У СРПСКОМ ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ
СРЕДЊЕГ ВЕКА
Голуб М. Добрашиновић: КОВЧЕЖИЋ
Милица Грковић: ИМЕ, ПОЛИТИКА И ЗАКОН
Драгољуб Р. Живојиновић: ЕКУМЕНИЗАМ: ПОКРЕТ ЗА
ПОМИРЕЊЕ ЦРКАВА У ЕВРОПИ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА
Петар Влаховић: КАПЕ И ПРЕДМЕТИ ЗА УБРАЂИВАЊЕ У
НАШЕМ НАРОДНОМ ПРЕДАЊУ И ВЕРОВАЊУ
Владимир Бован: О ПУТОПИСУ МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА „ПО
СТАРОЈ СРБИЈИ”
М. С. Гавриловић: ЗАДУЖБИНА ДЕСПОТА СТЕФАНА
ЛАЗАРЕВИЋА
СПИСАК ПОСТРАДАЛИХ СРБА И УНИШТЕНИХ СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
Прота Ст. М. Димитријевић – БОГОСЛОВСКО-УЧИТЕЉСКА
ШКОЛА У ПРИЗРЕНУ
М. С. Г.: НАШИ ОСНИВАЧИ, ОБНОВИТЕЉИ И ПРЕДСЕДНИЦИ
Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
ЗА ГОДИНУ 2000.
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО VI, 2002.

- Танасије Младеновић: ПУТ ДО САВИНЕ ПОЉАНЕ
Снежана Самарџија: СВЕТИ САВА МЕЂУ ЈУНАЦИМА
„СРЕДЊИХ ВРЕМЕНА” ВУКОВЕ ЗБИРКЕ
Драгољуб Живојиновић: ВЕРСАЈСКИ МИРОВНИ СИСТЕМ
– ИЗМЕЂУ НАЧЕЛА НАРОДНОСТИ И СТРАТЕГИЈСКИХ
ЗАХТЕВА

- Дарко Танасковић: ИСТОРИОГРАФСКЕ СТРАНПУТИЦЕ
ЗВАНИЧНОГ БОШЊАШТВА
- Владимир Стојанчевић: ПЕТАР КОСТИЋ – ИСТОРИЧАР
ПРИЗРЕНА
- Милан Ивановић: ПЕТАР КОСТИЋ О ЦРКВЕНИМ
НЕПОКРЕТНИМ И ПОКРЕТНИМ СПОМЕНИЦИМА
СРПСКОГ НАРОДА У ПРИЗРЕНУ И ОКОЛИНИ
- Петар Влаховић: НАРОДНИ САБОРИ И САБОРОВАЊА У СРБИЈИ
- Голуб М. Добрашиновић: „БЛАГОДЕТЕЉИ СРПСКОГ
КЊИЖАРСТВА”
- Борислава Лилић: ШКОЛЕ И ПРОСВЕТА НА ТЕРИТОРИЈИ
ПИРОТСКОГ ОКРУГА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ
- М. С. Гавриловић: МАШТАЊА И ЗБИЉЕ ПОД ЗИДИНАМА
МАНАСТИРА ВОЉАВЧА
- Петар Влаховић: УЗ СТОГОДИШЊИЦУ ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА
У БЕОГРАДУ (1901–2001)
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
- Светозар Томић: ДЕСЕТОГОДИШЊИЦА УЈЕДИЊЕЊА СРБИЈЕ И
ЦРНЕ ГОРЕ
ИЗ РАДА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
- Д. Зупан: ИМОВИНА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
- Арсен Ђуровић: ЧАСОПИС „БРАСТВО” У СРПСКОЈ НАУЦИ И
КУЛТУРИ
- Проф. др Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА У
2001. ГОДИНИ
САДРЖАЈ ПРЕТХОДНИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО VII, 2003.

- Стеван Владислав Каћански: ПОД ЗАСТАВОМ СВ. САВЕ
- Драган Новаковић: СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У СТАРОЈ
СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ ОД УКИДАЊА ПЕЋКЕ
ПАТРИЈАРШИЈЕ 1766. ГОДИНЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА
- Владимир Стојанчевић: ШВАЈЦАРАЦ АРЧИБАЛД РАЈС О СРБИЈИ
И СРБИМА ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
- Драгољуб Р. Живојиновић: НЕУТРАЛНОСТ ИЛИ РАТ:
КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА 1939–1941.

- Петар Влаховић: УЛОГА МАНАСТИРА МОРАЧЕ У
КУЛТУРНОИСТОРИЈСКОМ НАСЛЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ
- Ирена Арсић: О СВЕТОСАВСКИМ СВЕЧАНОСТИМА У
ДУБРОВНИКУ КРАЈЕМ XIX ВЕКА
- Владимир Јовановић: ПОЕЗИЈА ДЕКАНКА МАКСИМОВИЋ КАО
ИНСПИРАЦИЈА НАШИХ МУЗИЧКИХ СТВАРАЛАЦА
- Драгана Мршевић-Радовић: ПАРЕМИЈЕ: ТЕКСТУАЛНИ ОКВИР ЗА
НАЦИОНАЛНУ КУЛТУРУ
- Злата Бојовић: СРПСКА ПАРЕМИОГРАФИЈА
- Биљана Сикимић: ЗАПИСИ О ВУЧАРИМА НА КОСОВУ
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ
- М. С. Гавриловић: МАНАСТИР САВИНА ТРЕЗОР ИСТОРИЈСКЕ
ГРАЂЕ НАШЕ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ И ДУХОВНОСТИ
СРБИ У СВЕТУ
- Душан Зупан: СРБИ И СЛОВЕНЦИ: ПРИЈАТЕЉИ ЗАУВЕК?
- Никола Милованчев: СРБИ И СРПСКА ВЛАСТЕЛА БРАНКОВИЋИ
У СЛОВЕНИЈИ И СЕВЕРНОЈ ИТАЛИЈИ У XV ВЕКУ
- Горан Башић: ПОЛОЖАЈ ЕТНИЧКИХ МАЊИНА У ДРЖАВАМА
НАСТАЛИМ НА ПРОСТОРУ ПРЕТХОДНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
ИЗ РАДА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
- Проф. др Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” У 2002. ГОДИНИ
- Проф. др Јасна Јанићијевић: „САВИНДАН” – РЕВИЈА ЗА СРПСКУ
ДУХОВНУ ОБНОВУ 2003.
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
- Митар С. Влаховић: ЛУЖИЧКИ СРБИ И ЊИХОВА ДОМОВИНА
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО VIII, 2004.

- Рајко Петров Ного: СУЗНА МОЛИТВА
- Драгољуб Р. Живојиновић: ПРИЛИКЕ У БЕОГРАДСКОМ
ПАШАЛУКУ И ПОЧЕТАК ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА
1790–1804. ГОДИНЕ
- Снежана Самарџија: ЛИК КАРАЂОРЂА У ВУКОВОЈ ЗБИРЦИ
- Бошко Сувађић: КА ПОЕТИЦИ УСТАНИЧКЕ ЕПИКЕ ФИЛИПА
ВИШЊИЋА

- Михаило Војводић: СТОЈАН НОВАКОВИЋ И РУСИЈА
Петар Влаховић: ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА СРПСКИХ СЕЛА У XIX
И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА
Арсен Ђуровић: УЛОГА ХУМАНИТАРНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА
У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА
Недељко Радосављевић: РЕЛИГИОЗНОСТ СРПСКОГ ДРУШТВА
КРАЈЕМ XVIII И ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА
Милош Немањић: КЊИГЕ, ИЗДАВАЊЕ КЊИГА И БИБЛИОТЕЧКЕ
УСТАНОВЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА
Борислава Лилић: САВА ФИЛАРЕТОВ И ВУК КАРАЏИЋ
Душан Костић: ХОРОВИ МЕЂУ ФРЕСКАМА
Владимир Стојанчевић: МИЛОШ С. МИЛОЈЕВИЋ И ЊЕГОВ
ПУТОПИС О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
Младен Гавриловић: ПОД АПСИДОМ ЈЕРУСАЛИМА
Саша Недељковић: КУЛТУРНО ДЕЛОВАЊЕ СРБА У ПРИМОРЈУ
СРБИ У СВЕТУ
Петар Влаховић: ТРАГ СРБА У РУСКОМ ЦАРСТВУ КОЈИХ ВИШЕ
НЕМА
ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”
Боривоје Дробњаковић: ТОПОЛА, КАРАЂОРЂЕВА ПРЕСТОНИЦА.
Јасна Јанићијевић: ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” 2003.
Драгана Мршевић-Радовић: ДУЖАН КАО ГРЧКА
СТАТУТ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО IX, 2005.

- Кристина Јоцковић: СЛОВО СВЕТОМ САВИ
Снежана Бојовић: ОСНИВАЊЕ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА
1905. ГОДИНЕ
Арсен Ђуровић: СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ – РЕКТОР ВЕЛИКЕ
ШКОЛЕ И ПРЕДСЕДНИК ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
Петар Влаховић: ЕТНОЛОГИЈА НА УНИВЕРЗИТЕТУ У
БЕОГРАДУ

- Предраг Пузовић: БОГОСЛОВСКЕ ШКОЛЕ СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ПРЕ ОТВАРАЊА
БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА
- Ирена Арсић: МАТИЈА БАН И ПОКУШАЈ ОСНИВАЊА ДРУШТВА
СВЕТОГ САВЕ
- Владимир Стојанчевић: ШВАЈЦАРАЦ ДР АДОЛФ ФИШЕР О
СРБИМА У СВОЈОЈ КЊИЗИ *AN DER SERBISCHEN FRONT*,
У БАЛКАНСКОМ РАТУ 1912. ГОДИНЕ
- Драгољуб Живојиновић: АДМИРАЛ ЕРНЕСТ Ч. Т. ТРУБРИЦ:
ДНЕВНИК ИЗ СРБИЈЕ 1915.
- ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ
- Младен Гавриловић: МАНАСТИРИ ДАЛИБЕЛЕ – СВЕТИЊЕ
ПРАВОСЛАВАЦА СА РОГА АФРИКЕ
- Љубинко Раденковић: ВОДЕНИЦА У КУЛТУРИ СРБА
- Саша Недељковић: ИЗ ПРОШЛОСТИ СОКОЛСТВА
СРБИ У СВЕТУ
- Драган Недељковић: ВЕТО НА НЕСЛОГУ
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
- Радослав Перовић: ДНЕВНИК ЈЕРЕМИЈЕ ГАГИЋА
- Јасна Јанићејевић: ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” 2004.
- САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО X, 2006.

- Ђуро Дамјановић: ДВАДЕСЕТ СЕДМИ ДАН ЗВЕЗДЕ
- Јован Ђорђевић: БОЖЕ ПРАВДЕ
- Даворин Јенко: БОЖЕ ПРАВДЕ, ХИМНА, НОТНИ ТЕКСТ ЗА ХОР
- Јасна Јанићијевић: ДРУШТВО „СВЕТИ САВА” НЕКАД И САД: УЗ
120 ГОДИНА ПОСТОЈАЊА
- Оливер Томић: РЕСАВА ДЕСПОТА СТЕФАНА
- Зорица Несторовић: СУДБИНЕ И ЉУДИ: ЈОВАН СТЕРИЈА
ПОПОВИЋ
- Снежана Николајевић: МОКРАЊАЦ – РЕАЛИСТА И/ИЛИ
КЛАСИЧАР
- Борислава Лилић: ПОГЛЕД АМИ БУЕА НА УЛОГУ СРБИЈЕ У
БУДУЋИМ ДОГАЂАЈИМА 19. ВЕКА

Светозар Стојановић: КОСМЕТСКИ ПРОБЛЕМ У ДОМАЋЕМ И
МЕЂУНАРОДНОМ КОНТЕКСТУ

Марија Лина Века: ИЗГУБЉЕНО КОСОВО (ОДЛОМЦИ)

Петар Влаховић: НАУЧНО ДЕЛО МИОДРАГА ВАСИЉЕВИЋА У
СВЕТЛУ ЕТНОЛОГИЈЕ

Ивица Тодоровић: МИТСКО ЗЛАТО

Брана Димитријевић: ИЗ НАРОДНЕ МЕДИЦИНЕ:

1. НАРОДНА МЕДИЦИНА У СРБА

2. РЊИЦА ИЛИ ШКРБ

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Младен Гавриловић: АЛЕКСАНДРИЈСКА ПАТРИЈАРШИЈА

Саша Недељковић: СРПСКИ СОКО У ДАЛМАЦИЈИ

СРБИ У СВЕТУ

Душан Зупан: СРБИ У ШВЕДСКОЈ

ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”

Јован Хаџи Васиљевић: ПРИЛИКЕ ПОД КОЈИМА ЈЕ ПОСТАЛО
ДРУШТВО СВ. САВЕ И ЊЕГОВ РАД ОД ПОСТАНКА ДО
ДАНАС

Младен Гавриловић: IN MEMORIAM: ДУШАН КОСТИЋ

Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
2005.

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XI, 2007.

Даринка Јеврић: ДЕЧАНСКА ЗВОНА

Недељко Радосављевић: ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА, ОД
ОБНОВЕ АУТОКЕФАЛНОСТИ ДО УКИДАЊА (1557–1766)

Миодраг Јовановић: УРОШ ПРЕДИЋ (1857–1953)

Божица Младеновић: ТОПЛИЧКИ УСТАНАК 1917.

– ОСОБИТОСТИ И ЗНАЧАЈ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ

Богдан Љ. Поповић: *НАЧЕРТАНИЈЕ* ИЛИЈЕ

ГАРАШАНИНА И ЊЕГОВА ПРИМЕНА

Драгољуб Р. Живојиновић: СРПСКА ПРАВОСЛАВНА
ЦРКВА 1941–1945

Светлана В. Недић: ДВА ЗДАЊА ДРУШТВА СВЕТОГА
САВЕ. I. ДОМ СВЕТОГ САВЕ

- Зоран Ч. Вукадиновић: ХРАМ СВЕТОГ САВЕ У
КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
- Слободан Кљакић: ХОЋЕ ЛИ НАУКА ПРЕТВОРИТИ
ТРАВУ У МЛЕКО КАО ШТО ТО ЧИНИ КРАВА ИЛИ
О МИХАЈЛУ ПУПИНУ (1858–1935)
- Арсен Ђуровић: ДР ДРАГУТИН МИЈУШКОВИЋ –
СКИЦА ЗА ПОРТРЕТ ПРОФЕСОРА И ХУМАНИСТЕ
СРБИ У СВЕТУ
СРБИ У ШВАЈЦАРСКОЈ
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
- Влад. Р. Петковић: УМЕТНОСТ У СРБИЈИ ЗА ВЛАДЕ
ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА
- Душан Зупан: СРБИЈА ДО ТОКИЈА
- Јасна Јанићијевић: ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ
ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” 2006.
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА

БРАТСТВО XII, 2008.

- Миодраг Павловић: NELLA QUIETE DI SAN SAVA A CARIA
- Злата Бојовић: МАРИН ДРЖИЋ (1508–1567)
- Бојан Ђорђевић: САТИРИЧАР РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ (1873–1908)
- Слободанка Пековић: ИСИДОРА СЕКУЛИЋ (1877–1958)
- Драгољуб Р. Живојиновић: ЛОЈД ЏОРџ И СРПСКО ПИТАЊЕ У
ПРОЛЕЋЕ 1917. ГОДИНЕ
- Живојин Андрејић: РАЗМИШЉАЊЕ О ДАТУМУ СМРТИ И
ХИРОТОНИСАЊУ СВЕТОГ САВЕ ЗА ПРВОГ ПАТРИЈАРХА
СРБА И БУГАРА
- Светлана В. Недић: ДВА ЗДАЊА ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ. II:
ЗГРАДА ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ
- Снежана Самарџија: СВЕТИ САВА У ПЕСМАМА
- Ратко Нешковић: САВА НЕМАЊИЋ: РАЗНОВРСНО И
ВИШЕСЛОЈНО ПРОСВЕТИТЕЉСТВО
- Зоран Живковић Христић: ПОЗИВНИЦЕ ЗА СВЕТОСАВСКЕ
ПРОСЛАВЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У XIX ВЕКУ
- Петар Влаховић: РАЧУНАЊЕ ПОЧЕТКА НОВЕ ГОДИНЕ У
ТРАДИЦИОНАЛНОЈ КУЛТУРИ

Саша Недељковић: СРБИ КАТОЛИЦИ НА ПРИМОРЈУ ОД
УЈЕДИЊЕЊА ДО АПРИЛСКОГ РАТА
Саша Недељковић: СОКОЛСКИ ПРОСВЕТНИ ФИЛМ
Радмила Мићић: ЗАПИС СА КОСОВА: ЖИВОТ ПОСЛЕ
ТРАГЕДИЈЕ
СРБИ У СВЕТУ
СРБИ У АУСТРАЛИЈИ
ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”
Мил. С. Филиповић: СВЕТИ САВА У КУЛТУ И ПРЕДАЊУ У
СЕВЕРОИСТОЧНОЈ БОСНИ
ПОМЕНИК
Д. З.: МЛАДЕН ГАВРИЛОВИЋ (1924–2007)
Јасна Јанићијевић: ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” 2007
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XIII, 2009.

Васко Попа: ЖИЧА
Драго Ручнов: ПРВИ МЕЋУ ПРВИМА: ДИМИТРИЈЕ ПУТНИКОВИЋ
Борјанка Трајковић: ДИМИТРИЈЕ ПУТНИКОВИЋ (1859–
1910) –У СВЕТЛУ БИБЛИОГРАФСКИХ ПОДАТАКА
Драгољуб Путниковић: ЈЕДАН ДЕТАЉ ИЗ
БИБЛИОГРАФИЈЕ РАДОВА ДИМИТРИЈА Ј. ПУТНИКОВИЋА
Динко Давидов: САВА I АРХИЕПИСКОП СРПСКИ У
ЈЕРУСАЛИМУ 1229. И 1234–1235.
Живојин Андрејић: СРБИЈА И СВЕТИ САВА ИЗМЕЋУ
ВИЗАНТИЈЕ, УГАРСКЕ И БУГАРСКЕ
Динко Давидов: ХРИСТОФОР ЖЕФАРОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА
Драган Новаковић: ПОЛОЖАЈ И ДЕЛОВАЊЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ТОКОМ ПРВОГ СРПСКОГ
УСТАНКА
Триво Инђић: КИРАЈЦИЈЕ ИЗ ЦЕХАНИНЕ КУЋЕ:
СЛУЧАЈ ПРИРОДЊАЧКОГ МУЗЕЈА ИЛИ О
НАЦИОНАЛНОМ НЕХАТУ
Триво Инђић: ПРИРОДНЕ НАУКЕ У ПРИВРЕДНОЈ КУЛТУРИ СРБА
Томислав Крсмановић: САГА О ...ИЋИМА

- Зоран Живковић Христић: СЕЋАЊА СВЕТОЗОРА
ТОМИЋА НА СВЕТОСАВСКЕ ПРОСЛАВЕ У
СТАРОЈ СРБИЈИ И МАЋЕДОНИЈИ КРАЈЕМ XIX И
ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА
- Јоланта Ђуба, Регина Вишкјевич-Максимов: ГДЕ СУ
СРБИСТИ, ТАМО ЈЕ И СЛАВА: СЛАВА КАТЕДРЕ ЗА
СЛАВИСТИКУ У ГДАЊСКУ
- Светлана В. Недић: ПРВО ИЗВОЂЕЊЕ МОКРАЊЧЕВЕ
ШЕСТЕ РУКОВЕТИ
- Владимир Стојанчевић: СЕЛО КРАПА У ПОРЕЧУ И
ЊЕГОВ СВЕШТЕНИК ПОП ТАСЕ КОНЕВИЋ НА
ПОЧЕТКУ 19. ВЕКА
- Борислава Лилић: ТРАДИЦИОНАЛНА МЕДИЦИНА У
БРАЊУ И ОКОЛИНИ ЗА ВРЕМЕ ТУРАКА
- Зоран Живковић Христић: О МИЛИЦИ ПЕТКОВИЋ,
ЕТНОЛОГУ И ЊЕНИМ ЖЕНАМА ПОНИШАВЉА
- Иван Ђорђевић : ЖИЧА И СТУДЕНИЦА
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ
- Душко М. Петровић: РМАЊ МАНАСТИР
- Петар Влаховић: ПЕДЕСЕТ ГОДИНА АНТРОПОЛОШКОГ
ДРУШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1959–2009 (ОД 2007.
АНТРОПОЛОШКО ДРУШТВО СРБИЈЕ)
- Арсен Ђуровић: ОБРАЗОВАЊЕ У ПОРТУГАЛУ У 19.
ВЕКУ СА ОСВРТОМ НА ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ
- Богдан Љ. Поповић: ДВЕ НАШЕ „ЛИРСКЕ” ПЕСМЕ КОЈЕ ТО НИСУ
СРБИ У СВЕТУ
- Д. Зупан: ЈУЖНА АФРИКА
- Душан Зупан: СРБИ У ЈУЖНОЈ АФРИЦИ
- Саша Недељковић: „ДУШАН СИЛНИ” У СТАРОЈ СРБИЈИ
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
- Д. Анастасијевић: ЈЕДИНА ВИЗАНТИСКА ЦАРИЦА СРПКИЊА
ПОМЕНИК
- Уређивачки одбор: БОРИСЛАВ ПОПОВИЋ (1931–2009)
- Проф. др Јасна Јанићијевић: УМЕСТО ИЗВЕШТАЈА ЗА 2008.
- Проф. др Александар Милошевић: ПРОГРАМ РАДА
ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” У НАРЕДНОМ ПЕРИОДУ
ЧЛАНОВИ ГЛАВНОГ ОДБОРА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XIV, 2010.

Војислав Илић: СВЕТИ САВА

Бојан Ђорђевић: ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ (1860 – 1894)

Живојин Андрејић: О ПОРЕКЛУ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА
СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Недељко Радосављевић: ОД САМОУЧКЕ ПИСМЕНОСТИ
ДО СИСТЕМАТСКОГ ШКОЛСТВА

Петар Влаховић: ЕТНОГЕНЕЗА НЕСЛОВЕНСКИХ
БАЛКАНСКИХ НАРОДА ПО РАДОВИМА
ТИХОМИРА ЂОРЂЕВИЋА

Милица Инђић: МИЛУТИН МИЛАНКОВИЋ КАО
ИСТОРИЧАР И ПОПУЛАРИЗАТОР НАУКЕ

Милица Инђић: ИСТОРИЈА АСТРОНОМИЈЕ У
РАДОВИМА ВОЈИСЛАВА В. МИШКОВИЋА

Душко М. Петровић: ПРВА СВЕТОСАВСКА
СВЕТКОВИНА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Зорица Пелеш: ГОВОР ПРОТЕ СТЕВАНА
ДИМИТРИЈЕВИЋА НА ДАН СВ.САВЕ У СРПСКОЈ
ГИМНАЗИЈИ У СКОПЉУ 1905. ГОДИНЕ

Иларион Зеремски: СРПСКА КОЛОНИЈА У ЕРДЕЉ У
XV–XVI ВЕКУ

Ружица Јовановић: ШАБАЦ – ОД КАСАБЕ ДО МАЛОГ
ПАРИЗА: ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКЕ ОКОЛНОСТИ
И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ШАПЦУ И МАЧВИ ДРУ-
ГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Зоран Живковић Христић: ЗАНИМЉИВОСТИ ИЗ
ЖИВОТА ЈЕДНОГ БЕОГРАДСКОГ АПОТЕКАРА У
ЧИЈОЈ СЕ КУЋИ САВИНДАН ПОСЕБНО СЛАВИО

Ђорђе Перић: ВЛАДИКА КОЈИ НИЈЕ ПОСТОЈАО
(БЕЛЕШКА НАД КЊИГОМ *СРПСКИ ЈЕРАРСИ*)

СРБИ У СВЕТУ

Д. Зупан: СРБИ У ЈУЖНОЈ АФРИЦИ – ДРУГИ ПУТ
ИСТОРИЈА ХРАМА

Антоније Ђурић: СРПСКО ОГЊИШТЕ У АФРИЦИ

Г. Оташевић: МОЛЕБАН ЗА КОСМЕТ НА ЈУГУ АФРИКЕ
У ЈУЖНОЈ АФРИЦИ ПРОСЛАВЉЕН ПРАЗНИК СВ. САВЕ

ЗАЈЕДНО СА ЛОКАЛНИМ ЦРНАЧКИМ СТАНОВНИШТВОМ

Марко Лопушина: АФРИКАНЦИ ЉУБЕ ПРАВОСЛАВЉЕ
ИЗАБРАН ДЕЛЕГАТ ИЗ ЈУЖНОАФРИЧКЕ РЕПУБЛИКЕ
ЗА СКУПШТИНУ ДИЈАСПОРЕ И СРБА У РЕГИОНУ

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Душко М. Петровић: МАНАСТИР КРУПА НА ВРБАСУ
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

Д-р Лазар Мирковић: МАНАСТИР ДИВША
ПОМЕНИК

Владимир Стојанчевић: ПРОФ. ДР БОРИСЛАВА ЛИЛИЋ
(ПИРОТ, 1946 – БЕОГРАД, 2010)

Проф. др Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ
ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” ЗА 2009. ГОДИНУ
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XV, 2011.

Милован Витезовић: ПЕСМА СВЕТОМ САВИ

Раде Радивојевић: НОТЕ КОМПОНОВАНЕ ЗА
ИЗВОЂЕЊЕ ПЕСМЕ СВЕТОМ САВИ

Михајло Војводић: ОСНИВАЊЕ ДРУШТВА „СВЕТОГ САВЕ”

Јасна Јанићијевић: ПОДСЕЋАЊЕ НА ОБНОВЉЕН РАД
ДРУШТВА СВЕТИ САВА 1994–2011

Александар Милановић: ИНВЕНТАР ГРАФЕМА У
МРКАЉЕВОЈ РЕФОРМИСАНОЈ ЋИРИЛИЦИ

Гордана Јовановић: БЕОГРАД И МАНАСИЈА – ДВЕ
НАЈВАЖНИЈЕ ЗАОСТАВШТИНЕ ДЕСПОТА
СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА

Петар Влаховић: ДОПРИНОС ЈОВАНА ЦВИЛИЋА
ПРОУЧАВАЊУ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА И
ЕТНОПСИХИЧКИХ ОСОБИНА ЊЕГОВОГ
СТАНОВНИШТВА

Драган Новаковић: УЈЕДИЊЕЊЕ СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И УСПОСТАВЉАЊЕ
ПАТРИЈАРШИЈЕ 1920. ГОДИНЕ

Милорад Вукановић: ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ДУБРОВНИКУ.

- ОПШТЕСТВО СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
ОД 1929. ДО 1946. У ДУБРОВНИКУ
Недељко В. Радосављевић: ДВА ПИСМА О
ПРИКУПЉАЊУ ПОМОЋИ ЗА МАНАСТИР
ВИСОКИ ДЕЧАНИ ИЗ 1868.
Јелина Ђурковић: ВИШЊИЋЕВ ПРОДОР КА СЛОБОДИ
Ружица Јовановић: ШКОЛА У ШАПЦУ И МАЧВИ
У ПРОЗИ РЕАЛИЗМА
Светлана В. Недић: ЛИКОВНА ОСТВАРЕЊА УЧИТЕЉА
МИЛАНА КОВАЧЕВИЋА
Драган Ђурђић, Михајло Лазаревић: СРПСКО ПЈЕВАЧКО
ДРУШТВО „ЈЕДИНСТВО” У КОТОРУ (1839)
Владимир Рогановић: ЗНАМЕНИТИ НОВЉАНИ МИРКО
КОМНЕНОВИЋ И УРОШ ТРОЈАНОВИЋ
Мила Викторовић: О КОЛУ СРПСКИХ СЕСТАРА
Зоран Живковић Христић: СОКОЛСКО ДРУШТВО
„ДУШАН СИЛНИ” У ПИРОТУ
Саша Недељковић: СОКОЛИ У САВЕЗУ ЗА ТЕЛЕСНО
ВАСПИТАЊЕ „ПАРТИЗАН” ЈУГОСЛАВИЈЕ
СРБИ У СВЕТУ
Душан Зупан: СРБИ У СВЕТУ
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ
Душко М. Петровић: У ЦРКВИ СВЕТОГ САВЕ, У ПОРТИ
МАНАСТИРА ЖИЧА
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
Зарија Р. Поповић: НАЦИОНАЛНИ АПОСТОЛ
Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” ЗА 2010. ГОДИНУ:
СТАТУТ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XVI, 2012.

- Слободан Ракитић: ОБРАЋАЊЕ СВЕТОМ САВИ
Драгољуб Живојиновић: ПРОГОН ПРАВОСЛАВНИХ
СВЕШТЕНИКА У ОКУПИРАНОЈ ДАЛМАЦИЈИ
1918–1920. ГОДИНЕ

- Петар Влаховић: УЛОГА И ЗНАЧАЈ СРПСКИХ
ДРЖАВНИХ, ЦРКВЕНИХ И НАРОДНИХ САБОРА
- Арсен Ђуровић, Јасмина Живковић: ХУМАНИТАРНА
УДРУЖЕЊА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ –
ДРУШТВО „СВЕТИ САВА”, ПОДОДБОР У ПОЖАРЕВЦУ
- Мојсије Стојков: ШОКЦИ У БАЧКОЈ
- Недељко В. Радосављевић: ДАБРОБОСАНСКА
(САРАЈЕВСКА) МИТРОПОЛИЈА ПО ПОПISУ ИЗ
1887. ГОДИНЕ
- Октавија Неделку: СРБИСТИКА НА УНИВЕРЗИТЕТУ У
БУКУРЕШТУ
- Горан Латиновић: КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ
СРПСКОГ НАРОДА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ
- Ђорђе Перић: ДВЕ ПЕСМЕ ИЗ *ЕРЛАНГЕНСКОГ*
РУКОПИСА У СРПСКОМ ФОЛКЛОРУ
- Милорад Вукановић: ИЗ ИСТОРИЈЕ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У
ДУБРОВНИКУОПШТЕСТВО СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
ОД 1929. ДО 1946. У ДУБРОВНИКУ
- Милорад Вукановић: СРПСКО ПРАВОСЛАВНО ГРОБЉЕ
У ДУБРОВНИКУ
- Саша Недељковић: ДУБРОВАЧКО РАДНИЧКО ДРУШТВО
- Зоран Недељковић: БИБЛИОТЕКА СРПСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ
- Гордана Јовановић: О СРБИМА И СРБИЈИ У
ВИЗАНТИЈСКИМ И ДРУГИМ СТРАНИМ ИЗВОРИМА
СРБИ У СВЕТУ
- Душан Зупан: СРБИ У МАЂАРСКОЈ
- Младена Прелић: СРБИ У МАЂАРСКОЈ: СТАТУС,
ИНСТИТУЦИЈЕ, ИДЕНТИТЕТ
- Младена Прелић: ПРАЗНИЦИ И ПРОСЛАВЕ СРБА У
МАЂАРСКОЈ И СИМБОЛИЗАЦИЈА ЕТНИЧКОГ
ИДЕНТИТЕТА
- Гојко Маловић: ОПТИРАЊЕ И ИСЕЉАВАЊЕ СРБА У
МАЂАРСКОЈ 1920–1931
- СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”

Марко Лопушина: ПРЕДРАГ МАНДИЋ – НОВИ ДОСИТЕЈ
ИЗ ПЕЧУЈА

ШАНДОР ПЕТЕФИ

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Душко М. Петровић: МАНАСТИР СЛАНЦИ

Јеленко Слатинац: ХИМНА СВЕТОМ САВИ ИСПЕВАНА
У КУВЕЖДИНУ

Вељко Брборић: СВЕТОСАВСКО СЕЋАЊЕ И ПАМЋЕЊЕ
ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”

Јован Миодраговић: СВЕТОСАВСКА ВЕЧЕРЊА ШКОЛА

Душан М. Петровић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА

„СВЕТИ САВА” ЗА 2011. ГОДИНУ

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XVII, 2013.

Милан Кујунџић Абердар: СЛОВЕНСКИ АПОСТОЛИ
Вера Црљић: *СЛАВОСПЈЕВ*. ПЕСМА МЕДА ПУЦИЋА
ПОСВЕЋЕНА СЛОВЕНСКИМ АПОСТОЛИМА

Раде Михаљчић: СРПСКА ДРЖАВА И ЦРКВА У XIV ВЕКУ

Никола Б. Поповић: СТИЦАЊЕ НЕЗАВИСНОСТИ

СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И РУСИЈА 1879. ГОДИНЕ

Петар Влаховић: СВЕТИ САВА У БИОФИЗИЧКОЈ
АНТРОПОЛОГИЈИ

Гордана Јовановић: РОДОСЛОВ НЕМАЊИЋА У ДЕЛУ
КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА *ЖИВОТ СТЕФАНА
ЛАЗАРЕВИЋА ДЕСПОТА СРПСКОГА*

Миливоје Спасић: СВЕТИ САВА У СРПСКОЈ
ПОЕЗИЈИ ЗА ДЕЦУ

Ђорђе Перић: ЈЕРОМОНАХ СИЛВЕСТАР ВУЧКОВИЋ
ПСАЛТ И ПРВИ ЗАПИС ТЕКСТА
СВЕТОСАВСКЕ ХИМНЕ

Радован Пилиповић: ОБНОВА РАДА АРХИВА СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ – ПОЧЕЦИ И ТЕШКОЋЕ

Тања Ракић: ДУБРОВЧАНИН ТРОЈАН ГУНДУЛИЋ –
ШТАМΠΑР БЕОГРАДСКОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА

Димитрије Калезић: О ДВАМА ЗНАЧЕЊИМА
БИБЛИЈСКОГ ПОЧЕТКА

Добрило Аранитовић: ЊЕГОШ И ЕТНОЛОГИЈА,
ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ (1860–2010)

Драгослав Опсеница: ЈАША ТОМИЋ И ДРУШТВО
СВЕТИ САВА – НЕПОЗНАТА ПРЕПИСКА

Александар Недељковић: СОКОЛСКО ДРУШТВО
ДУБРОВНИК

Александар Растовић: ОСНИВАЊЕ И РАД ЕНГЛЕСКО-
-СРПСКОГ ДЕЧЈЕГ ДОМА У НИШУ ИЗМЕЂУ
ДВА СВЕТСКА РАТА

Милунка Митић: СВЕТОСАВСКИ НИШКИ ПОЗИВИ
И ОДЗИВИ

Душан Зупан: РАТНЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ 1918. ГОДИНЕ
АДАМА РАДОЛИЧИЋА

СРБИ У РУМУНИЈИ

Душан Зупан: СРБИ У РУМУНИЈИ

Борко Илин, Миодраг Милин: САВЕЗ СРБА У
РУМУНИЈИ: ХРОНОЛОШКИ УВИД

Миодраг Милин: СРБИ У РУМУНИЈИ НА
КОМУНИСТИЧКОЈ СТРАНПУТИЦИ ДОМАЋЕ ДРЖАВЕ

Љубомир Степанов: СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ
У БАРАГАНСКОЈ ГОЛГОТИ

Напредни клуб, Београд: ИЗВЕШТАЈ О ПРАВИМА
СРПСКОГ НАРОДА У РУМУНИЈИ
2011/2012. ГОДИНА

СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”

Љубомир Степанов: ЗАДУЖБИНАРСТВО КОД СРБА –
МИРЧЕТА СТОЈИЋ

ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

ПОМЕНИК

Љубодраг Димић: СЕЋАЊЕ НА ПРОФ. ДР АРСЕНА
ЂУРОВИЋА (1959–2012)

СВЕТОСАВСКА БЕСЕДА

Перо Ђурђевић: СТРАХ ОД НЕВИДЉИВЕ
МОЋИ СВЕТОГ САВЕ

Душко М. Петровић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” ЗА 2012. ГОДИНУ
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XVIII, 2014.

- Божидар Ковачевић: СТУДЕНИЧКИ МРАМОР
Миљивоје Спасић: СВЕТИ САВА И ПРАВОСЛАВЉЕ У
СРПСКОЈ ДРАМСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ЗА МЛАДЕ
Ђорђе Перић: „ХИМНА СВЕТОМ САВИ” У
ПРОШЛОСТИ И ДАНАС
Недељко Радосвљевић: ДАБРОБОСАНСКА
МИТРОПОЛИЈА У ВАСЕЉЕНСКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ
1776–1804
Љубодраг Ристић: КНЕЖЕВИНА СРБИЈА У
ДИПЛОМАТИЈИ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И
ФРАНЦУСКЕ ПОСЛЕ ПАРИСКЕ МИРОВНЕ
КОНФЕРЕНЦИЈЕ 1856. ГОДИНЕ
Петар Влаховић: ЕТНИЧКА ИСТОРИЈА У НАУЧНОМ
ДЕЛУ ЕЈУПА МУШОВИЋА
Александра Вранеш: ДИГИТАЛНА КУЛТУРАА
Ружица Јовановић: ПРЕТЕЧЕ РАЗВОЈА ПИСАНЕ РЕЧИ
У ШАПЦУ
Милунка Митић: ПОРОДИЧНИ И ВЛАДАРСКИ ОДНОСИ
У КРАЉЕВСКОЈ КУЋИ УРОША ВЕЛИКОГ
– ПОВОДОМ 700 ГОДИНА ОД СМРТИ СРСПКЕ
КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ АНЖУЈСКЕ (1314)
Владимир Рогановић: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ
КЊИЖЕВНЕ И КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ БОКЕ
КОТОРСКЕ: ПОЧЕЦИ КЊИЖЕВНОСТИ НА
НАРОДНОМ ЈЕЗИКУ
Мирјана Арежина: СЛАВЈАНСКА АНТОЛОГИЈА ИЗ
РУКОПИСА ДУБРОВАЧКИ ПЈЕСНИКАХ МЕДА ПУЦИЋА
Саша Недељковић: СОКОЛИ У БОРБИ ПРОТИВ
АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ
Раде М. Обрадовић: ПОРУШЕНИ СРПСКИ
ПРАВОСЛАВНИ МАНАСТИРИ У ГОРЊАЧКОМ ЖДРЕЛУ

Димитрије Калезић: О СМИСЛУ ПОЈМА И ИЗРАЗА „ИСТОРИЈА”

Душан Зупан: СРБИ У СВЕТУ – СРБИ У ВЕЛИКОЈ БРИТАНИЈИ

Синиша Љепојевић: СРБИ У ВЕЛИКОЈ БРИТАНИЈИ

Биљана Живковић: СРПСКИ КУЛТУРНИ КЛУБ

ЦРКВА СВЕТОГ САВЕ У ЛОНДОНУ

Мирјана Вучковић: КОЛОНИЈА СРПСКИХ ЂАКА У

ФАРВЕШАМУ (1918–1923)

СРПСКЕ ДУБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”

ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

Живко М. Романовић: НА СВ. САВЕ ДАН

ПОМЕНИК

Желимир Вукашиновић: СЕЋАЊЕ НА ПРОФ. ДР ЈАСНУ

ЈАНИЋИЈЕВИЋ (1943–2013)

Миливоје Спасић: СЕЋАЊЕ НА ЉИЉАНУ НИКОЛИЋ

(6. IV 1934 – 17. III 2014)

СВЕТОСАВСКА БЕСЕДА

Никола Б. Поповић: КРСНА СЛАВА ЈЕ СЛАВА ЈЕДНЕ

ПОРОДИЦЕ, А СЛАВА ЦЕЛОГ СРПСКОГ НАРОДА

ЈЕ СВЕТИ САВА

Душан Петровић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА

„СВЕТИ САВА” ЗА 2013. ГОДИНУ

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XIX, 2015.

Душко М. Петровић: ПЕСМА СВЕТОМ САВИ

Ђорђе Перић: „ХИМНА СВЕТОМ САВИ” У ПРОШЛОСТИ И

ДАНАС (2)

Петар Влаховић: УЛОГА СРПСКОГ НАРОДНОГ

СТВАРАЛАШТВА У ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ

Јелена Стојановић Ђорђевић: АМАЈЛИЈЕ И ОБЛИЦИ У

НАРОДНОЈ КУЛТУРИ СРБА

Никола Јоцић: ПОЧЕЦИ СЛОВЕНСКОГ БОГОСЛУЖЕЊА НА

БАЛКАНУ ОД СРЕДИНЕ IX ДО ПОЧЕТКА XIII ВЕКА

Снежана Кандић: ДОМЕНТИЈАНОВА ХИМНА

НЕСРАВЊИВЕ ЉУБАВИ ХРИСТОВЕ

Миливоје Спасић: ЛИК СВЕТОГ САВЕ У ЈЕДНОЧИНКАМА
ЈОВАНА СУБОТИЋА *САН НА ЈАВИ И КРСТ И
КРУНА*

Димитрије М. Калезић: СВЕТЕ МОШТИ
Зона Мркаљ: БРАНКО ЋОПИЋ КАО ШКОЛСКИ ПИСАЦ У
XXI ВЕКУ

Бојана Миљковић Катић: ЛАЗАР АРАНЂЕЛОВИЋ ИНЏЕ
– ПОСЛЕДЊИ ТАТАР-АГА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
(прилог за биографију)

Мирјана Арежина: ТРАДИЦИЈА У ДУБРОВАЧКИМ
КОМЕДИЈАМА: ЛИРСКИ УМЕЦИ: Прилог
проучавању анонимних комедија 17. вијека

Жарко Војновић: КО ЈЕ АУТОР КЊИГЕ *СТИХИ О
НЕДЕЉИ* (БЕЧ 1972)? – ОГЛЕД ИЗ СРПСКИХ
БИБЛИОГРАФСКИХ ПОСЛОВА 18. ВЕКА

Милунка Митић: ЈЕЛЕНА ДИМИТРИЈЕВИЋ: КЊИЖЕВНИ
СВЕДОК СВОГ ВРЕМЕНА

Љиљана Чолић: СВЕТОСАВЉЕ КАО ДУХОВНИ ТЕМЕЉ И
НАЦИОНАЛНИ ПУТЕВОДИТЕЉ „ЦАРИГРАДСККОГ
ГЛАСНИКА”

Стеван Јешевић: ПРОСЛАВА СВЕТОГ САВЕ 1941. У
КРАЉЕВУ, СКОПЉУ, СУБОТИЦИ И БЕОГРАДУ

Ана Воштинић: ЗАВИЧАЈНО ОДЕЉЕЊЕ НАРОДНЕ
БИБЛИОТЕКЕ „СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ” У
КРАЉЕВУ

Саша Недељковић: ДОБРОТВОРНЕ ЗАДРУГЕ СРПКИЊА
СРБИ У СВЕТУ

Душан Зупан: СРБИ У УКРАЈИНИ

Љубивоје Церовић: СРБИ У УКРАЈИНИ (Пројекат Растко)

Мирко Р. Барјактаровић: СУДБИНА ОДСЕЉЕНИХ СРБА У
УКРАЈИНИ

Петар Жебељан : СВЕДОЧАНСТВО ИЗ БАНАТА: Из књиге
„Једном у Перлезу”

СПОМЕНИК СРБИМА УСРЕД ЗАВАЂЕНЕ ЗЕМЉЕ МИРИ
УКРАЈИНЦЕ И РУСЕ!

Часлав Д. Копривица: КОЛИКО ЈЕ ДАЛЕКО ДОНБАС ОД
СРБА, ИЛИ – КОЛИКО ЈЕ РАТ У УКРАЈИНИ НАШ
РАТ?

СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”

Благоје Т. Катић: СВЕТИ ЈОВАН ШАНГАЈСКИ, ЗА ЖИВОТА
СВЕТИТЕЉ!

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Душко М. Петровић: КРСТОВИ ПАТРИЈАРХА ПАВЛА
ИЗ СТРАОГ „БРАСТВА”

Данило Калафатовић: МИ У СВЕТСКОМ РАТУ

Душан Зупан: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
ЗА 2014. ГОДИНУ

Душан Зупан: РЕЧ ДУШАНА ЗУПАНА НА ТРИБИНИ
ПОСВЕЋЕНОЈ СВЕТОМИРУ НИКОЛАЈЕВИЋУ
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XX, 2016.

Томислав Јовановић: САВИНА ЛАСТАВИЦА

Злата Бојовић: ДВАДЕСТ ГОДИНА ОБНОВЉЕНОГ „БРАТСТВА”

Вања Станишић: ТРИБИНА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”

„ЋИРИЛИЦА, РУКОПИС, ПИСАЋА МАШИНА,
ИНТЕРНЕТ” – ЋИРИЛИЦА ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА

Градмир Аничих: СРПСКИ ЈЕЗИК У МЕДИЈИМА ДАНАС

Јозеф Иван Лончар: ЋИРИЛИЧНО ПИСМО У
ТРЖИШНИМ КОМУНИКАЦИЈАМА

Радивој Радић: БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО У
ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ – КРАТАК ОСВРТ

Бошко Сувајџић: УСМЕНИ БАЛКАН – ПУТ КОЈИ ПУТУЈЕ

Јелена Јоковић: СРПСКЕ ПРИНЦЕЗЕ – ОСМАНСКЕ СУЛТАНИЈЕ

Наташа Анђелковић: КАРНЕВАЛ ИДЕНТИТЕТА У
ДНЕВНИКУ О ЧАРНОЈЕВИЋУ И МОЈОЈ ПЕСМИ
МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Наташа Кљајић: СИМОВИЋЕВ ИМОТСКИ КАДИЈА
– ЗАГОНЕТКА УМРЛОГ ЖЕНИКА

Тања Ракић: ВИЗИЈА ДУБРОВАЧКЕ ПРОШЛОСТИ У
СЛИКАРСТВУ МАРКА МУРАТА

Ђорђе Перић: ДОБРОТВОРНИ КОНЦЕРТ ЕНГЛЕСКИЊЕ
АНАБЕЛЕ МЕКДОНАЛДС 1907. У БЕОГРАДУ ЗА
ПОМОЋ СРБИМА НА КОСОВУ

Саша Недељковић: ДРУШТВО „КНЕГИЊА ЉУБИЦА”
НА КОСОВУ

Димитрије Калезић: СТОПЕ СВЕТОГ САВЕ –
ЕТНОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Миро Вуксановић: ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ
КЊЕЖЕВНОСТИ – ПОВОДОМ СЕДМОГ КОЛА
АНТОЛОГИЈЕ

СРБИ У СВЕТУ

Душан Зупан: СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ

Софија Божић: СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ

Милојко Будимир: ПРЕГЛЕД И СТАЊЕ ЦРКВЕНИХ
ОБЈЕКТА НА ПОДРУЧЈУ ДАЛМАТИНСКЕ ЕПАРХИЈЕ

Светозар Ливада: СУДБИНА КНИНА
СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”

Данко Перић: АКАДЕМИК ЈОВАН РАШКОВИЋ,
НЕСМЕЊИВИ ВОЂА ДАЛМАТИНСКИХ И СВИХ
ДРУГИХ КРАЈИШКИХ СРБА

ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”

Митар Влаховић: НЕКИ ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ У
ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ

ПОМЕНИК

Душан Зупан: ПРОФЕСОР ДР АЛЕКСАНДАР
МИЛОШЕВИЋ, ПРЕДСЕДНИК ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” ОД 2002. ДО 2010. ГОДИНЕ (1932–2015)

Никола Поповић: ДРАГОЉУБ ЖИВОЛИНОВИЋ 1934–2016

Тања Ракић: ПЕТАР ВЛАХОВИЋ
28. VI 1927–3. VII 2016

Душан Зупан: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА СВЕТИ
САВА ЗА 2015. ГОДИНУ

СВЕТОСАВСКА БЕСЕДА ДОМАЋИНА СЛАВЕ
БОЖИДАРА ЗЕЈАКА 24. ЈАНУАР 2015,
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ

СВЕТОСАВСКА БЕСЕДА ДОМАЋИНА СЛАВЕ 2016,
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
ПРОФЕСОР ДР МАЛИША СТАНОЈЕВИЋ:
СВЕТИ САВА, САВА СРПСКИ (1175–1235)

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

Рецензенти:

Злата Бојовић
Регина Вишкјевич
Јоланта Ђуба
Душан Зупан
Томислав Јовановић
Зона Мркаљ
Драгана Мршевић-Радовић
Октавија Неделку
Лела Павловић
Душко М. Петровић
Љубодраг Ристић
Срђан Рудић
Зорица Чубровић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

БРАТСТВО : часопис Друштва „Свети Сава” / главни и одговорни уредник Злата Бојовић. – 1997, бр. 1 – . – Београд (Дечанска 14, V спрат, соба 13, 22): Друштво „Свети Сава”, 1997 – 23 цм

Годишње. – Наставља традицију часописа Браство који је излазио 1887-1941. године

ISSN 1451-2386 = Братство – Друштво „Свети Сава”
COBISS.SR-ID 180031239